

ЗМІСТ

	Стор.
РЕФЕРАТ	6
1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ	8
1.1 Просторова економіка як основа сталого розвитку регіону	8
1.2 Теоретико – методичні аспекти управління сталим розвитком регіональних соціально-економічних систем	12
1.3 Складові регіональної соціально-економічної системи в умовах сталого розвитку	24
1.4 Управління розвитком регіону як частини регіональної економічної системи	30
1.5 Державна підтримка сільськогосподарського виробництва як фактор підвищення конкурентоспроможності малих форм господарювання АПК	37
2. ДІАГНОСТИКА СТАНУ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ	46
2.1 Виявлення змін у параметрах функціонування регіональної економічної системи	46
2.2 Побудова систем моніторингу, аналізу та оцінки прийняття рішень регіонального рівня для ситуаційних центрів АПК	76
2.3 Спроможність територіальних громад та Сумської області	87
2.4 Стан конкуренції на регіональному ринку праці	100
2.5 Діагностування безпечного розвитку сільськогосподарського підприємства із застосуванням нечіткої логіки	109
3. ФОРМУВАННЯ ТА РЕГУЛЮВАННЯ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНУ	122
3.1 Теоретико-методичні основи оцінки економічного потенціалу регіону	122
3.2 Економічне регулювання відтворення природного ресурсного потенціалу АПВ на регіональному рівні	131
3.3 Земельні ресурси як джерело фінансового забезпечення регіональної економічної системи	143
3.4 Роль розвитку кадрового потенціалу підприємств в регулюванні ситуації на регіональному ринку праці	152
3.5 Формування ресурсного потенціалу фермерських господарств	159
4. ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ	169
4.1 Сутнісно-змістовні аспекти еко-інновацій в контексті трансформації політики розвитку регіонів	169
4.2 Концептуальні напрями розвитку екологічного сільськогосподарського виробництва на регіональному рівні	179
4.3 Сутнісно-змістовна характеристика простору лісогосподарювання	186
4.4 Експортно-імпортна діяльність будівельної галузі з урахуванням	191

екологічних аспектів	
4.5 Створення кооперативів як запорука розвитку регіональних економічних систем	200
5. МЕТОДОЛОГІЯ ОЦІНКИ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЦТВА ПРОДУКЦІЇ СКОТАРСТВА В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ	205
5.1 Концепція розвитку скотарства	205
5.2 Обґрунтування системи організаційних та економічних засад розвитку виробництва продукції скотарства в сільськогосподарських підприємствах	219
ВИСНОВКИ	237
СПИСОК ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОСИЛАНЬ	247

РЕФЕРАТ

Сучасні процеси регіоналізації покликані до життя двома обставинами: по-перше, глобалізацією світового господарства, а по-друге, самоідентифікацією окремих територій в межах національного господарства, особливо в умовах адміністративно-територіальної реформи. У таких умовах кожен регіон (територія) набуває саме таких характеристик, які найбільшою мірою відповідають його можливостям, що виявляються у конкретних параметрах соціально-економічного розвитку. Становлення регіону (окремої території) як самостійного суб'єкта соціо-еколого-економічних відносин, всередині держави й за її межами, актуалізує проблему виявлення (пошуку), ідентифікації (ототожнення) та нейтралізації обставин та умов, які погіршують його становище. Вирішення цієї та споріднених з нею проблем стає можливим за умови застосування діагностики до дослідження параметрів функціонування регіональної економічної системи. Будь-які теоретичні знання, незалежно від сфери виникнення, потребують практичного підтвердження (практика є критерієм їх істинності). Однією з можливих причин гальмування розповсюдження методів, засобів та форм діагностики функціонування регіональної економічної системи є недостатня відпрацьованість методичних положень, що повинні забезпечувати інтегрованість теорії та практики. У зв'язку з цим розробка та формування методології, методики та логіки діагностики функціонування регіональної економічної системи є досить актуальною та своєчасною проблемою.

Метою дослідження є розробка теоретико-методичних та практичних механізмів діагностики функціонування регіональної економічної системи, які сприятимуть подальшому розвитку системи.

Об'єкт дослідження – регіональні економічні системи як сукупність ресурсних, грошових, валютних, споживчих ринків, ринків нерухомості, ринків праці та інших складових.

Теоретичною і методологічною основою науково-дослідної роботи є діалектичний метод пізнання та системний підхід до вивчення економічних процесів, що відбуваються на регіональних рівнях, законодавчі і нормативні акти органів державної влади України з питань розвитку економіки та управління, праці вітчизняних та зарубіжних вчених з питань реформування економіки та вирішення проблем розвитку регіональних економічних систем. У процесі роботи застосовувалися такі методи економічних досліджень: абстрактно-логічний, порівняльний, морфологічний, економіко-статистичні методи дослідження.

Результатами даної науково-дослідної роботи є: теоретико-методичні та практичні результати діагностики функціонування регіональної економічної системи, які сприятимуть подальшому її розвитку, які знайшли відображення в колективній монографії «Діагностика функціонування регіональної економічної системи».

Ключові слова: РЕГІОН, РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА, ДІАГНОСТИКА СТАНУ СИСТЕМИ, УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ

РОЗВИТКОМ РЕГІОНАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ,
ТЕРИТОРІАЛЬНІ ГРОМАДИ, ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
РЕГІОНУ, ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ
РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ, ОЦІНКА РОЗВИТКУ
ВИРОБНИЦТВА ПРОДУКЦІЇ СКОТАРСТВА.

Проблема діагностики та розвитку регіональних економічних систем досліджувалася виконавцями звіту, результатом чого є розроблені механізми діагностики функціонування регіональної економічної системи, які сприятимуть подальшому її розвитку.

Звіт: 284 стор. (11,8 ум.др.арк.), 5 розділів.

Умови отримання звіту: за договором. 40021, м. Суми, вул. Герасима Кондратьєва, 160, Сумський національний аграрний університет.

Розділ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

1.1. Просторова економіка як основа сталого розвитку регіону¹

Починаючи з кінця минулого століття питання сталого розвитку (sustainable development) стали домінувати в економічній теорії та практиці як на глобальному, так і на національному та регіональному рівні. Бурхливий ріст економіки на основі масового використання природних вичерпних ресурсів у 50-60рр. викликав не лише підвищення добробуту населення (перш за все в розвинених країнах), а й породив масу проблем соціально-екологічного спрямування – забруднення навколишнього середовища, урбанізація та скорочення сільського населення і зникнення багатьох сільських поселень, збільшення розриву між доступністю сучасних благ цивілізації в міських агломераціях та невеликих населених пунктах.

В умовах економічного зростання ці проблеми знаходять в «фоновому режимі», проте як тільки в економіці починається спад (не говорячи вже про справжню кризу!), вищезазначені негаразди виходять на перший план, створюючи негативний соціально-політичний фон для проведення необхідних реформ. Однією з причин такої ситуації є ігнорування законів просторової економіки при розробці стратегій розвитку регіонів та їх практичній реалізації.

Актуальність зазначеної проблеми в Україні посилюється на тлі адміністративно-територіальної реформи, яка супроводжується значними структурними зрушеннями в освіті та охороні здоров'я, які є базовими в створенні сприятливого середовища для проживання людей.

Тож проаналізуємо основні теорії просторової економіки з метою виявлення базових принципів, на яких повинна ґрунтуватися концепція створення та сталого розвитку регіональної соціально-економічної системи.

Науковці виділяють декілька основних напрямків розвитку теорій просторової організації виробництва та ринків. Історично першою з'явилися теорії абсолютних переваг А. Сміта («Дослідження про природу і чинники багатства народів», 1776р.) та порівняльних переваг Д. Рікардо («Начала політичної економії і оподаткування», 1817р.), які акцентували увагу на відмінностях різних країн (територій) у забезпеченні факторами виробництва. В 20 сторіччі їх погляди були розвинені Е. Хекшером та Б. Оліном. сьогодні ці теорії здебільшого використовують при аналізі міжнародної спеціалізації та торгівлі.

У 19 ст. стали з'являтися так звані «штандортні» (від німецької Standort – місцерозташування) теорії просторової економіки.

Першою штандортною теорією стала теорія розміщення сільськогосподарського виробництва Й. Г. фон Тюнена. Він показав

---

¹ Автор: Пилипенко В.В.

(«Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економіки», 1826 р), що в умовах ізольованої держави (ізольованість від решти світу, єдиний ринок збуту) оптимальною схемою розміщення є концентричні кільця різного діаметру [1]. У 1964 р теорія фон Тюнена була доповнена У. Алонсо виділенням зон землекористування для урбанізованої території [2].

В кінці ХІХ ст. (1882 г.) В. Лаунгардт розробив метод знаходження пункту оптимального розміщення окремого промислового підприємства щодо джерел сировини і ринків збуту продукції за допомогою локаційного трикутника (теорія штандорта промислового підприємства) [3]. Схожі ідеї висунув і А. Шеффле, який довів, що промислові підприємства тяжіють просторово до великих населених пунктів. Ключовою тезою його «гравітаційної» моделі було твердження, що сила тяжіння між великими містами та підприємствами обернено пропорційна квадрату відстані між ними. Концентрація підприємств на даній території тим більша, чим більша чисельність населення міста, чим менша відстань до ринків збуту і чим тісніше розміщені великі міста. Наочним прикладом реалізації цієї моделі в Україні є промислові центри міст-мільйонників, а також агломерації Донбасу. Винятки, на думку А. Шеффле, спричинені необхідністю розташування поблизу місць отримання сировини та палива.

А. Вебер у своїй теорії промислового штандорта (1909 г.) на додаток до мінімізації транспортних витрат поставив завдання мінімізації загальних витрат виробництва, аналізуючи три фактори: транспорт, робочу силу і агломераційну орієнтацію. Вебер також запропонував формули агломераційних ефектів (наприклад, функція агломерації - притягальна сила великого виробництва по відношенню до розсіяним дрібним виробництвам; виробнича щільність – обсяг продукції, що припадає на одиницю площі з певним радіусом, при рівномірному розподілі виробництва на даній площі) [4].

У 1920 році англійський економіст А. Маршалл ввів ще один зовнішній фактор пояснення вибору місця розташування: злиття економік. Він стверджував, що зосереджені в близькості між собою фірми будуть мати більш високу продуктивність, так як географічна концентрація сприяє притоку великої кількості спеціалізованої робочої сили і постачальників, а також переливам знань від однієї компанії до іншої. Це злиття економік надає мультиплікативний ефект на продуктивність фірми шляхом збільшення вигоди, яку, в іншому випадку, компанії отримують тільки від фізичних та встановлених ресурсів місця розташування [5]. Ці ідеї пізніше лягли в основу теорії «кластерів».

Теорія центральних місць В. Кристаллера (1932), створена для оптимізації системи адміністративно-територіального поділу Німеччини, відноситься вже не до розміщення галузевого виробництва (промисловості або сільського господарства), а до розміщення центральних місць – економічних центрів, які обслуговують товарами і послугами населення округи - зони збуту. З плином часу зони обслуговування і збуту для центрів

різних рівнів ієрархії оформляються в правильні шестикутники, що покривають всю заселену територію (кристаллерівська решітка). П. Хагет називав це явище «замощення простору» [6].

Ідеї В. Кристаллера розвинув А. Льош (1940), який довів, що виробничі підприємства та фірми, що обслуговують покупців своєї зони (правильного шестикутника) мають бути розміщені у вершинах (кутах) кристаллерової (гексагональної) решітки. Ключовим критерієм оптимальності розміщення він обрав максимізацію чистого прибутку. А. Льош також вважав за необхідне враховувати особливості податкової системи, конкуренції, державних кордонів, вплив технічного прогресу та ін. Безумовною перевагою концепції А.Льоша було визнання пріоритету динамізму над статикою. Немає оптимального розміщення раз і назавжди, оскільки майбутнє буде відрізнятися від сьогодення, а передбачити майбутнє неможливо. Тож головним є не фактор територіального розміщення підприємств, а прибуток. Великого значення А. Льош надавав ринкам збуту продукції, реальній конкуренції, використовуючи геометричну модель «конуса попиту» і низку рівнянь для визначення залежності кількості спожитого товару від відстані перевезення його до центрального місця [7].

Україна, будучи в складі Радянського Союзу, не залишилася осторонь процесів оптимізації просторового розміщення продуктивних сил. Особливо актуальними ці питання стали після закінчення Другої світової війни та процесів відбудови економіки. Зрозуміло, що на перший план вийшли не проблеми прибутковості, а вищі інтереси єдиного загальногосподарського комплексу. Саме в цей час М. Колосовський (1958) розробив концепцію економічного районування і територіально-виробничих комплексів, яка спиралася на попередні розробки західних економістів і була повністю «вмонтована» в планову систему радянської економіки [8].

Співзвучною із концепцією М. Колосовського є теорія «полюсів зростання» Ф. Перру («Економіка ХХ століття», 1961р.), який обґрунтував необхідність стимулювання розвитку економічно відсталих регіонів через розвиток галузей-лідерів. Ф. Перру використав і ідеї Й. Шумпетера стосовно розвитку інновацій. Галузі-лідери, створюючи нові товари та послуги (інноваційна складова) залучають фактори виробництва, стимулюючи територіальну концентрацію підприємств і створюючи агломераційний ефект, що стимулює розвиток відповідної території.

Наростання екологічних проблем в 70-ті роки минулого століття зумовили потребу враховувати не лише фактори вигоди від розміщення підприємств, а й збитки, які вони наносять навколишньому середовищу. Зокрема Д. Сміт запропонував аналогічно до «конуса попиту» А. Льоша обчислювати «конус шкоди» підприємств (рівень забруднення залежно від відстані до підприємства), а також враховувати «корисність» і «шкідливість» підприємств у плануванні їх розміщення.

Перераховані вище теорії та концепції, розглядаючи підприємництво і виробництво, не виділяли в окремі категорії велике, середнє і мале підприємництво. Однак ці теорії докладно описують принципи розміщення

продуктивних сил в рамках окремого регіону або країни та визначають основні фактори, які впливають на розміщення виробництва: природні ресурси; людські ресурси; щільність населення; загальні витрати виробництва; наявність і сприйняття інновацій; конкуренція, стадії «життя» продукту, що випускається; порівняльні переваги; вплив НТП; середня відстань поїздок покупців до місця збуту; особливості податкової системи; зовнішня торгівля; державні кордони; зайнятість і рівень життя населення; ціновий фактор; демпінгова політика; митні тарифи; транспортні витрати; територіальний поділ праці; продуктивність виробництва; масштаби і близькість ринків збуту; наявність великих міст і тіснота їх розташування; фактор агломерації та ефект кластерів; технічна і просторова концентрація виробництва; можливість використання спеціалізованої ремонтної бази, іншої інфраструктури; якість інфраструктури; державне регулювання виробництва; стан навколишнього середовища та збитки від його забруднення; стратегія організації, виробництва, розвитку самих фірм; мультиплікаційний ефект; наявність в структурі економіки галузей-лідерів; фактор інерції розміщення (впливу старих виробничих потужностей на розміщення нових); господарські традиції тощо.

Сьогодні сталий розвиток сільських територій неможливий без всебічно розвинутого малого та середнього бізнесу, який забезпечує робочими місцями працездатне населення, через податки формує фінансову самостійність місцевого самоврядування і таким чином створює умови для збереження чисельності населення в сільських населених пунктах, що є критично важливим для збереження відповідної соціальної інфраструктури – закладів освіти та охорони здоров'я, побутової та комунальної інфраструктури. Розвинена соціальна сфера, в свою чергу, сприяє розвитку малого бізнесу та поліпшенню демографічної ситуації.

Якщо говорити про розвиток регіонів із домінуючою аграрною сферою, до яких відноситься Сумська область, то малий та середній бізнес буде переважно зосереджений на виробництві сільськогосподарської продукції та її переробці. Проте, в Україні в сільському господарстві після 2006 року, коли Верховна Рада дала «зелене світло» розвитку агрохолдінгам, великі аграрні компанії контролюють більше половини всіх сільськогосподарських угідь. З одного боку, великі компанії мають можливість застосовувати сучасні технології та техніку, досягаючи при цьому високої урожайності та продуктивності. Але з іншого боку, переорієнтація виробництва на рослинництво, зокрема на експортні культури – кукурудзу та соняшник, майже повна відмова від тваринництва, викликало різке скорочення чисельності зайнятих в сільському господарстві. Так, за період з 2005 по 2017 рік чисельність працівників, зайнятих в сільському господарстві Сумської області зменшилась в 2,5 рази.

Серед основних складових падіння інтегрованого індексу сталого сільського розвитку особливе занепокоєння викликає різке скорочення підприємницької зайнятості. Нею охоплено в Україні до 600 тис. осіб, тоді як у кращі часи цей показник становив майже 5 млн. Така тенденція характерна

для країн третього світу, які вважаються сучасними сировинними придатками. Натомість розвинені країни вдаються до політики стримування падіння підприємницької зайнятості у сільській місцевості. Так, у США за період з 1991-го по 2016 р. вона знизилась на 7% проти 81% — в Аргентині та 72% — в Україні [9].

Експортна орієнтація агрохолдингів призводить до порушення сівозмін і тим самим деградації сільськогосподарських земель, відмови від тваринництва, скорочення зайнятості у сільській місцевості.

Оскільки материнські компанії агрохолдингів зареєстровані в містах країни та за її межами, місцеві бюджети не мають від них необхідних надходжень. Підтримка агрохолдингами сільських територій має винятково фрагментарний характер і переважно пов'язана з косметичним ремонтом об'єктів соціальної інфраструктури.

За загального зменшення посівних площ більше ніж у 10 разів вирости площі під соняшником та майже в шість разів – під кукурудзою на зерно, які не сприяють збереженню родючості ґрунтів. Натомість площі посіву під кормовими культурами зменшилися у шість разів, а під плодово-ягідними насадженнями – більше ніж у сім разів. Унаслідок цього 70-90 % населення України споживає окремих видів продуктів харчування (в першу чергу тваринного походження) менше фізіологічної норми. Зменшення виробництва м'яса та молока, які споживаються переважно українськими споживачами, відбувається на фоні значного зростання виробництва експортних видів продукції – соняшнику та зернових (передусім кукурудзи).

Пріоритетність формування селозберігаючих господарств визначена як одна із ключових проблем у Стратегії розвитку аграрного сектору економіки [10]. Обезлюднення сільської території приводить до негативного мультиплікаційного ефекту не лише для сільськогосподарської галузі, а й для національної економіки та суспільного розвитку взагалі. Отже, основою подальшого збалансованого розвитку сільського господарства та сільських територій є стійкий розвиток селоутворюючих підприємств, які створюють робочі місця для жителів села та забезпечують населення України доступними та якісними продуктами харчування.

1.2. Теоретико - методичні аспекти управління сталим розвитком регіональних соціально-економічних систем²

На сучасному етапі розвитку, однією з істотних характеристик національної економіки є її регіональна спрямованість, що обумовлює пріоритетність вирішення основних проблем саме на регіональному рівні. Диференціація регіонів за різними економічними, соціальними, екологічними та іншими параметрами, визначає різний рівень їх розвитку і стійкість до сучасних умов розвитку.

---

² Автор: Самойленко Т.Г.

Пріоритетність регіонального рівня в загальній концепції сталого розвитку територій зумовлює виникнення об'єктивної потреби у формуванні теоретико-методичної бази з проблем обґрунтування необхідності використання системного аналізу, порівняльної оцінки, сценарного прогнозування та інструментарного апарату з метою забезпечення дієвості застосовуваних стратегій розвитку.

Традиційні інструменти стійкості регіонального розвитку, які використовуються в даний час в регіональних дослідженнях не дозволяють оперативно враховувати зміни внутрішнього та зовнішнього середовища регіональних систем. Основною вимогою динамічного і результативного розвитку регіонів є достатня, своєчасна і достовірна інформація про умови їх функціонування та особливості розвитку, засоби і методи вирішення актуальних завдань.

Таким чином, в даний час особливої актуальності набуває проблема комплексної оцінки і прогнозування стійкості розвитку територій з метою забезпечення їх більш ефективного функціонування. Сталий розвиток соціально-економічної системи являє собою складну, синтетичну категорію, яка відображає вплив всієї сукупності факторів розвитку і забезпечує оптимальний розвиток її основних параметрів. Забезпечення сталого розвитку передбачає винесення науково обґрунтованих суджень про дві речі: перспективи розвитку соціально-економічної системи, які можуть бути встановлені на даний момент; альтернативні шляхи і терміни їх реалізації.

Дослідженню економіки регіону присвячена наука і навчальна дисципліна - регіональна економіка. Вона займається вивченням закономірностей, які виникають в процесі функціонування економік на рівні регіону, відображає національні, історичні, демографічні, релігійні, природно-ресурсні, екологічні особливості. Економіка регіону являє собою частину національної економіки, що повторює її за основними функціональними характеристиками.

Виділення в складі національної економіки більш дрібних одиниць - економіки регіонів - дозволяє виробити і реалізувати більш ефективну економічну політику, так як кожен регіон відрізняється своїми специфічними рисами. Відповідно виділяється регіональна специфіка функціонування національної економіки, в тому числі інвестиційний процес, людські ресурси, якість життя, господарської діяльності.

Розглядаючи проблеми сталого регіонального розвитку можна простежити їх взаємозумовленість і взаємопов'язаність. Так, вирішення економічних проблем, пов'язаних з підвищенням макроекономічних показників, неминуче тягне за собою збільшення екологічних проблем, хоча і спрямоване на вирішення соціального блоку проблем. Наприклад, збільшення обсягів валового регіонального продукту можливо за рахунок розширення виробництва, яке при будь-якому поєднанні факторів виробництво завдає шкоди навколишньому середовищу. Валовий регіональний продукт (ВРП) вимірюється вартістю товарів та послуг, виготовлених регіоном для кінцевого використання. Це інтегрований

показник економічного розвитку регіону, який характеризує його внесок у створення валового внутрішнього продукту України.

Методологічною основою для розрахунку ВРП є оновлені міжнародні стандарти Системи національних рахунків 2008 та Європейська система національних і регіональних рахунків 2010. Так, Валовий регіональний продукт по середньому показнику по країні у 2017 склав 55,9 тис. грн на одну особу, що майже на 20% більше, ніж у 2015 році. Найбільший показник у Полтавській та Дніпропетровській областях, 81,1 тис. грн й 75,4 тис. грн відповідно [11].

Крім того, існує ще безліч фактів і умов, що визначають рівень стійкості регіонального розвитку. Як фактори, стосовно до сталого розвитку, можна визначити явища, що сприяють просуванню даного процесу.

У середньостроковій перспективі основною метою сталого розвитку є забезпечення динамічного соціально-економічного розвитку регіону за допомогою ефективного використання його економічних ресурсів, підвищення його інноваційності, за умови збереження відтворювального потенціалу природного комплексу.

Перехід до сталого розвитку повинен здійснюватися поступово і враховувати диференційовані особливості регіонів країни. Трансформаційні перетворення на різних територіях характеризуються різними періодами, різною інтенсивністю, проте критерії екологічності сталого розвитку повинні бути пріоритетними при будь-якому варіанті.

Але все ж таки, основною метою регіонального розвитку є підвищення добробуту населення регіону і адаптація даного розвитку до стандартів високорозвинених країн. Сучасна наука дозволяє оцінити ступінь стійкості регіонального розвитку на основі методологічного інструментарію, що включає методи та індикатори сталого розвитку території [12].

Умови розвитку регіональних систем багато в чому визначаються з урахуванням їх територіального потенціалу, яких включає в себе як природно-кліматичні ресурси, так і матеріально - технічні. Оцінити рівень розвитку тієї чи іншої регіональної системи можна з різних позицій.

Основою економіки регіону є його виробничий комплекс - господарська система, яка спрямована на забезпечення функціонального стану виробничого потенціалу, необхідного для незалежного та сталого розвитку економіки регіону. Про ступінь виробничої комплексності економіки регіону свідчать наступні показники: обсяг продукції, виробленої всередині регіону; обсяг продукції міжгалузевого характеру; характер використання економічного потенціалу регіону.

Для кожного регіону характерна певна галузева структура - сукупність галузей господарського комплексу, взаємопов'язаних між собою. Вона являє собою основу економіки регіону, визначальний характер і специфіку його функціонування.

Сутність регіональної системи проявляється в розумінні її основних складових: наявність ресурсного потенціалу, що визначає спеціалізацію регіонального розвитку; наявність соціально-економічних відносин,

заснованих на формах власності, наявних економічних ресурсах і результатах господарської діяльності; інституційні аспекти взаємодій всередині регіональної системи, що виражаються в наявності інститутів влади, підприємництва, науки і громадськості; соціально-економічну взаємодію між структурними підрозділами регіональних систем і господарський механізм системи.

У складі соціально-економічних регіональних систем можна виділити складові елементи, кожен з яких в свою чергу також є окремою системою або підсистемою: виробнича, соціальна, природно-ресурсна, рекреаційна, виробничо-інфраструктурна, соціально-інфраструктурна. Формування взаємодії цих підсистем відбулося під впливом багатьох видів зв'язків (економічних, соціальних, організаційних, інформаційних та ін.).

Представлена інтерпретація категорії дозволяє не тільки визначити ключові проблеми становлення і розвитку регіональних соціально-економічних систем, викликаних посткризовими економічними деформаціями, низькою ефективністю підприємницького сектора, невисокою інвестиційною привабливістю більшості територій, а й класифікувати завдання їх функціонування за трьома модельним блокам: економічний, соціальний і організаційний, а також визначити інструменти цілеспрямованого рішення останніх.

Економічна сфера регіональної системи є визначальною по відношенню до соціальної і взаємопов'язаною з організаційною, тому що соціальний рівень життя населення цілком залежить від макроекономічних показників, а ступінь організації економічного механізму визначає всю регіональну політику в цілому. До блоку економічних проблем функціонування і розвитку системних територіальних утворень перш за все, відноситься загроза скорочення обсягу валового регіонального продукту. В умовах недостатності фінансових ресурсів найбільший ефект дає селективна регіональна економічна політика, що встановлює пріоритети у формуванні певного набору галузей і спрямована на досягнення основних стратегічних цілей.

Іншою економічною проблемою, що ускладнює нормальний розвиток регіональних соціально-економічних систем, є недосконалість економічної інфраструктури. Інфраструктура в сучасних умовах може розглядатися як особливий суспільно-ринковий інститут. Інфраструктура відіграє ключову роль у формуванні єдиного економічного простору з вільним переміщенням товарів, трудових, матеріальних і фінансових ресурсів на основі правопорядку, встановленого і підтримуваного державою. Економічна інфраструктура являє сукупність підприємств, установ, організацій, які забезпечують стабільний розвиток і функціонування ринкового механізму регулювання економіки, безперервний рух товарів, послуг і різних цінностей в різних сферах суспільного відтворення. Глобальна економічна криза діагностувала слабкі сторони регіональної економічної інфраструктури в частині забезпечення регіональної економіки необхідними ресурсами.

Економічні проблеми функціонування і розвитку регіональних соціально-економічних систем неминуче тягнуть за собою появу соціальних проблем, що охоплюють спектр демографічних, екологічних, етно-політичних і міграційних аспектів.

Соціальна політика - необхідний елемент регіонального розвитку. Сильну соціальну нерівність може стримувати зростання і розвиток регіонів, тому підтримка бідних територій також є важливим елементом регіональної політики. Однак її дизайн повинен створювати стимули до власного розвитку, мати довгострокові ефекти на стороні пропозиції, а не короткострокові ефекти на стороні попиту. Для проведення такої політики необхідні налагоджені механізми взаємодії центру і регіонів, чітко позначені пріоритети і ясні критерії відбору одержувачів допомоги.

Основною проблемою соціального характеру в регіональних соціально-економічних системах є необхідність підвищення рівня життя населення. Основними тенденціями в Україні стали: зниження рівня життя населення, глибока диференціація населення за майновою ознакою, надмірна поляризація доходів. Однак, в більшості регіонів існуюча структура економіки не потребує трудових ресурсів з високою кваліфікацією, вакантними залишаються робочі місця з важкими умовами праці та відносно невисоким заробітком.

Третім напрямком проблем функціонування регіональних соціально-економічних систем є організаційний. Вся будова регіональної соціально-економічної системи базується на організаційних зв'язках (інститути управління, контролю, регулювання і т. д.), в яких чільне місце займає управління.

Система управління регіоном це сукупність державних, громадських і господарських суб'єктів управління, об'єднаних механізмом взаємодії, які відчувають на собі її правовий, економічний та загальний регулюючий вплив, а також забезпечують вирішення внутрішніх проблем, пов'язаних з використанням територіальних ресурсів і комплексом соціально-економічних завдань.

Виконання управлінської функції може здійснюватися двома методами: інституційним і директивним. Як показує практика, найбільш ефективними є так звані плавні заходи політики регіонального розвитку, що включають формування і підтримку регіональних інститутів, міжрегіонального партнерства, державно-приватних компаній. Саме такі форми підтримки створюють умови для того, щоб регіональні групи спеціальних інтересів виявилися залучені в процес прийняття та виконання рішень. Однак, сьогодні спостерігається надмірний адміністративний тиск на ринкові інститути. В силу цього одним з найважливіших напрямків вдосконалення всієї інституційної інфраструктури виступає розвиток якісно нового механізму узгодження економічних інтересів суб'єктів господарської діяльності.

Для оцінки стану розвитку суспільства по шляху сталого розвитку необхідні певні критерії, показники (індикатори) сталого розвитку, система моніторингу соціально-економічного розвитку сільських територій.

Індикатори сталого розвитку, з одного боку, повинні давати кількісну характеристику досягнення цілей сталого розвитку, а з іншого боку, повинні використовуватися для узагальненого визначення та уточнення ключових аспектів стійкості. За допомогою індикаторів можна оцінити рівень розвитку країни, регіону, муніципальної освіти, спрогнозувати його майбутній стан, зробити висновки про стійкість розвитку території. Індикатори краще відбирати і агрегувати таким чином, щоб дати кількісну характеристику виділених проблем, спираючись на базу даних офіційної статистики для регіонів. Система індикаторів сталого розвитку дозволяє оцінити стійкість розвитку території, результати реалізації існуючих регіональних програм, виявляти проблеми регіонів, коригувати плани соціально-економічного розвитку.

Таким чином, на регіональному рівні виникає необхідність науково обґрунтованої розробки і прийняття індикаторів в розрізі сільських територій з метою виконання зобов'язань по досягненню цільових показників, встановлених на державному рівні.

Побудова системи індикаторів може проводитися на наступних рівнях: державний, регіональний, а також місцевий або локальний. При дослідженні сталого розвитку сільських територій України з методичної точки зору при взаємодії державних і регіональних органів об'єктивно необхідним видається побудова системи індикаторів на всіх територіальних рівнях з різною структурою:

- державний рівень (цільові індикатори сталого розвитку сільських територій);
- регіональний рівень (регіональні індикатори сталого розвитку сільських територій);
- місцевий / локальний рівень (локальні індикатори сталого розвитку сільських територій). Крім того, всюди необхідні розробка і впровадження «наскрізних» індикаторів, які можна застосувати на будь-якому територіальному рівні і включити більшість узагальнюючих соціально-економічних і екологічних показників, за якими ведеться статистичний облік [13].

Цільові індикатори виступають в якості критеріїв оцінки виконання завдань у сфері державної політики щодо забезпечення сталого розвитку сільських територій. У зв'язку з цим список ключових / базових індикаторів повинен бути розширений за рахунок включення показників, що характеризують окремі цільові напрямлення Концепції розвитку сільських територій [14]. Зокрема, вони повинні відображати якісну і кількісну оцінку результатів реалізації:

- 1) демографічної політики і створення умов для переселення в сільську місцевість (показники демографічної статистики);
- 2) диверсифікації сільської економіки і результати політики зайнятості (комплекс показників концентрації та оцінки структурних відмінностей, показники статистики ринку праці і зайнятості);

3) розвитку соціальної інфраструктури (показники забезпеченості об'єктами соціальної інфраструктури);

4) політики сільського розселення (показники, що характеризують територіальну концентрацію поселень, щільність і людність сільських поселень за типами і т.д.);

5) екологічної політики;

6) розширення доступу до землі і природних ресурсів (кадастри природних ресурсів);

7) політики по відношенню до окремих проблемних груп сільського населення (показники диференціації сільських поселень);

8) регіональної диференціації політики розвитку сільських територій (динаміка показників, що характеризують регіони за типами і підтипів сільських територій).

Рисунок 1.1 - Регіональні індикатори стійкого розвитку

Регіональні індикатори сталого розвитку сільських територій пропонується формувати на основі структури, що передбачає врахування типології регіонів за характеристиками розвитку сільських територій. Можна виділити наступні типи регіонів:

1) регіони з переважно аграрною спеціалізацією, сприятливими природними і соціальними умовами розвитку;

2) регіони з поліфункціональною сільською економікою і сільським господарством приміського типу, сприятливими соціальними умовами розвитку;

3) регіони з несприятливими соціальними умовами розвитку і великими зонами соціально-економічної депресії;

4) регіони зі слабкою осередкованою освоєністю сільських територій і несприятливими природно-кліматичними умовами їх розвитку [15].

При розробці регіональних програм сталого розвитку сільських територій необхідно формувати єдину систему з групи соціальних, економічних і екологічних індикаторів, але з заданими «коридорними» значеннями, залежними від типів сільських територій (Рис.1). Даний підхід об'єктивно застосуємо в умовах єдності проблем, що вирішуються на регіональному рівні, з метою забезпечення сталого розвитку сільських територій.

Локальні індикатори сільських територій розробляються на основі деталізації напрямків сталого розвитку, виявлених для кожного типу регіону, до рівня конкретних цілей і завдань. Локальні індикатори дозволяють не тільки оцінити рівень досягнення цілей і виконання завдань в конкретних соціально-економічних умовах, а й виявити, наскільки розвиток сільської території в цілому відповідає заданим параметрам сталого розвитку на регіональному та державному рівнях, яка ефективність і результативність застосовуваних заходів по досягненню цільових індикаторів. Методично розробка ієрархічної системи індикаторів сталого розвитку сільських територій на регіональному рівні зводиться до визначення підсистеми регіональних і локальних індикаторів на основі заданих значень ключових / базових показників. В ієрархічній структурі кожному індикатору в залежності від умов і напрямків сільського розвитку задається кількісна або якісна оцінка, що обумовлюється типом регіону і наявних сільських територій, а також вмістом індикатора. Згодом дані оцінки підлягають коригуванню і уточненню в міру досягнення поставлених цілей і виконання пріоритетних завдань. З використанням кількісних і якісних оцінок моделюються типові системи сталого розвитку, які можуть бути рекомендовані для використання при прогнозуванні та моніторингу соціально-економічного розвитку сільських територій.

В якості ключових показників за всіма типами сільських територій можна навести наступні: індекс виробництва сільськогосподарської продукції в господарствах всіх категорій (в порівнянних цінах, % до попереднього року), рівень зайнятості працездатного сільського населення (%), середньомісячна заробітна плата працівників сільського господарства (в % до середньоекономічного рівня), середньодушові ресурси сільського населення, які знаходяться у їхньому розпорядженні (в % від міського населення), частка населення з ресурсами, які заходяться у їхньому розпорядженні, які є нижчими величини прожиткового мінімуму в загальній чисельності незаможного населення (%), забезпеченість сільського населення загальною площею житла (m^2), загальна площа житла, обладнана водопроводом, каналізацією, опаленням, гарячим водопостачанням, газом або підлоговими плитами (%), рівень газифікації будинків (квартир) мережевим газом (%), забезпеченість сільського населення питною водою (%), забезпеченість сільських населених пунктів під'їздами по дорогах з твердим покриттям (%), чисельність сільського населення (млн осіб на кінець року) [16].

Виявлення і формування систем показників сталого розвитку для окремих регіонів є в даний час проблематичним, так як відсутня єдина національна науково-обґрунтована методологічна і методична база. В ході розробки індикаторів сталого розвитку на регіональному рівні можна розглядати кілька підходів, які розрізняються за структурою і принципом побудови.

При здійсненні процедури оцінки сталого розвитку регіональної економіки пропонується використання певного алгоритму, що містить кілька взаємопов'язаних між собою етапів.

Так, на початковому етапі відбувається збір первинних даних для розрахунку системи індикаторів стійкого розвитку регіональної економіки. Далі визначаються верхні і нижні межі допустимих значень індикаторів і відбувається формування комплексних індикаторів по кожній складовій підсистемі, на основі приведення показників у порівнянний вид. Отримавши значення комплексних індикаторів з економічної, екологічної та соціальної підсистеми проводиться інтегральна оцінка рівня сталого розвитку регіональної економіки по відповідному регіону і на заключному етапі необхідно інтерпретувати отримані результати з метою пошуку напрямів щодо підвищення сталого розвитку відповідної регіональної економіки.

В якості ефективного способу оцінки рівня сталого розвитку приймається метод комплексної агрегованої системи показників сталого розвитку регіональної економіки. Наприклад, можна використати наступну систему індикаторів для оцінки сталого розвитку регіональної економіки. Економічна складова сталого розвитку містить індикатори, на підставі яких оцінюється ступінь розвитку виробничого потенціалу і в цілому ефективність економіки регіону. Соціальна складова включає в себе індикатори, що відображають рівень життя та добробут населення, ефективність у розподілі доходів. В екологічну складову включено індикатори, що характеризують вплив суб'єктів господарювання на навколишнє середовище в частині нанесення шкоди водним об'єктам і атмосферному повітрю [17]. Відповідно таку систему показників розвитку регіону наведено в таблиці 1.

Принципи функціонування регіональних соціально-економічних систем можна систематизувати з позицій системного підходу [18]. По відношенню до регіональної соціально-економічної системи та її розвитку всі принципи можна розділити на дві групи:

1. Базисні принципи функціонування регіональних соціально-економічних систем, притаманні абсолютно будь-яким структурно-цілісним утворенням і системам.

2. Похідні принципи функціонування системних територіальних утворень, що склалися в результаті еволюційного розвитку і враховують особливості розвитку територій.

Таблиця 1.1 - Система індикаторів для оцінки сталого розвитку регіональної економіки

Підсистема	Ціль підсистеми	Індикатори стійкого розвитку регіону
Економічна підсистема	Раціональне використання обмежених економічних ресурсів	<ol style="list-style-type: none"> 1. ВРП на душу населення 2. Середньодушові грошові доходи населення. 3. Середньомісячна заробітна плата робітників. 4. Інвестиції в основний капітал. 5. Частка інвестицій в основний капітал в ВРП. 6. Величина прожиткового мінімуму. 7. Обіг роздрібної торгівлі на душу населення. 8. Вартість основних фондів. 9. Ступінь зносу основних виробничих фондів. 10. Частка витрат на наукові дослідження та розробки в ВРП.
Екологічна підсистема	Забезпечення регіональної екологічної рівноваги	<ol style="list-style-type: none"> 1. Частка витрат на охорону довкілля в бюджеті регіону. 2. Викиди забруднюючих речовин у повітря. 3. Викиди забруднених стічних вод у водні об'єкти. 4. Уловлювання речовин, які забруднюють атмосферу.
Соціальна підсистема	Досягнення соціальної стабільності, максимально повне задоволення потреб	<ol style="list-style-type: none"> 1. Кількість безробітних. 2. Рівень безробіття. 3. Споживчі витрати в середньому на душу населення. 4. Чисельність населення з грошовими доходами нижче величини прожиткового мінімуму. 5. Питома вага витрат домашнього господарства на оплату житлово-комунальних послуг. 6. Частка витрат на освіту в загальних витратах бюджету. 7. Частка витрат на охорону здоров'я в загальних витратах бюджету. 8. Захворюваність на 1000 чоловік населення. 9. Витрати на реалізацію заходів по захисту та підтримці окремих категорій громадян.

Принцип системності відноситься до групи діалектико-матеріалістичних принципів і заснований на методологічному підході до аналізу будь-яких процесів, який розглядається як деяка система, структурно складається з окремих елементів, але не рівна алгебраїчно їх сумі. Властивості елемента визначаються його місцем в структурі. Базовим даний принцип є зважаючи на свою поширеності та широкого прикладного характеру.

Принцип комплексності також є основним базовим принципом, що передбачає всебічний, багатоаспектний розгляд системи, як неоднорідної, взаємозалежної сукупності компонент, вибірково залучених в єдине ціле відповідно до визначених вихідними концепціями, причому узгоджене функціонування вихідних компонент спрямовано на досягнення єдиної глобальної мети. Комплексний підхід, таким чином, являє методологічну базу для аналізу і синтезу складних систем [19].

Принцип пов'язаності виходить з того, що розвиток регіональної соціально-економічної системи слід розглядати в контексті і взаємозв'язку загального розвитку території, країни, світової економіки і т. д. Похідними даного базисного принципу є принципи відповідності та сумісності. Суть першого з них полягає в тому, що розвиток системних територіальних утворень повинен повністю відповідати загальній стратегії розвитку території або країни, тобто глобальні завдання повинні бути адаптовані на регіональний рівень. Сутність принципу порівняння базується на умові порівняння, зіставлення соціальних і економічних величин або показників, які попередньо повинні бути приведені до спільного виду.

Принцип децентралізації означає, що прийняття рішень від центральних органів управління переходить до суб'єктів ринку. Принцип обмежує монополію регіонального управління, забезпечує економічну свободу суб'єктів господарювання в регіоні та поліцентричну систему прийняття рішень, а також забезпечує передачу функцій на регіональний рівень.

Принцип оптимальності - це базовий загальноекономічний принцип, згідно з яким будь-яке господарське рішення, аж до прийняття плану соціального та економічного розвитку країни або регіону, має базуватися на завданні отримання оптимального з точки зору загальнонародних інтересів результату. Оптимальність досить тісно пов'язана з принципом мобільності, так як тільки на основі швидкого реагування системи на всі прояви зовнішнього і внутрішнього впливу, можливо, її стійкий і збалансований розвиток [20].

Принцип формалізації передбачає отримання кількісних і якісних характеристик і може трактуватися двояко. По-перше, як безпосередньо процес закріплення елементів реальної дійсності в єдиних зразках. По-друге, як властивість - ступінь регуляції функціонування регіональної системи за допомогою певних правил. Відмінною особливістю принципу формалізації є його багатоплановість, він може проявлятися в адміністративно-правовій, економічній, соціальній, технологічній, оперативно-управлінській, логістичній сферах.

Принцип диференціації визначено як похідний принцип формалізації, хоча по суті - це два протилежних принципи.

Формалізація передбачає деяку уніфікацію, а диференціація - навпаки, розвиток різних напрямків і їх поділ [21]. Однак, стосовно до функціонування і розвитку регіональних соціально-економічних систем, формалізація передбачає розробку індикаторів, на підставі яких визначають кінцеві характеристики, а диференціація проявляється в структуризації

регіону (соціальному, економічному, ресурсному, галузевому, організаційному).

Найбільш важливим принципом розвитку системних територіальних утворень є принцип збалансованості. Цей принцип в регіональній системі - означає, що для будь-якого типу регіонів існує оптимальне поєднання різних факторів виробництва, що забезпечує отримання максимального ефекту.

Принцип точкового розвитку обґрунтовує процес перерозподілу ресурсів в сторону інноваційно активних і інвестиційно привабливих регіонів. Точковий розвиток - принцип просторового розвитку, за яким країни, що переживають соціально-економічний підйом, слідує в початкових фазах даного підйому, коли інноваційна хвиля в країні тільки починає формуватися і повинна досягти своєю масштабністю хоча б за рахунок концентрації в окремих «полюсах зростання».

Особливе місце займає принцип інноваційності, який передбачає, що розвиток регіональних систем повинен базуватися на сучасних досягненнях науки, технічному прогресі і відповідати реаліям світової економічної кон'юнктури.

Отже, удосконалення механізмів регіонального розвитку стає одним з найбільш актуальних питань в області підвищення загальної якості управління народним господарством. Регіони України мають істотний потенціал розвитку, який за певних умов може стати додатковим джерелом зростання національної економіки.

На сьогоднішній час розробка комплексних програм розвитку регіонів поки не має чіткої і однакової логіки. Певну складність при розробці регіональної стратегії держави представляє недостатнє методичне та інструментальне забезпечення таких робіт.

Крім визначення ключових завдань і орієнтирів довгострокового розвитку національної економіки необхідно чітко розуміння того, за рахунок використання яких чинників можна домогтися заявлених цілей. У зв'язку з цим невід'ємною частиною стратегії держави в цьому питанні повинен стати комплексний прогноз соціально-економічного розвитку країни, що відображає динамічні і структурні характеристики розвитку економіки, в тому числі з урахуванням регіональної компоненти. При цьому необхідною умовою є впровадження нових методичних підходів до прогнозування розвитку регіонів країни [22].

Комплексний прогноз територіального розвитку країни повинен складатися на основі матеріалів, що надходять з органів виконавчої влади на місцях. Але отримувані показники не пов'язані в єдину розрахункову схему і, є недостатньо узгодженими. Для підвищення якості робіт з вироблення стратегії регіонального розвитку необхідно створювати методичний апарат та інструментарій, що дозволяє отримувати узгоджені прогнози соціально-економічного розвитку.

1.3. Складові регіональної соціально-економічної системи в умовах сталого розвитку³

Для створення передумов щодо переходу України на шлях сталого розвитку необхідно звернути увагу на механізм формування головних принципових схем і механізмів соціально-економічної системи, бо саме в ній визначаються особливості функціонування регіону. Необхідність вирішення проблем пов'язаних з економічним та соціальним розвитком регіонів на даний час є досить актуальним завданням, вирішення якого потребує досконалого вивчення даного питання.

Важливою зміною при переході на шлях сталого розвитку стане те, що ціна на продукцію буде вираховуватись з повних витрат виробництва, тобто вартість відтворення природних ресурсів теж закладатиметься в дану ціну, що може негативно вплинути на прибутковість підприємств, адже підвищення ціни призводить до зниження попиту на продукцію, що веде за собою зниження конкурентоспроможності цього продукту, а отже, до спаду економічних показників, що може суперечити концепції сталого розвитку. Дана ситуація дасть всі шанси для активного розвитку недоброякісного вітчизняного виробництва та дешевого імпорту, якість яких може бути досить сумнівною, а також підвищення виробництва підробок під певні бренди, що призведе до збільшення витрат на створення необхідних контролюючих органів [29].

Дослідженню особливостей соціально-економічної системи розвитку регіону присвячені публікації: Овчинникова А., Іванова В., Черевко О., Григорук П., Анопченко Т., Пристайко О., Желаєва С., Дармограй В., Кондіус І., Щепак В. та ін.

Але, не враховуючи чисельні публікації різних науковців, проблема вивчення сучасних регіональних соціально-економічних систем, їх складових та можливості розвитку є дуже актуальною. Дана проблематика в науковому плані досліджена неповністю і потребує подальшого висвітлення.

Економічні та соціальні системи взаємопов'язані між собою. Економіка система найбільш інтегрована система, яка не може існувати без використання ресурсної бази природи та трудових ресурсів суспільства; суспільство так само користується благами природи та взаємодіє в економічній системі, яка виконує стимулюючу функцію будь-якої діяльності в цивілізованому суспільстві [23].

Регіон є не тільки підсистемою соціально-економічного комплексу країни, але й відносно самостійною його частиною із закінченим циклом і особливими формами прояву стадій відтворення та специфічними особливостями перебігу соціальних і економічних процесів.

У регіоні здійснюються повні цикли відтворення таких систем:

- населення і трудових ресурсів;
- основних і оборотних фондів;

---

³ Автор: Наушко Ю.С., Устік Т. В.

- частини національного багатства;
- грошовий обіг;
- відносини з приводу виробництва;
- розподіл, обмін та споживання продукції.

В ринкових умовах роль і функції регіонів полягають, перш за все, у формуванні економічних відносин, середовища життєдіяльності населення.

Більш конкретно роль регіонів проявляється у виконанні ними таких основних функцій:

1) інституціональних - визначають, з одного боку, економічну самостійність, з іншого - політико-економічну єдність країни; гарантують конституційні права населення та вільне проживання, вільне волевиявлення, забезпечення законності та правопорядку;

2) економічних - спрямовані на забезпечення економічної безпеки країни і створення умов та можливостей вільного здійснення економічної діяльності;

3) соціальних - гарантують права і можливості соціального розвитку населення;

4) екологічних - забезпечують повноцінне середовище життєдіяльності населення, природоохоронні та інші заходи по оздоровленню навколишнього середовища;

5) етнопсихологічних - сприяють реалізації етнокультурних потреб населення;

6) політичних - спрямовані на розробку власної регіональної політики.

Економіка регіонів є підсистемою соціально-економічного комплексу країни та має багато рис, які притаманні останній. Але при цьому проблеми регіону не є дзеркальним відбитком національних. Наявність їх обумовлена певними об'єктивними та суб'єктивними причинами, зокрема це:

- відмінності природно-економічних умов;
- обсяги й якість регіональних природних ресурсів;
- економіко-географічне розташування регіону (при периферійному розташуванні регіону підвищуються транспортні витрати, зростають ціни, звужується ринок збуту - все це ускладнює його економічний розвиток);
- структура виробництва, що склалась;
- політичні умови, форми загальної та регіональної політики, ступінь регіональної автономії;
- фізичні, фактори розміщення (наявність або відсутність портів, аеропортів, транспортних систем);
- соціально-культурні фактори (ступінь урбанізації, освіченість населення).

Залежно від ознак економічного і соціального розвитку регіони можуть бути розділені на ряд типів. До найважливіших показників типології регіонів слід віднести:

- наявність природних ресурсів;
- рівень економічного і соціального розвитку;
- структура господарства;

- екологічний стан регіону;
- ступінь розвитку виробничої і соціальної інфраструктури;
- демографічна ситуація [26].

При економічному зростанні в соціально-економічній системі результатом є не лише задоволення матеріальних потреб людини, але й інших потреб – у соціальній взаємодії, у розвитку світогляду, життя в екологічно чистій зоні, споживання екологічно чистих продуктів, що, у свою чергу, впливає на стан здоров'я та рівень життя людини [25].

Ефективна взаємодія економічної та соціальної сфери діяльності суспільства, обмеженої певними нормами та інституційним середовищем та спрямованої на ефективний результат і сталий розвиток і є - соціально-економічна система [28].

Дана система - це сукупність певних елементів, які взаємопов'язані та взаємодіють між собою і утворюють нерозривну єдність. Характерною особливістю є те, що єдність існує не лише між елементами, з яких вона складається, але й із середовищем, взаємодіючи з яким вона утворює цілісність [27].

Становлення регіону (території) як самостійного суб'єкту економічних, соціальних, екологічних та політичних відносин, всередині держави й за її межами, актуалізує проблему виявлення (пошуку), ідентифікації (ототожнення) та нейтралізації обставин та умов, які погіршують його становище. Вирішення цієї та споріднених з нею проблем стає можливим за умови застосування економічної діагностики до дослідження параметрів регіонального розвитку. При чому, важливого значення набуває саме застосування системного підходу до розгляду ситуацій та проблем функціонування регіону. Тобто розгляд регіону з позиції території, економічної системи та економічного простору дозволяє не лише виявляти особливі його властивості системної природи, але і вказувати на способи вирішення проблемної ситуації. У зв'язку з цим розробка або формування методології економічної діагностики регіонального (територіального) розвитку є досить актуальною та своєчасною в сучасних умовах проблемою [30].

Соціально-економічна система, як основа розвитку регіону, представляє собою складну систему, елементи якої мають різнопланові цілі та завдання. Дослідження такої системи вимагає змін у підходах до її вивчення, так як перенесення поняття «системи» як категорії з її характеристиками на регіональну соціально-економічну систему не може в повній мірі відобразити особливості та умови її функціонування. В основу вивчення такої системи покладено метод декомпозиції, який дає можливість її деталізувати у відповідності до завдань та умов функціонування. В кожному регіоні необхідно вирішувати як соціальні, так і економічні завдання, тому на першому рівні декомпозиції відповідно до них проведено поділ системи на дві взаємозалежні підсистеми: соціальну та економічну, що знаходяться у взаємодії та взаємовпливі [31].

У структурі соціально-економічної системи передбачено такі дев'ять типів зв'язків для регулювання відносин:

1) економічний - зв'язок, який виникає як результат дії економічних законів, описує розвиток явищ і стосунків в економіці;

2) економіко-соціальний - зв'язок, який демонструє виробничі відносини і розподіл суспільних благ;

3) економіко - екологічний - зв'язок, який показує як антропогенний вплив на навколишнє середовище, діяльність людей, що спричиняє забруднення навколишнього середовища виробничими відходами, великими викидами вуглекислого газу та інших хімічних сполук, нераціональне використання природних ресурсів, так і заходи щодо охорони природи та усунення загрози екологічного лиха;

4) екологічний - зв'язок різних природних систем між собою;

5) еколого - соціальний - зв'язок, який характеризує природу як середовище життєдіяльності людини, є основним чинником визначення умов життя людей та їх здоров'я, визначає природу як основне джерело задоволення первинних потреб людини, а саме: їжі та води;

6) еколого - економічний - зв'язок, що показує природу як основне джерело забезпечення економіки ресурсами та формування бази сировини, демонструє вплив людини на навколишнє середовище, наслідком яких є умови людського існування;

7) соціальний - зв'язок, що відображає діяльність певної особи в суспільстві;

8) соціально - екологічний - зв'язок, який демонструє вплив суспільства на економіку як основного джерела трудових ресурсів і розвитку НТП;

9) соціально - екологічний – зв'язок, який відображає безпосередній вплив людини на навколишнє середовище, що найчастіше проявляється в забрудненні екосистеми [23].

Відповідно до цього формуються завдання соціально-економічної системи та кожної її складової. На регіональному рівні перед такою системою стоять основні завдання:

- створення рівних умов для динамічного розвитку складових системи;
- забезпечення вигоди для всіх складових системи щодо їх збалансованого розвитку.

Основне завдання соціальної підсистеми полягає в задоволенні потреб територіальної громади та підвищенні рівня її життя. Виконання такого завдання можливе при відповідному фінансуванні, яке залежить від обсягу надходжень до державного бюджету, що формується на основі сплати податків суб'єктами господарювання економічної підсистеми. Кількісна характеристика цих надходжень залежить від завдань, що стоять перед її складовими.

Економічна підсистема направлена на забезпечення:

- ефективного використання регіональних ресурсів таких, як природні, фінансові та інші, а також економічного, наукового, трудового потенціалу регіону;

- оптимальної спеціалізації виробництва товарів та послуг.

Так як економічна підсистема складається із двох підсистем: регіонально-залежної та ринково-орієнтованої, то відповідно до кожної з них формуються завдання.

Враховуючи особливості функціонування ринково-залежної підсистеми, виконання завдань направлені на:

- задоволення потреб населення щодо надання побутових, комунальних, транспортних та інших послуг;
- участь на договірних засадах в комплексному соціально-економічному розвитку сіл, селищ, міст;
- отримання прибутків;
- сплата податків до державного бюджету, фондів.

Виконання цих завдань зумовлює можливість ефективного функціонування соціальної підсистеми регіону та має прямий вплив на задоволення потреб територіальної громади.

Ринково-орієнтована підсистема здійснює свою діяльність щодо виконання наступних завдань:

- задоволення попиту споживачів;
- участь на договірних засадах в комплексному соціально-економічному розвитку сіл, селищ, міст регіону;
- виконання на договірних засадах замовлень на виробництво продукції, виконання робіт(послуг), необхідних для територіальної громади та ін.;
- участь на договірних засадах в розвитку потужностей будівельної індустрії і промисловості будівельних матеріалів, у створенні, розвитку та реконструкції об'єктів інженерного забезпечення регіону;
- отримання прибутків;
- сплата податків до державного бюджету, фондів.

Результати функціонування цієї підсистеми мають непрямий вплив на розвиток соціальної складової регіону, так як на її діяльність не впливають регіональні обмеження.

Таким чином, визначення завдань соціально-економічної системи показало, що вони взаємозалежні та потребують комплексного вирішення. Для досягнення збалансованого розвитку системи необхідно, щоб динамічно розвивались як економічна, до якої входять регіонально-залежна та ринково-орієнтована підсистеми, так і соціальна складова [31].

На основі досягнень ефективного функціонування економічної підсистеми як джерела фінансування через сплату податків формується база сталого розвитку соціальної підсистеми. Тому при вирішенні завдань збалансованого розвитку регіональної соціально-економічної системи, необхідно економічну підсистему розглядати як базову для соціальної [24].

Так як, регіонально-залежна підсистема свою діяльність спрямовує безпосередньо на задоволення потреб територіальної громади і має певні регіональні обмеження, що ускладнює її діяльність в умовах конкуренції, то необхідно поглибити дослідження цієї підсистеми з метою визначення можливостей її ефективного функціонування. Ринково-орієнтована

підсистема, адаптуючись до умов конкуренції, прагне забезпечити свою прибутковість. Так як невизначеність зовнішнього середовища має вплив на її результати, то з метою підвищення ефективності необхідне вивчення цієї підсистеми щодо умов її діяльності.

Так як організація функціонування системи забезпечується управлінням, то відповідно сталий розвиток регіону формується на основі ефективного менеджменту, що може адаптуватися до зовнішніх умов і забезпечувати його збалансованість та динамічність [31].

Сучасній соціально-економічній системі притаманні такі риси:

- встановлення основних постіндустріальних засад, які базуються на розвитку людини та її духовності, а також соціальних стосунків, в яких бере участь більшість населення, досить характерним є розвиток технологій і техніки;

- наявність проблеми узгодження економічної ефективності та соціальної справедливості, у силу того, що з розвитком економіки з'являються більш технологічні завдання, які вимагають певних знань і навиків, а більшість ручної праці стає непотрібною, тому частина населення, яка не може виконувати нові функції, продиктовані розвитком суспільства і економіки, утворює маргінальні групи, яким потрібна певна перекваліфікація для виконання необхідних завдань, аби не опинись за межею бідності;

- культ бранда. На сьогоднішній момент продукція не служить десятки років, тому виробники запроваджують маркетингову політику в напрямку брендовості, аби споживач через деякий проміжок часу хотів обновити певну річ не через те, що вона вийшла з ладу, а тому, що вийшла новіша, покращена модель. Наслідком такої політики великих підприємств є зростання кількості малих підприємств, які випускають непрофільну для холдингів продукцію (наприклад, сумочки для мобільних телефонів);

- погіршення стану довкілля, що поставило під сумнів концепцію «економічного зростання» і зумовило необхідність розвитку концепції «сталого розвитку» через екологізацію виробництва, формування екологічної культури.

Сталий розвиток соціально-економічної системи у вузькому значенні слова розглядається як стійкість кожної з підсистем і системи в цілому, а в широкому сенсі – це динамічне функціонування всієї системи, включаючи усі види стійкості [32].

В результаті дослідження було сформовано структуру регіональної соціально-економічної системи. Виявлено особливості умов її функціонування, що характеризуються регіонально-економічними та територіальними факторами. Визначені завдання кожної складової системи обумовлюють необхідність у формуванні управлінської діяльності на засадах партнерства та пристосованості до зовнішніх умов.

Подальшого дослідження потребує поглиблене вивчення системи управління щодо організації збалансованого соціально-економічного розвитку регіону на основі системного підходу. Отримані результати можуть

бути використані при формуванні організаційної структури управління розвитком регіону [31].

Отже, визначивши основні компоненти соціально-економічної системи та умови їх взаємодії на регіональному рівні, можна зробити висновок, що її ефективне функціонування може здійснюватися на основі:

- чіткого визначення особливостей певного регіону - його географічного положення, природно-кліматичних умов, демографічної ситуації, рівня безпеки життя населення, рівня забрудненості атмосфери, наявності природних ресурсів;

- розвитку продуктивних сил і виробничих відносин - типові види економічної діяльності, розвиток інфраструктури, рівень економічного зростання, рівень розвитку підприємницької діяльності;

- забезпечення ефективної правової бази для впровадження концепції сталого розвитку в регіоні.

1.4. Управління розвитком регіону як частини регіональної економічної системи⁴

Сьогодні одним із пріоритетних напрямів регіональної політики держави є розвиток регіонів, метою якого є створення відповідних умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку України, її регіонів, підвищення рівня життя населення, забезпечення додержання гарантованого державою соціального захисту для кожного її громадянина незалежно від місця проживання, усунення основних регіональних диспропорцій.

Пануючим принципом сучасного розвитку нашої країни, поряд з переходом до ринкового господарювання, є затвердження нового порядку відносин між центром і регіонами, відчутне розширення прав і відповідальності територій у розв'язанні власних соціально-економічних та інших проблем. Кожен громадянин певною мірою як у побуті, так і в професійній діяльності відчуває свою залежність від умов територіального розвитку, тобто від розвиненості або, навпаки, нерозвиненості того регіону, в якому він живе і працює. Безумовно, змінились завдання і функції працівників місцевих регіональних органів влади. Вони вже усвідомили, що сліпе виконання вказівок згори не стає запорукою успіхів у реалізації регіонального соціально-економічного розвитку. Адже для прийняття ефективних управлінських рішень необхідно зсередини знати місцеві економічні й соціальні проблеми, бути обізнаними щодо вітчизняного й іноземного досвіду управління регіональними соціально-економічними процесами, бути в курсі новітніх наукових розробок у галузі регіонального аналізу та управління [33, С.78-93].

Економічному розвитку регіонів України присутні деякі негативні тенденції і фактори, а саме - недостатній рівень доходів значної частини

---

⁴ Автор: Бричко А. М.

населення, наявність безробітних, низькі обсяги промислової та сільськогосподарської продукції, що випускається, її невисока конкурентоспроможність, фінансова неспроможність багатьох підприємств, дотаціювання підприємств. Проблемним для держави є і нерівномірність економічного розвитку регіонів. Система державного регулювання розвитку регіонів не здатна вирішувати проблеми, пов'язані з відтворенням і підтримкою промислового, трудового потенціалу із врахуванням потреб ринку. Завдяки чому актуальним є розробка управлінських стратегій соціально-економічного розвитку регіонів.

Основною метою економічного розвитку будь-якої країни світу та регіонів є поліпшення якості життя населення. Тому соціально-економічний розвиток має на меті впровадження наступних заходів: створення умов, що сприяють гармонійному розвитку людини; підвищення доходів людей, поліпшення здоров'я й підвищення рівня їх освіченості; зростання рівня економічної свободи громадян. На жаль, ці та інші показники якості життя людей не завжди беруться до уваги в оцінках рівня соціально-економічного розвитку регіонів, проте останнім часом в управлінській науці та практиці їм відводиться дедалі більша роль.

Під розвитком регіону розуміють режим функціонування регіональної системи, який забезпечує позитивну динаміку параметрів рівня життя населення завдяки стійкому і збалансованому відтворенню соціального, господарського, ресурсного та екологічного потенціалів території. Регіональний розвиток визначають як зміну структури регіонів або територіальних утворень усередині них, ускладнення регіональної системи.

Регіональна система постійно знаходиться в динамічній рівновазі, що обумовлено необхідністю здійснення відтворювального процесу як базового чинника забезпечення її життєдіяльності. Ступінь розвитку відтворювального процесу в регіоні обумовлює сталий регіональний розвиток. Під сталим регіональним розвитком розуміють здатність регіональної системи до тривалого збереження умов для відтворення потенціалу території (його соціальної, природно-ресурсної, екологічної, господарської і т.п. складових) в режимі збалансованості (підтримки особливої пропорції всіх складових регіонального потенціалу) і соціальної орієнтованості (оцінки впливу вектору і кількісних параметрів регіональних ситуацій, насамперед по тому, як вони впливають на рівень і якість життя населення) [34].

Сталий розвиток регіону досягається при виконанні базової умови нормального функціонування економіки, що складається в наявності такої кон'юнктури регіонального господарства, яка здатна підтримувати економічну безпеку розвитку регіону та якість життя населення. Це дозволяє забезпечити відтворювальну функцію територіальних соціально-економічних систем на основі інноваційного розвитку з дотриманням екологічного балансу.

Для того, щоб регіональна система знаходилася у стійкому стані, потрібна узгоджена робота її складових, стабільність яких забезпечує їх

взаємодію. Для забезпечення і підтримки системи у впорядковано-стійкому стані управляючій частині необхідно забезпечувати узгоджену роботу її елементів (регіонів), що становлять систему; підтримувати на заданому рівні значення їх показників; забезпечувати узгоджену роботу всіх складових цієї системи; адекватно реагувати на швидкозмінювані умови існування, шляхом переструктурування, зміни функцій, залишкових частин [35, С. 215-256].

Саме на регіональному рівні реалізуються соціально-економічні програми розвитку територій, відбувається задоволення ключових потреб населення та захисту природного середовища і саме показники регіонального розвитку формують загальнодержавні показники розвитку країни. Довгий час у національній економіці недооцінювалась роль територіального управління. Тому особливе значення у визначенні рівня економічного розвитку регіону відіграють показники, якими оцінюються рівень виробництва і споживання благ і зростання цього рівня в розрахунку на душу населення (валовий національний дохід, валовий внутрішній продукт, реальний ВВП на душу населення, темпи зростання цих показників) (рис. 1).

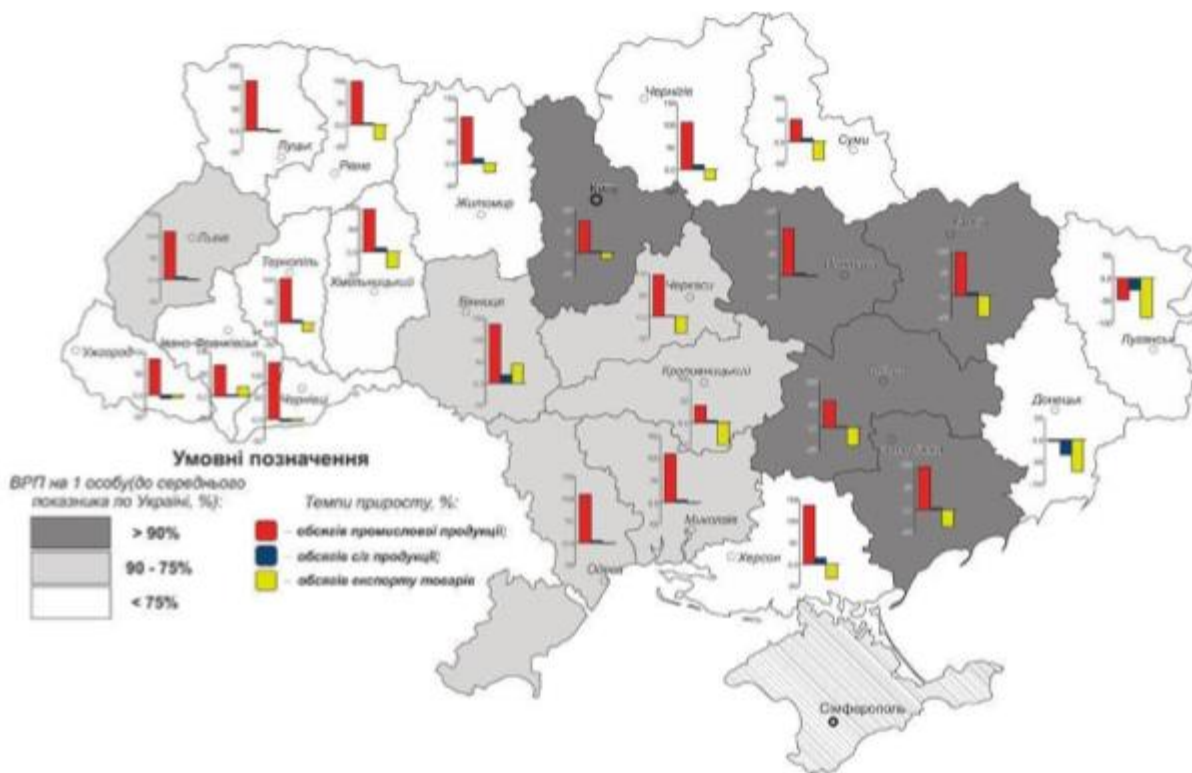

Рисунок 1.2 - Чинники економічного зростання регіонів України, 2016 р. до 2012 р.

Джерело: За офіційними даними Державної служби статистики України. [36]

Для визначення динаміки розвитку доцільно використовувати показники, які оцінюють темпи економічного зростання в регіоні: рівень споживання матеріальних благ і послуг, рівень охорони здоров'я й освіти, розвиток малого бізнесу, темпи зростання доходів населення та їх диференціація, продуктивність праці, а також темпи структурної

трансформації виробництва й суспільства, одержання додаткових переваг у результаті впровадження інноваційних систем управління.

Управління розвитком регіонів України пов'язане з багатьма соціально-економічними проблемами. Багато з них є складними теоретичними і практичними питаннями, що потребують вирішення. Тому формування та впровадження організаційно-економічного механізму управління розвитком регіону допоможе структурувати інформацію для повного висвітлення проаналізованого матеріалу (рис. 1.3.).

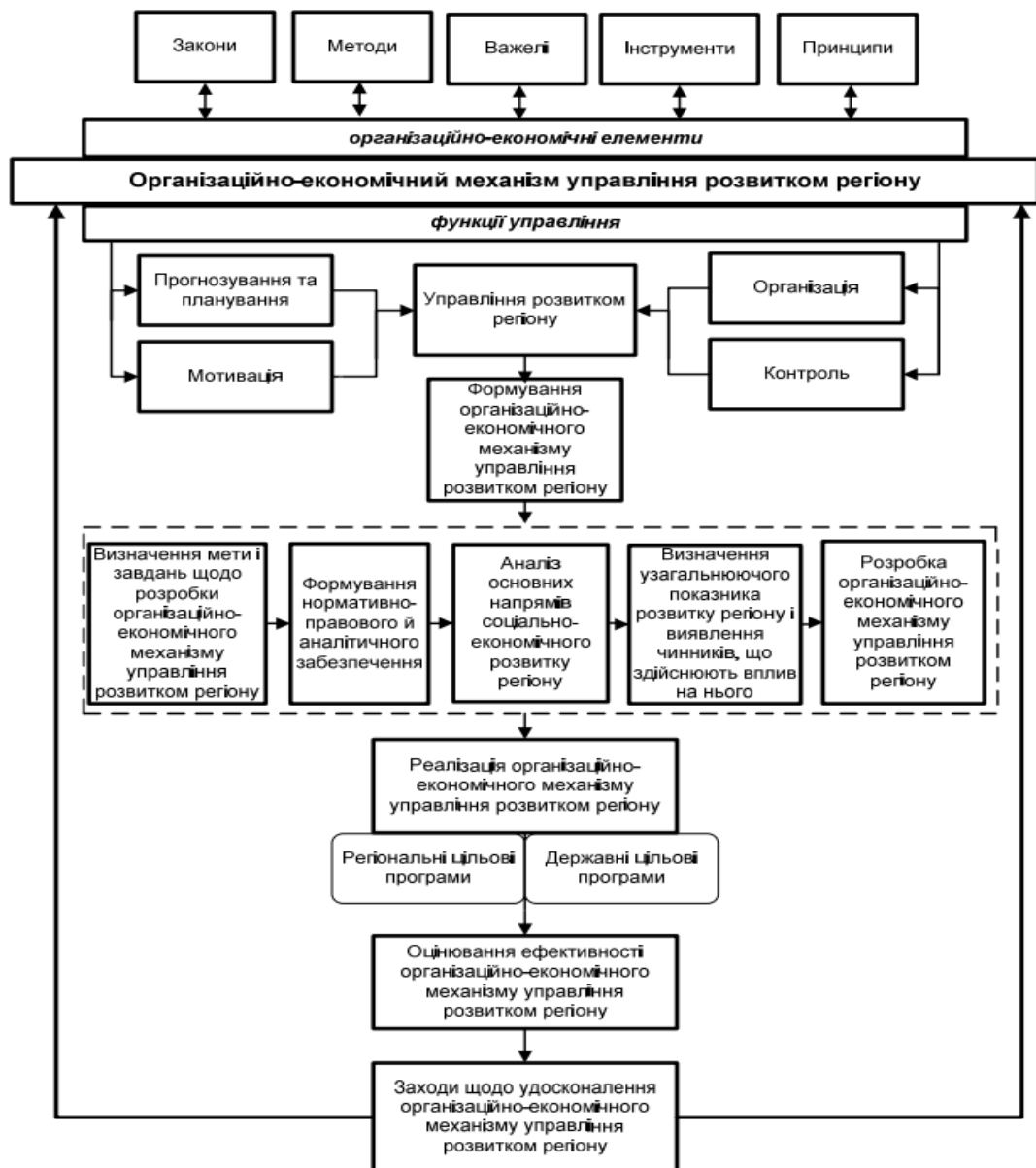

Рисунок 1.3 - Схема формування та впровадження організаційно-економічного механізму управління розвитком регіону [37, С.86 – 93.]

Особливості управління розвитком регіону складаються з числа використаних методів управління і застосовуваних комплексних заходів по окремих напрямках регіонального розвитку, концентрованості рівнів впливу окремих функцій на досягнення необхідних темпів економічного і

соціального розвитку, але і в різноманітних структурних співвідношеннях ресурсного, організаційного, конкурентного та інноваційного потенціалів укладених видів діяльності, галузевої структури.

Поєднання високого рівня управління розвитком регіону з його вмінням протистояти негативним впливам факторів зовнішнього середовища, і на цій основі ефективно використовувати наявний у регіону ресурсний потенціал, може виступати основою для підтримки стійкого стану регіонального господарства в розширенні складу конкурентних переваг, підвищення їх якісних параметрів і, відповідно, для сприяння до зміцнення конкурентних переваг галузевих кластерів.

Економічне забезпечення сталого розвитку регіонів передбачає модернізацію сучасної регіональної політики за рахунок включення в неї елементів кластерних стратегій, оскільки створення інноваційно-орієнтованих кластерів сприяє раціональному використанню природних ресурсів, що є найважливішим чинником забезпечення якості життя населення [38].

Стратегічне значення створення регіональних кластерів полягає в економії за рахунок масштабу і можливості здійснювати спільні інвестиції. Масштаби деяких проектів не дозволяють окремим господарюючим суб'єктам здійснювати їх фінансування. Реалізація значної кількості дрібних проектів коштом одного суб'єкта призводить до розпорошення і неоптимального витрачання ресурсів. Об'єднання в кластер дозволяє вирішувати зазначені проблеми [41, С. 233-237].

Завдяки кластерам можливо вирішення багатьох проблем, специфічних для розвитку регіону, головними з яких є: вирішення проблеми працевлаштування, адже ситуація з безробіттям тут стоїть особливо гостро; розвиток інфраструктури; збільшення надходжень до місцевих бюджетів.

Збереженню регіональної економічної системи у стандартних умовах сприяють такі управлінські види діяльності: стандартизація і універсалізація, диференціація, інтеграція, перспективне і поточне планування, відтворення.

В останні роки зростає самостійність регіонів, що несуть все більшу відповідальність за результати регіонального економічного розвитку. Соціально-економічне становище регіонів визначається як об'єктивними (макроекономічні умови, положення регіону в суспільному розподілі праці, географічне положення), так і суб'єктивними факторами, і в першу чергу - методами регіонального управління. Основними інструментами реалізації стратегій повинно стати стратегічне планування. Ситуація, що склалася на сьогодні, свідчить про те, що окремі спроби впровадження сучасних більш вдосконалених методів стратегічного управління (особливо при використанні методів стратегічного планування) виявляються невдалими. Необхідно, щоб відповідний механізм управління адекватно враховував, організовував і направляв реальні економічні інтереси держави, регіонів, населених пунктів і окремих громадян.

В управлінні економічним розвитком окремого регіону потрібно передбачати всі цілі й здійснювати моніторинг їх досягнення. Зокрема, поряд

з моніторингом стану регіонального виробництва й динаміки грошових доходів населення, необхідно відстежувати й інші найважливіші параметри економічного розвитку [33, С.78-93].

У процесі досягнення стратегічних цілей управління розвитку регіону необхідне проведення постійного моніторингу економічного і соціального регіонального розвитку з урахуванням впливу життєдіяльності регіону на природне середовище. В Україні поки немає єдиної методології проведення подібної оцінки, і методичний інструментарій відрізняється істотним набором. У контексті сталого розвитку регіону моніторинг доцільно проводити за трьома напрямками, доцільна періодичність його проведення - один рік:

1. Моніторинг конкурентоспроможності регіону на базі наступних економічних і соціальних інтеграцій: економіка, демографія, освіта.

2. Моніторинг інновацій, який повинен базуватися, насамперед, на його дефініції: оцінці повинні підлягати всі ресурси, використовувані в науково-технічному, інноваційному процесі, можливості використання цих ресурсів і готовність регіональної економіки до нововведень.

3. Моніторинг рівня комфортності проживання населення в регіоні. Рекомендовані напрямки моніторингу дозволять повністю охопити всі життєво-важливі процеси розвитку регіону в період його переходу до сталого регіонального розвитку [39].

Навіть якщо припустити, що велика частина регіонів України вийде з економічної кризи у вузькому сенсі цього слова, тобто запанує позитивна динаміка зростання, продукції, що виробляється, то навряд чи ще можна буде говорити про позитивні зрушення в динаміці соціально-економічного розвитку в сучасному розумінні, оскільки екологічна складова гальмуватиме просування регіонів вперед. Тому необхідно розглядати нові підходи до управління регіональним розвитком як частини регіональної економічної системи.

Неузгодженість та швидкозмінність основоположних нормативно-законодавчих документів, присвячених питанням управління розвитком регіонів, їх прив'язка до потреб та бачення насамперед тих політичних сил, які на конкретний період часу визначають орієнтири майбутнього розвитку країни, недооцінка та нерозуміння вагомості місця регіонів у суспільному та загальноекономічному просторі країни, призвели до відсутності сформованої цілісної системи їх управління.

Управлінські рішення в контексті оптимальної системи управління соціально-економічним розвитком регіону базуються на п'яти детермінантах [42, С. 12-19]:

– управлінські рішення впливають з аналізу регіону як об'єкта дослідження, що потребує розробки відповідної методології його дослідження. Вона передбачає обчислення соціально-економічних параметрів функціонування сільської території за допомогою відповідної методики, а саме: методики визначення індексу людського розвитку;

– управлінські рішення передбачають опрацювання дослідницького прогнозу розвитку цього об'єкта, тобто виявлення тенденцій та особливостей розвитку регіону відповідно до досліджуваних параметрів, що впливає з результатів аналізу (обчислення) досліджуваного об'єкта та процедури екстраполяції – прогнозу розвитку досліджуваного об'єкта, його руху в часі;

– управлінські рішення потребують складання нормативного прогнозу, тобто виявлення мети розвитку об'єкта, яка має відповідати певній соціально-економічній нормі функціонування об'єкта, що дозволяє виявляти адекватні важелі впливу – ті параметри об'єкта, на які мають впливати, і те, як саме впливати на ці параметри для їх оптимізації (стабілізації, ефективного розвитку);

– управлінські рішення, крім того, передбачають організацію об'єкта впливу – державних і самоврядних органів, тобто йдеться про оптимальну форму організації органів влади, які приймають управлінські рішення – про систему управління регіоном;

– через системні якості будь-якого соціально-економічного об'єкта, який розвивається і підлягає оптимізаційному впливу, слід говорити про оптимальну еталонну системну форму організації цього об'єкта відповідно до загальної мети розвитку держави.

Високий рівень диференціації регіонів за рівнем соціально-економічного розвитку потребує нових підходу до регулювання та управління регіональним розвитком, направленою на забезпечення цілісності, комплексності процесів соціально-економічного розвитку в масштабах всієї країни, і в той же час дозволяє врахувати їх своєрідність в рамках окремого регіону. Для цього необхідна продумана політика регіонального розвитку.

До основних напрямів нового підходу політики регіонального розвитку регіону відносяться наступні:

1. Забезпечення відповідності моделі управління регіоном і вимог для перспективного економічного розвитку.

2. Збільшення ролі ринкових, неадміністративних форм економічної координації господарюючих суб'єктів в політиці регіональної влади.

3. Подолання розриву між політикою доходів і політикою витрат в регіональній бюджетній політиці.

4. Формування інвестиційної політики, спрямованої на зміну природи матеріальних активів області.

5. Зміцнення зв'язків обласної науки, освіти, великого і малого бізнесу в рамках регіональної інноваційної системи, що формується.

6. Удосконалення управління природно-ресурсним потенціалом регіону.

7. Оптимізація відносин регіону з вертикально-інтегрованими структурами [40, С. 52-79].

Пануючими процесами державної регіональної політики в розвитку регіонів повинні стати стратегії. По-перше, стратегії повинні стосуватися великих економічних систем, які наповнюють простір за допомогою нових

форм територіальної організації продуктивних сил. По-друге, це стратегії, що розробляються для регіонів, із подолання як внутрішніх, так і зовнішніх суперечностей. А по-третє, це стратегії, що розробляються власне населенням, додаючи регіоналізації країни завершену форму.

Під стратегією економічного розвитку регіонів розуміємо систему заходів, які направлені на реалізацію довгострокових завдань соціально-економічного розвитку держави із врахуванням раціонального внеску регіонів у рішення цих завдань, що визначаються реальними посиленнями й обмеженнями їх розвитку.

Заходами стратегічного управління щодо удосконалення соціально-економічного розвитку регіону є: заходи, спрямовані на збільшення надходжень від реалізації аграрної продукції (цінове регулювання, регулювання обсягів пропозиції, державні закупівлі, регулювання зовнішньої торгівлі у сфері аграрних ринків); прямі бюджетні виплати (дотація на одиницю продукції, дотації на гектар або на голову худоби, дотації на основі історичних рівнів, прямі платежі в дохід фермерам, екологічні компенсаторні платежі); заходи, спрямовані на зниження витрат виробництва (субсидування ресурсів, тобто компенсація виробничих витрат, що передбачає часткову компенсацію різних видів виробничих витрат, кредитування); податкове регулювання (система оподаткування суб'єктів підприємництва, спрямована на зменшення для них податкового тягаря); заходи з розвитку соціальної інфраструктури села; заходи екологічного характеру (екологічні податки, ліцензії на забруднення, система пільг для екологічно безпечних виробництв).

Таким чином, управління регіональним розвитком як частини регіональної економічної системи повинно уособлювати сформовану систему правових, фінансово-економічних і організаційних положень, що визначають діяльність органів місцевого самоуправління, направлену на досягнення цілей та вирішення завдань політичного, економічного й соціального розвитку регіонів відповідно до основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики держави.

1.5. Державна підтримка сільськогосподарського виробництва як фактор підвищення конкурентоспроможності малих форм господарювання АПК⁵

Державна політика підтримки малого бізнесу - сукупність пріоритетних рішень (заходів), що визначають основні напрями й форми правового, економічного та організаційного сприяння розвитку малого підприємництва з урахуванням інтересів держави та суб'єктів господарювання [43].

В першу чергу державна підтримка малого підприємництва здійснюється на основі Закону України "Про державну підтримку малого і

---

⁵ Автор: Пізняк Т. І.

середнього підприємництва в Україні” [44, С. 25]. Цей Закон визначає правові засади державної підтримки суб’єктів малого підприємництва незалежно від форми власності з метою якнайшвидшого виходу із економічної кризи та створення умов для розширення впровадження ринкових реформ в Україні.

Дія Закону про підтримку малого бізнесу поширюється на суб’єктів малого підприємництва незалежно від форми власності, у тому числі тих, що здійснюють діяльність у галузі сільського господарства. В свою чергу дія Закону не поширюється на довірчі товариства, страхові компанії, банки, ломбарди, інші фінансово - кредитні та небанківські фінансові установи, суб’єктів підприємницької діяльності, які провадять діяльність у сфері грального бізнесу, здійснюють обмін іноземної валюти, які є виробниками та імпортерами підакцизних товарів, а також суб’єктів підприємницької діяльності, у статутному фонді яких частка вкладів, що належить юридичним особам - засновникам та учасникам цих суб’єктів, які не є суб’єктами малого підприємництва, перевищує 25 %.

Метою державної політики у сфері розвитку малого і середнього підприємництва в Україні є [45]:

- 1) створення сприятливих умов для розвитку малого і середнього підприємництва;
- 2) забезпечення розвитку суб’єктів малого і середнього підприємництва з метою формування конкурентного середовища та підвищення рівня їх конкурентоспроможності;
- 3) стимулювання інвестиційної та інноваційної активності суб’єктів малого і середнього підприємництва;
- 4) сприяння провадженню суб’єктами малого і середнього підприємництва діяльності щодо просування вироблених ними товарів (робіт, послуг), результатів інтелектуальної діяльності на внутрішній і зовнішній ринки;
- 5) забезпечення зайнятості населення шляхом підтримки підприємницької ініціативи громадян.

Основними напрямками державної політики у сфері розвитку малого і середнього підприємництва в Україні є:

- 1) удосконалення та спрощення порядку ведення обліку в цілях оподаткування;
- 2) запровадження спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності для суб’єктів малого підприємництва, що відповідають критеріям, встановленим у податковому законодавстві;
- 3) залучення суб’єктів малого підприємництва до виконання науково-технічних і соціально-економічних програм, здійснення постачання продукції (робіт, послуг) для державних та регіональних потреб;
- 4) забезпечення фінансової державної підтримки малих і середніх підприємств шляхом запровадження державних програм кредитування,

надання гарантій для отримання кредитів, часткової компенсації відсоткових ставок за кредитами тощо;

5) сприяння розвитку інфраструктури підтримки малого і середнього підприємництва;

6) гарантування прав суб'єктів малого і середнього підприємництва під час здійснення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності;

7) сприяння спрощенню дозвільних процедур та процедур здійснення державного нагляду (контролю), отримання документів дозвільного характеру для суб'єктів малого і середнього підприємництва та скороченню строку проведення таких процедур;

8) організація підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для суб'єктів малого і середнього підприємництва;

9) впровадження механізмів сприяння та стимулювання до використання у виробництві суб'єктами малого і середнього підприємництва новітніх технологій, а також технологій, які забезпечують підвищення якості товарів (робіт, послуг).

Державна підтримка малого підприємництва здійснюється Кабінетом Міністрів України, центральним органом виконавчої влади з питань регуляторної політики та підприємництва, іншими центральними органами виконавчої влади. Кабінет Міністрів України в межах своїх повноважень сприяє розвитку малого підприємництва, спрямовує, координує і контролює діяльність органів виконавчої влади, які забезпечують проведення державної політики щодо його підтримки.

Програми підтримки малого підприємництва включають положення про [46]:

- фінансово-кредитну та інвестиційну підтримку суб'єктів малого підприємництва;
- забезпечення участі суб'єктів малого підприємництва у виконанні поставок для державних, регіональних та місцевих потреб;
- вдосконалення нормативно-правової бази у сфері підприємницької діяльності;
- сприяння створенню інфраструктури розвитку малого підприємництва;
- пропозиції щодо встановлення системи пільг для суб'єктів малого підприємництва, у тому числі пом'якшення податкової політики;
- допомогу в матеріально-технічному та інформаційному забезпеченні.

Фінансове забезпечення виконання відповідних програм підтримки малого підприємництва провадиться за рахунок Державного бюджету України, місцевих бюджетів, позабюджетних коштів, у тому числі коштів, одержаних від приватизації державного і відчуження комунального майна, та інших джерел фінансування, не заборонених законом. Обсяг щорічних асигнувань на державну підтримку малого підприємництва визначається у

видатковій частині Державного бюджету України та Державній програмі приватизації. Розпорядником цих коштів є центральний орган виконавчої влади з питань регуляторної політики та підприємництва. Контроль за цільовим використанням цих коштів здійснюється Рахунковою палатою та органами державної контрольно-ревізійної служби [47, С. 84-89].

Державна підтримка малого підприємництва щодо формування його інфраструктури здійснюється шляхом створення та забезпечення діяльності мережі бізнес - центрів, бізнес - інкубаторів тощо.

Основними завданнями таких організацій є:

- консультування з питань законодавства України;
- надання інформації щодо здійснення державної підтримки суб'єктів малого підприємництва;
- надання інформації щодо наявності в регіоні необхідності використання товарів (послуг), що виготовляються суб'єктами малого підприємництва, які розташовані на території регіону;
- підвищення рівня кваліфікації управлінського персоналу суб'єктів малого підприємництва.

Невід'ємною складовою державної політики сприяння розвитку малого підприємництва в Україні є політика підтримки малих підприємницьких структур. Державна політика підтримки малого підприємництва в розвинутих державах формується на принципах забезпечення пріоритетності країни на міжнародних ринках, вирішення важливих соціальних проблем суспільства, піднесення добробуту населення.

Державна підтримка розвитку малого підприємництва здійснюється у різних формах. З метою систематизації аналізу і управління цією підтримкою її можна згрупувати за певними класифікаційними ознаками. Зазвичай, вид державної підтримки малого підприємництва є конкретизацією або деталізацією певної форми підтримки. Класифікація видів державної підтримки визначається вибором критерію або базової видової ознаки.

Питання підтримки малого підприємництва є досить актуальним, адже саме цій проблемі належить ряд публікацій. Однак, маловивченим є питання видів і форм державної підтримки розвитку малого підприємництва в Україні. Відсутність ґрунтовних наукових підходів щодо вибору пріоритетних видів і форм державної підтримки розвитку малого підприємництва, а також їх класифікації спонукають до дослідження цього питання.

Державна фінансово-кредитна підтримка малого підприємництва включає, насамперед, фінансові, інвестиційні, страхові податкові та кредитні види впливу на даний сектор економіки. Виважена, диференційована інвестиційна, податкова та грошово-кредитна політика здійснюють вирішальний вплив на формування та подальший розвиток суб'єктів малого бізнесу [48, С. 87].

Мета, принципи та напрямки допомоги малого підприємництва зафіксовано в державних програмах підтримки малого підприємництва, які

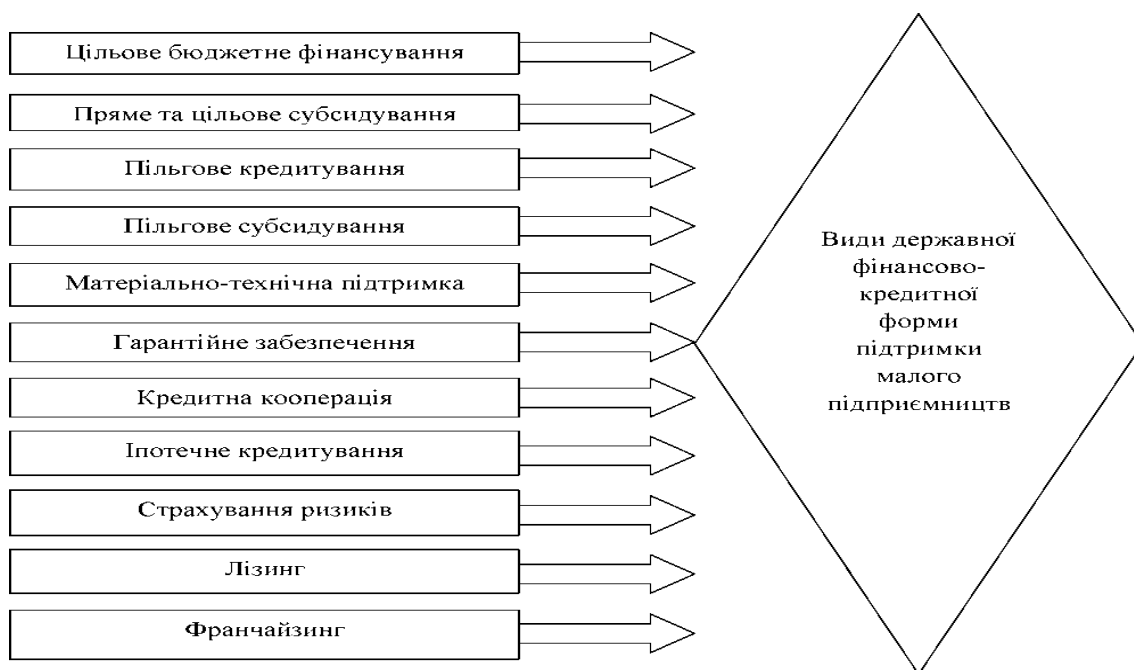
підкріплені відповідними матеріальними, інформаційними, фінансовими, кадровими та іншими ресурсами, є основною формою здійснення державної політики стосовно до малого бізнесу.

Обмеженість засобів державної підтримки малого підприємництва змушує шукати якісно нові форми і види його підтримки. Одним з можливих шляхів вирішення питань фінансово - кредитної підтримки малого підприємництва може стати використання технологій мікрокредитування.

Прямі види включають такі основні види державної фінансової підтримки малого підприємництва: надання пільгових позик; повне або часткове гарантування позик; надання цільових безоплатних субсидій на вирішення підприємницькими структурами важливих проблем національної економіки; цільове субсидування; пільгове кредитування; цільове бюджетне фінансування; створення державних спеціалізованих фінансових установ для підтримки малого підприємництва; формування державних фондів підтримки малого підприємництва тощо.

До основних видів непрямой державної фінансової кредитної підтримки сприяння розвитку підприємницьких структур належать, наприклад, надання державою пільг: комерційним банкам, страховим компаніям, освітянським установам, науково-дослідним центрам тощо, які надають послуги малим підприємницьким структурам.

Загальну схему класифікації видів державної фінансово-кредитної підтримки малого підприємництва відображено на рис. 1.4 [45].

Найбільш поширеними видами фінансово-кредитної форми державної підтримки малого підприємництва є такі:

- цільове бюджетне фінансування фінансових ресурсів слугує цільовим

призначенням для досягнення певної мети, а саме для вирішення кредитної соціально-економічної проблеми. Вважаємо, що ця форма підтримки є необхідною і відображає об'єктивну необхідність у наданні такого виду підтримки;

- цільове та пряме субсидування, яке має велике значення для розвитку малого підприємництва, така підтримка спрямована на розвиток науково - дослідних і дослідно - конструкторських робіт, на впровадження у виробництво нової техніки та технології;

- пільгове кредитування. Для видачі пільгових кредитів потрібні пільгові ресурси. Якщо суми кредитів та депозитів видають однакові, то зменшення ставки за депозитом дає змогу скоротити ставку за кредитом на таку ж саму величину (без врахувань резервування та операційних витрат).

Наступним актуальним видом державної фінансово-кредитної підтримки МП є гарантійне забезпечення першочергових вкладень для відкриття своєї справи. Тільки 100 % гарантія дає змогу видавати кредити за ставкою НБУ (без врахувань витрат по реалізації застави).

Ще одним видом державної фінансово-кредитної підтримки малого підприємництва є іпотечне кредитування. Розвиток іпотечного кредитування в Україні перебуває на етапі встановлення.

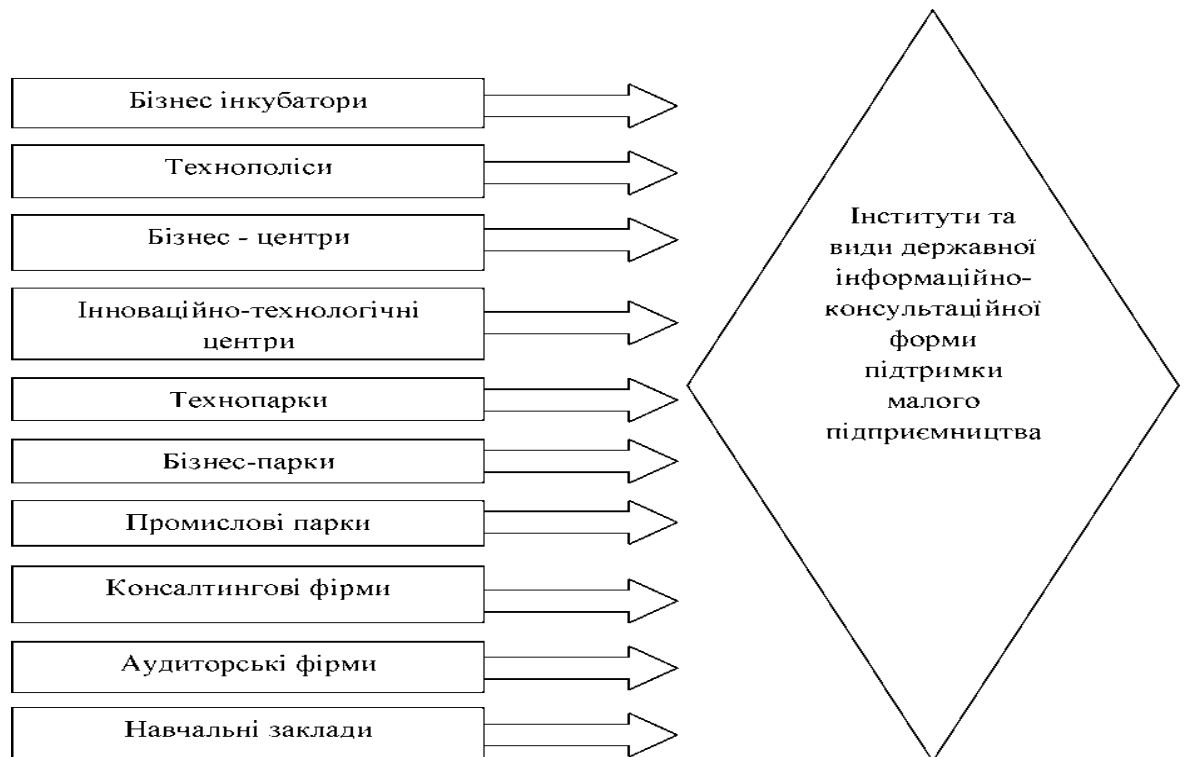
Тенденція до збільшення обсягів забезпечених іпотекою кредитів виникла не завдяки, а всупереч наявним економіко-правовим чинникам, які безпосередньо впливають на діяльність банків та інших фінансово-кредитних установ у сфері іпотечного кредитування.

Ефективним видом підтримки малого підприємництва є страхування захисту господарських інтересів суб'єктів малого підприємництва від можливих збитків. Особливо гостро стоїть ця проблема для малого підприємництва, які потребують страхового захисту своїх майнових інтересів. Це пов'язано, передусім, з відсутністю в суб'єктів малого підприємництва будь-яких коштів на випадок непередбачених збитків.

Важливим видом державної фінансової підтримки, спроможним підвищити ефективність функціонування малих підприємницьких структур в Україні, є система контрактних відносин між великими державними і приватними дрібними фірмами - франчайзинг.

Найперспективнішими напрямками впровадження франчайзингової системи в Україні в сучасних умовах є роздрібна торгівля, громадське харчування, побутові послуги, будівництво, автосервіс, готельне господарство, пункти прокату.

Розглянемо найбільш поширені види інформаційно-консультаційної державної підтримки малого підприємництва (рис. 1.5).

У світі ефективним інститутом підтримки малого підприємництва є бізнес - техноінкубатори, які допомагають успішному розвитку початківців у бізнесі, надаючи їм технічну та консультативну допомогу протягом першого, найбільш важкого, року діяльності.

Окремим інститутом інформаційно - консультаційної підтримки малого підприємництва є бізнес - інкубатори. Бізнес - інкубатори - це неприбуткові організації, які існують на кошти муніципалітетів чи спонсорів. Вони можуть бути окупними тільки на 10 - 60%. Тому, держава, декларуючи підтримку малого підприємництва в Україні, повинна частково фінансувати діяльність бізнес - інкубаторів , заохочувати спонсорів та кредиторів до фінансування їхньої діяльності [49, С. 45].

Наступним інститутом підтримки малого підприємництва є бізнес-центри, функції яких полягають у наданні підтримки у вигляді консультативної допомоги, організації професійної підготовки та перепідготовки кадрів для малого підприємництва.

Ще одним інститутом інформаційно - консультаційної підтримки є інноваційно - технологічні центри (ІТЦ), яким відводиться роль опорних пунктів у формуванні інформаційно - технологічної інфраструктури, у світі вони розглядаються як важливий пріоритет .

Важливим інститутом інформаційно - консультаційної підтримки малого підприємництва є технопарки. Формування технопарків проходить на базі навчальних закладів, дослідних центрів, лабораторій, досвідчених підприємств, фабрик, заводів або наукомістких підприємств.

На нашу думку, створення технопарків є необхідним у таких організаційно-економічних структурах, які б могли адаптуватися та

розвиватися в умовах формування нової системи господарювання, володіли б гнучкою системою саморегулювання у ринкових умовах, сприяли б появі інших науково-технічних та виробничих структур ринкової орієнтації.

Сучасним інститутом консультаційної підтримки малого підприємництва є консалтингові фірми. Під консалтингом розуміють надання консультацій товаровиробникам, надають послуги щодо дослідження і прогнозування ринку, оцінки торгівельно-економічних умов експортно-імпорتنих операцій, а також аналіз фінансово-господарської діяльності підприємств.

Однак, на нашу думку, найефективнішим видом інформаційно-консультаційної форми підтримки малого підприємництва є аудиторські послуги. На сьогодні на новостворених малих підприємствах не вистачає відповідної інформації для бухгалтерів, а саме: можливостей консультацій, тематичних та комплексних аудиторських перевірок, поставки періодичних видань [47, С. 86].

Звідси, впливають помилки бухгалтера, які відбиваються на суб'єктах малого підприємництва, призводять новостворених суб'єктів господарювання у деяких випадках до банкрутства. Тому, доцільно було б створити державні аудиторські фірми, які б надавали суб'єктам малого підприємництва аудиторські послуги.

Важливим видом державної підтримки малого підприємництва є послуги державних навчальних закладів. Для створення необхідних для підприємництва соціально- економічних умов потрібні концепція, програма й система підготовки та підвищення кваліфікації, насамперед, підприємців і менеджерів, а також фахівців і працівників підприємницьких структур. Це вимагає відповідної спрямованості всієї системи освіти й виховання.

І, нарешті, третьою формою державної підтримки малого підприємництва є законодавчо - нормативна підтримка малого підприємництва (рис. 1.6) [49, С. 49].

Рисунок 1.6 - Законодавчо-нормативна підтримка малого підприємництва та її види

Сфера діяльності малого бізнесу представляє собою специфічний механізм соціально - економічного життя суспільства, який стимулює розвиток конкуренції, запровадження великими компаніями нової техніки і технології виробництва, покращення ефективності виробництва та економіки країни в цілому. Політика держави у розвитку малого бізнесу полягає в збалансуванні інтересів держави та бізнесу, оптимальних умов для підприємницької діяльності та збільшення конкурентоздатності малого підприємництва [48, с. 79].

Загальна державна підтримка сільського господарства за допомогою фінансових інструментів (бюджетні асигнування і податкові пільги - так звані бюджетні трансфери) в Україні є досить помірною (табл.1.2).

Таблиця 1.2 - Державна підтримка аграрного сектору за рахунок застосування спеціальних режимів оподаткування, млн. грн.

Вид підтримки	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014р.	2014 р. у % до 2010 р.
Підтримка сільгоспвиробників через механізм ПДВ	2024,0	2251,0	2736,5	3346,5	3641,3	179,9
Підтримка за рахунок дії фіксованого с.-г. податку	1423,8	1355,3	1400,0	1207,0	1660,0	116,7
Підтримка за рахунок списання заборгованості з податків, зборів та податкових платежів	104,6					
Всього розмір підтримки	3552,8	3607,1	4136,5	4553,5	5101,3	143,6

*Джерело: [50]

Державна підтримка характеризується невеликими обсягами асигнувань та значними податковими пільгами. Близько 90 % від загального обсягу бюджетних трансферів припадає на податкові пільги, тобто за рахунок спеціального режиму оподаткування податку на додану вартість (ПДВ) у сільському господарстві. Несвоєчасна виплата бюджетних видатків, поширена корупція, непрозорість розподілу бюджетних асигнувань викликає недовіру виробників до програм прямої бюджетної підтримки, що підриває їх позитивний вплив на розвиток малого підприємництва у сільському господарстві. Лише окремі сільськогосподарські підприємства, з налагодженими контактами, могли скористатись бюджетними субсидіями.

Отже, формування ефективної державної політики підтримки малого підприємництва є складним процесом, який потребує посиленої уваги й участі органів державної влади та об'єднань підприємців. Державне сприяння у розв'язанні проблеми фінансування малих підприємств має стати засобом стимулювання підприємницької діяльності та утвердження засад ринкового господарювання в Україні.

Розділ 2

ДІАГНОСТИКА СТАНУ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

2.1. Виявлення змін у параметрах функціонування регіональної економічної системи⁶

Економічна діагностика регіонального розвитку є окремим, самостійним предметом регіональної економіки як науки. Основним об'єктом вивчення регіональної економіки є територіальна організація господарства, завдяки яким отримала значне розширення її предметна область. Серед основних її складових є: економіка окремого регіону, економічні міжрегіональні зв'язки, регіональні системи, розміщення продуктивних сил, регіональні аспекти економічного життя, тобто всі області економіки в яких виявляються проблемні ситуації регіонального рівня. Прийнято вважати, що основна мета діагностики це: ідентифікація параметрів та тенденцій розвитку. З таким твердженням мети можна погодитися, але найбільш точно вона може бути наведена як «виявлення проблем конкретного регіону (вони можуть бути типовими та нетиповими для інших регіонів) та розробку рекомендацій».

Ототожнюючи, необхідно зазначити, що під економічною діагностикою розвитку регіону необхідно розуміти комплекс науково-методологічних та науково-прикладних досліджень, спрямованих на виявлення, опис та ідентифікацію проблем, пов'язаних зі змінами умов розвитку окремих елементів продуктивних сил на окремій території. При цьому головною метою економічної діагностики регіонального (територіального) розвитку є реалізація можливостей отримання об'єктивної оцінки регіональних ситуацій та проблем (процесів, явищ), необхідної для забезпечення їх ефективного вирішення [51, С. 164]. При чому предметом економічної діагностики параметрів регіонального розвитку є науково-обґрунтований інструментарій дослідження зв'язків та взаємовідносин між окремими елементами продуктивних сил, їх територіальною організацією та результати функціонування економіки регіону в цілому.

Видовий різновид діагностики параметрів регіонального розвитку визначається регіональною ситуацією та регіональними проблемами [52, С. 7]. Діагностика ситуації спрямована на можливість надання інтегральної (зведеної) оцінки і цілісної ідентифікації всієї сукупності властивостей. Діагностика регіональних проблем в принципі повинна бути логічно пов'язана з діагностикою ситуації, але включати по визначенню як мінімум перелік ключових проблем функціонування економіки регіону і фіксацію основних параметрів його розвитку.

Виходячи з розуміння сутності терміну «регіон», можна зробити висновок, що на сьогодні найчастіше останній використовується в трьох

---

⁶ Автор: Медвідь В. Ю., Данько Ю.І.

основних формах: як територія, як економічна система і як економічний простір. Системний характер дає можливість застосовувати комплексний підхід до дослідження просторових проблем і ситуацій ринкового середовища у встановленні відповідності рівнів розвитку продуктивних сил і виробничих відносин та вирішення виникаючих протиріч.

Таблиця 2.1 - Сутнісні характеристики властивостей регіону, як економічної системи

Властивості	Характеристика	Ознака
Цілісність	Здатність протистояти впливу руйнівних зовнішніх і внутрішніх чинників.	Наявність, нарощування та збереження протягом тривалої перспективи економічного потенціалу (виробничого, трудового, наукового, організаційного, фінансового та інш.)
Стійкість	Наявність структури, яка забезпечує раціональне використання елементів продуктивних сил.	Галузеві пропорції, за якими можна з упевненістю зробити висновок про характер залучення і використання ключових елементів продуктивних сил у суспільному виробництві.
Комплексність	Поєднання елементів окремих економічних процесів у якість ціле, що досягається за допомогою розширення видів економічної діяльності, внутрішньо регіональних коопераційних зв'язків.	Диверсифікація господарського комплексу регіону, а саме збільшення переліку спеціалізованих виробництв.
Життєздатність	Здатність результативно (ефективно) використовувати наявні елементи продуктивних сил. Досягати економічного і соціального ефектів.	Процеси відтворення (виробництва, обміну, розподілу, споживання), що характеризують безперервне відновлення процесів виробництва товарів, послуг і духовних благ, на основі яких забезпечується оновлення всіх елементів регіональної економічної системи.
Емерджентність,	Принципова незведеність властивості системи до суми властивостей її складових	
Цілеспрямованість	Наявність у системі цілей, які є пріоритетними перед цілями її складових	
Синергічність	Одержання максимального ефекту функціонування системи при досягненні спільної мети	

*Складено за джерелом [53].

Системний характер використання елементів продуктивних сил є визначальним моментом формування та функціонування регіональних економічних систем. При цьому реальний регіональний розвиток може бути виявлений на основі дослідження змін окремих параметрів його основних форм (території – освоєність, насиченість; економічної (господарської) системи – цілісність, стійкість, комплексність, життєздатність,

емерджетність, цілеспрямованість, синергічність; економічного простору – однорідність, неоднорідність) та інших аксіологічних властивостей регіону. Саме через зміни відповідних параметрів можуть бути виділені основні ознаки розвитку регіонів, як економічної системи, регулюючий вплив на які і забезпечуватиме їх розвиток (таблиця 2.1).

Таким чином, перспективи існування регіональної економічної системи повною мірою залежать від того, які заходи будуть запропоновані для збереження або посилення основних її властивостей. При чому, якісне осмислення розвитку будь-якого об'єкта, в тому числі регіону, як економічної системи, може бути зведене до:

- розуміння сутності його розвитку;
- вибору параметрів розвитку;
- встановлення критеріїв розвитку; виявлення причин (рушійних сил) розвитку;
- встановлення характеру розвитку і на їх основі до встановлення типу розвитку.

Кількісне осмислення розвитку об'єкта, в тому числі регіону, як економічної системи, може бути зведене до:

- визначення поняття розвитку, до встановлення джерел розвитку (чим цей розвиток викликаний);
- визначення чинників (умов) розвитку;
- вибору найбільш ілюстративних показників розвитку (на їх основі визначення темпів розвитку);
- встановлення рівня розвитку (через систему витрат, результатів й ефективності) і на їх основі до встановлення типу його розвитку.

Під діагностикою регіональної економічної системи прийнято розуміти ідентифікацію виокремлених параметрів процесів раціонального розміщення та територіальної організації продуктивних сил, а також можливих відносин у взаємодії підсистем.

Регіон, як система є деякою цілісною взаємопов'язаних елементів, сутність та потенціал якої якісно відрізняються від сутності та потенціалів таких елементів самих по собі. Ефективне функціонування регіональних економічних систем безпосередньо залежить від ступеню продуктивності її функціональних елементів.

Показники розвитку регіону як економічної системи характеризують зміну властивостей системи в цілому та її підсистем. Її характеристиками є цілісність, комплексність, стійкість і життєздатність, для визначення яких використовують зміну результатів її функціонування. Щоб оцінити її надійність, можна застосувати деякий збіг обраного та фактичного векторів руху і відповідні тренди функціонування регіональної економічної системи, тобто відсутність відмов під час взаємодії її складових (підсистем, елементів і компонентів); а для оцінки її ресурсу – динаміку (ряд даних за послідовні проміжки часу) функціонування і появу або не появу ймовірних втрат в умовах виникнення таких обставин, за яких спостерігається зміна результатів

функціонування регіональної економічної системи [54; 55, С. 14].

Досліджуючи чисельні методики діагностики регіону, як економічної системи, необхідно констатувати про відсутність обґрунтованих методів та прийомів вивчення на рівні окремих підсистем. Надалі пропонується проводити діагностику функціонування регіону, як економічної системи, виходячи із властивостей, характеристик та ознак змін основних параметрів функціонування, як системи в цілому, так і окремих її підсистем.

Отже, як зазначає Василенко В.М.: «діагностика регіональної економічної системи передбачає, з одного боку, виявлення відхилень, які з'являються в параметрах функціонування самої системи, або виявлення суперечностей, які виникають у територіальній організації продуктивних сил (а також у взаємодії окремих підсистем між собою), а з іншого – виявлення та ідентифікацію проблем, які виникають усередині її підсистем (з продуктивними силами, продуктивними, техніко-економічними й організаційно-економічними відносинами і господарським (економічним) механізмом) [55, С. 19]. При цьому в першому випадку об'єктом діагностики можуть бути або параметри функціонування системи в цілому, або параметри функцій, які виникають у результаті взаємодії окремих підсистем.

Для виявлення збігу векторів розвитку регіональної економічної системи можна використати базисні індекси її функціонування, а для виявлення трендів – метод ковзаючих середніх чи метод найменших квадратів (для аналітичного вирівнювання за лінійною функцією, за многочленами різного ступеня і т. д.). Для виявлення її динаміки можуть застосовуватися розрахунки ланцюгових індексів, а для вимірювання ймовірності змін при використанні її ресурсу – відповідні коефіцієнти, які показують, наскільки він здатний протистояти впливу несприятливих факторів, що виникають як усередині самої системи, так і за її межами.

Використання ланцюгових індексів дозволяє встановлювати не лише можливу швидкість зміни відповідних параметрів, але і прискорення цих змін відносно один одного. Як можливу нормовану величину для виявлення можливих змін у параметрах розвитку регіонів, як економічної системи необхідно брати максимальні та мінімальні розміри ланцюгових індексів, а також діапазон розбіжностей між ними.

Показники, які можуть бути використані для оцінки зміни основних параметрів регіону, можна згрупувати за позиціями: ті, що характеризують обсяги суспільного виробництва; ті, що характеризують обсяги суспільного споживання. Серед показників, що характеризують обсяги суспільного виробництва в розрізі регіонів, можна визначити такі: валовий регіональний продукт відносно чисельності населення; промислове та сільськогосподарське виробництво відносно чисельності населення; експорт та імпорт на душу населення та інші.

Найбільш важливим показником, що характеризує обсяги суспільного виробництва є валовий регіональний продукт (табл. 2.2.).

Динаміка змін душевого виробництва валового регіонального продукту відрізняється відносною постійністю: зі всіх спостережуваних регіоно-років

лише в 10,4% мало місце зниження (падіння) темпів зростання (приросту). В інших майже 90% випадках спостерігалось стійке зростання. Найвищі темпи зростання мали місце в 2008 році (у Дніпропетровській області – 1,482 од.), в 2010 році (у Полтавській області – 1,327 од.), в 2015 році (у Херсонській області – 1,392 од.); а найнижчі темпи зростання в 2009 році (у Запорізькій - 0,887 од. та Донецькій – 0,889 од. областях), в 2013 році (у Луганській області – 0,945 од.). Найменше значення темпу приросту спостерігалось у 2014-2015 рр. (у Луганській області (0,574 та 0,766 од. за роками відповідно).

Таблиця 2.2 - Динаміка змін (ланцюгові індекси) валового регіонального продукту на душу населення за 2007-2017 рр.

Регіон	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Україна	1,00	1,323	0,968	1,190	1,207	1,123	1,046	1,103	1,258	1,204	1,007
Область											
АРК	1,00	1,314	1,003	1,185	1,179	1,165	1,041	...	...	...	...
Вінницька	1,00	1,317	1,007	1,180	1,240	1,140	1,101	1,222	1,368	1,251	1,013
Волинська	1,00	1,271	0,956	1,180	1,221	1,133	1,030	1,172	1,309	1,129	1,003
Дніпропетровська	1,00	1,482	0,897	1,251	1,212	1,061	1,038	1,160	1,226	1,144	1,004
Донецька	1,00	1,289	0,889	1,253	1,257	1,068	0,972	0,734	0,967	1,203	1,013
Житомирська	1,00	1,361	0,989	1,280	1,176	1,138	1,038	1,167	1,296	1,255	1,010
Закарпатська	1,00	1,257	0,949	1,218	1,177	1,182	0,997	1,125	1,199	1,119	1,001
Запорізька	1,00	1,289	0,887	1,148	1,165	1,112	0,996	1,220	1,359	1,180	1,014
Івано-Франківська	1,00	1,287	0,965	1,187	1,309	1,206	1,028	1,134	1,218	1,122	1,003
Київська	1,00	1,370	1,057	1,201	1,317	1,176	0,988	1,152	1,305	1,235	0,988
Кіровоградська	1,00	1,416	0,969	1,186	1,282	1,109	1,156	1,145	1,347	1,206	1,014
Луганська	1,00	1,346	0,903	1,195	1,267	1,035	0,945	0,574	0,766	1,322	1,015
Львівська	1,00	1,274	1,014	1,160	1,253	1,190	1,023	1,152	1,300	1,214	1,002
Миколаївська	1,00	1,323	1,054	1,189	1,154	1,061	1,101	1,110	1,367	1,207	1,011
Одеська	1,00	1,420	1,036	1,108	1,142	1,051	1,076	1,074	1,333	1,203	1,002
Полтавська	1,00	1,215	0,994	1,327	1,189	1,090	1,040	1,202	1,382	1,222	1,014
Рівненська	1,00	1,260	0,958	1,178	1,214	1,127	1,008	1,303	1,226	1,119	1,001
Сумська	1,00	1,329	1,001	1,153	1,260	1,097	1,083	1,146	1,380	1,123	1,013
Тернопільська	1,00	1,290	1,057	1,144	1,285	1,106	1,011	1,203	1,234	1,172	1,010
Харківська	1,00	1,361	0,997	1,114	1,183	1,072	1,039	1,135	1,297	1,247	1,006
Херсонська	1,00	1,471	1,026	1,171	1,184	1,054	1,078	1,125	1,392	1,210	1,011
Хмельницька	1,00	1,311	0,987	1,155	1,269	1,154	1,012	1,223	1,284	1,196	1,012
Черкаська	1,00	1,411	0,987	1,204	1,217	1,165	1,066	1,170	1,331	1,178	1,014
Чернівецька	1,00	1,326	0,960	1,166	1,209	1,098	1,043	1,092	1,229	1,149	1,003
Чернігівська	1,00	1,311	0,993	1,174	1,256	1,141	1,023	1,174	1,327	1,186	1,019
Максимум		1,482	1,057	1,327	1,317	1,206	1,156	1,303	1,392	1,322	1,019
Мінімум		1,215	0,887	1,108	1,142	1,035	0,945	0,574	0,766	1,119	0,988
Діапазон		0,267	0,170	0,219	0,175	0,171	0,212	0,729	0,627	0,203	0,031

*Складено за джерелом [55-75]

В ці ж самі роки спостерігався найбільший діапазон розбіжності у темпах зростання цього показника, так в 2014 році він склав 0,729 од.

(різниця між Рівненською і Луганською областями), в 2015 році – 0,627 од. (різниця між Херсонською та Луганською областями). Необхідно зазначити, що найменший діапазон у темпах зростання душевого виробництва валового регіонального продукту склав у 2017 році – 0,031 од. Проте, саме в цей рік максимальний темп приросту за показником в розрізі всієї сукупності регіонів не перевищив 1,019 од.

На рис. 2.1. наведено діапазон розбіжностей динаміки душевого виробництва валового регіонального продукту.

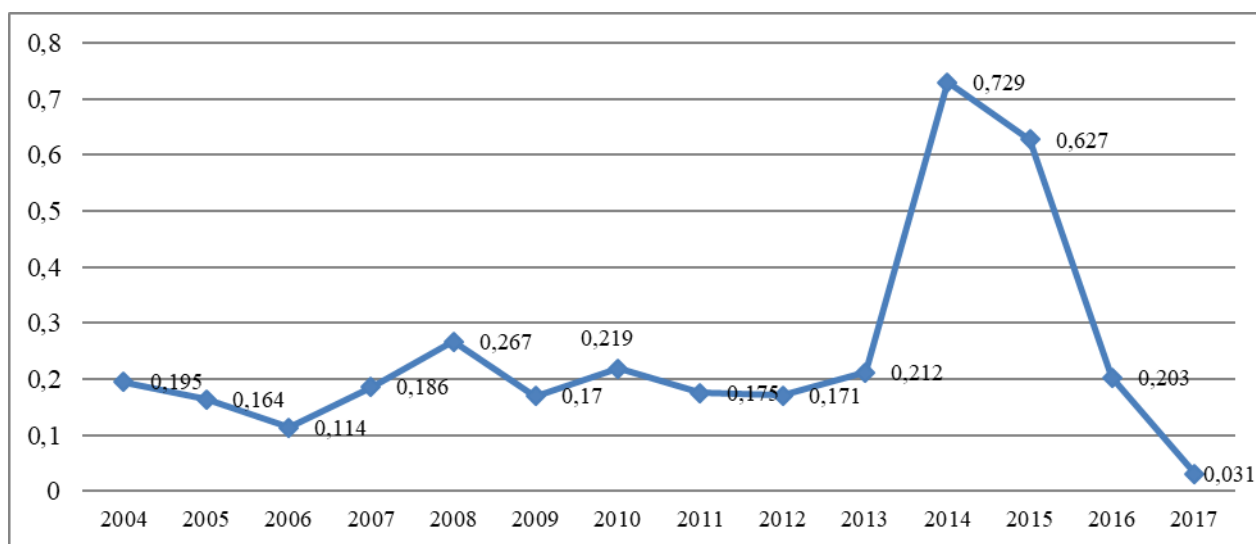

Рисунок 2.1 - Діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) душевого виробництва валового регіонального продукту у 2004-2017 рр.

Таким чином, серед регіонів - лідерів за показником валового регіонального продукту за роками можна визначити: Дніпропетровську (2008 р.), Київську (2009 та 2011 рр.), Полтавську (2010 р.), Івано-Франківську (2012 р.), Кіровоградську (2013 р.), Рівненську (2014 р.), Херсонську (2015 р.), Луганську (2016 р.), та Чернігівську (2017 р.) області. Серед регіонів – аутсайдерів за показником за роками були визначені: Полтавська (2008 р.), Запорізька (2009 р.), Одеська (2010-2011 рр.), Луганська (2012-2015 рр.), Рівненська (2016 р.) та Київська (2017 р.) області. При чому, слід підкреслити, що в розрізі всієї сукупності регіонів серед, як максимальних, так і мінімальних темпів зростання душевого виробництва валового регіонального продукту спостерігались випадки повторення значення показника. Крім того мав місце феномен чергування максимальних та мінімальних значень темпів росту виробництва валового регіонального продукту на душу населення (у Полтавській області в 2008 і 2010 рр., у Рівненській області в 2014 і 2016 рр., у Луганській в 2012-2015 рр. і 2016 р., у Київській в 2009р.; 2011р. і 2017 р.).

Порівнюючи регіони за часткою надходження валового регіонального продукту до підсумку, можна стверджувати також про значний діапазон

розбіжностей (у 2016 році найбільшу частку надходжень забезпечила Дніпропетровська область – 10,2%, а найменшу - Чернівецька область – 0,9%). Тобто, відмінність у показниках економічного розвитку сягає 11 разів.

Наведені дані свідчать про здебільшого позитивний тренд валового регіонального продукту, хоча при цьому не спостерігається жорсткого дотримання (збереження) вибраного вектору розвитку. Все це є свідченнями впливу внутрішнього та зовнішнього середовища.

Наступним показником, що характеризує обсяги суспільного виробництва є обсяги промислового виробництва на душу населення. У табл. 3. наведено динаміку змін (ланцюгові індекси) обсягів промислового виробництва на душу населення за регіонами України у 2007-2017 рр.

Дані таблиці 3 дозволяють зробити висновки про майже стійку тенденцію динаміки обсягів промислового виробництва (за винятком кризових років): зі всього масиву спостереження в 16,4% випадках мало місце зниження (падіння) темпів зростання (приросту) даного показника. В останніх 83,6% спостерігалось стійке зростанням.

Таким чином, серед регіонів - лідерів за показником промислового виробництва на душу населення за роками можна визначити: Одеську (2008 р.), Херсонську (2009 р.), Полтавську (2010 р. і 2017 р.), Івано-Франківську (2011 р.), Кіровоградську (2012 р.), Рівненську (2013 р.), Житомирську (2014 р.), Вінницьку (2015 р.), Луганську (2016 р.) області. Серед регіонів – аутсайдерів за показником промислового виробництва на душу населення за роками були визначені: Волинська (2008 і 2009 рр.), Чернівецька (2010 р.), Одеська (2011 р.), Рівненська (2012 р.), Луганська (2013-2015 рр. і 2017 р.), Сумська (2016 р.) області. Необхідно зазначити про наявність повторення, як серед максимальних значень у 2010 р. і 2017 р. Полтавської області, так і серед мінімальних у 2008-2009 рр. Волинської, у 2013-2015 рр. і 2017 р. Луганської областей.

Також простежуються коливання максимальних і мінімальних показників. Так, якщо в Одеській області у 2008 році було максимальне значення, то у 2011 році – мінімальне.

Таблиця 2.3 - Динаміка змін (ланцюгові індекси) промислового виробництва (коефіцієнти) на душу населення у 2007-2017 рр.

Регіон	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Україна	1,00	1,319	0,861	1,327	1,254	1,057	0,966	1,116	1,248	1,220	1,222
Область											
АРК	1,00	1,260	1,064	1,134	1,270	1,322	0,974	...	...	...	...
Вінницька	1,00	1,201	1,076	1,259	1,166	1,080	1,134	1,216	1,595	1,226	1,220
Волинська	1,00	1,028	0,701	1,240	1,290	1,089	0,952	1,253	1,419	1,205	1,252
Дніпропетровська	1,00	1,311	0,786	1,503	1,211	1,096	0,998	1,164	1,207	1,150	1,277
Донецька	1,00	1,346	0,777	1,456	1,323	0,915	0,913	0,830	1,061	1,119	1,267
Житомирська	1,00	1,289	1,012	1,202	1,198	1,146	1,006	1,292	1,227	1,317	1,229
Закарпатська	1,00	1,206	0,760	1,238	1,249	1,118	1,007	1,109	1,243	1,332	1,213
Запорізька	1,00	1,239	0,798	1,266	1,225	1,019	0,958	1,247	1,392	1,139	1,303
Івано-Франківська	1,00	1,064	0,904	1,240	1,748	1,045	0,870	1,142	1,382	1,074	1,313
Київська	1,00	1,224	1,066	1,262	1,188	1,067	1,141	1,014	1,305	1,315	1,154

Кіровоградська	1,00	1,321	1,074	1,279	1,233	1,633	0,942	1,123	1,162	1,080	1,185
Луганська	1,00	1,369	0,808	1,282	1,333	0,870	0,867	0,547	0,610	1,589	0,655
Львівська	1,00	1,230	0,982	1,185	1,265	1,080	0,991	1,144	1,479	1,238	1,265
Миколаївська	1,00	1,271	1,131	1,113	1,183	1,104	0,940	1,141	1,364	1,334	1,165
Одеська	1,00	1,608	0,858	1,187	0,877	1,048	0,965	1,217	1,591	1,101	1,147
Полтавська	1,00	1,119	0,937	1,529	1,235	1,119	0,891	1,221	1,293	1,305	1,352
Рівненська	1,00	1,304	0,846	1,381	1,223	0,803	1,281	1,218	1,400	1,159	1,177
Сумська	1,00	1,336	0,930	1,204	1,609	1,072	0,967	1,122	1,392	0,991	1,198
Тернопільська	1,00	1,314	1,007	1,065	1,489	0,958	1,052	1,167	1,438	1,224	1,324
Харківська		1,282	1,033	1,179	1,221	1,225	1,008	1,111	1,321	1,352	1,207
Херсонська	1,00	1,223	1,195	1,191	1,152	0,941	1,064	1,119	1,435	1,495	1,101
Хмельницька	1,00	1,249	0,914	1,174	1,281	1,113	1,059	1,145	1,359	1,263	1,192
Черкаська	1,00	1,526	0,900	1,337	1,217	1,141	0,947	1,241	1,288	1,214	1,189
Чернівецька	1,00	1,344	0,868	1,062	1,273	1,009	0,995	1,139	1,458	1,383	1,219
Чернігівська	1,00	1,246	1,027	1,172	1,267	1,285	0,977	1,179	1,295	1,393	1,239
Максимум		1,608	1,195	1,529	1,748	1,633	1,281	1,292	1,595	1,589	1,352
Мінімум		1,028	0,701	1,062	0,877	0,803	0,867	0,547	0,610	0,991	0,655
Діапазон		0,580	0,493	0,467	0,871	0,830	0,414	0,745	0,984	0,597	0,697

*Складено за джерелом [55-75]

Також своєрідна синусоїда спостерігається в Луганській, Рівненській областях.

Діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) душевого промислового виробництва у 2004-2017 рр. наведено на рис. 2. Найбільше значення діапазону розбіжностей між регіонами за показником виробництва промислової продукції на душу населення простежується у 2014 р. (0,943 од.), 2010 р. (0,871 од.), 2014 р. (0,984 од.).

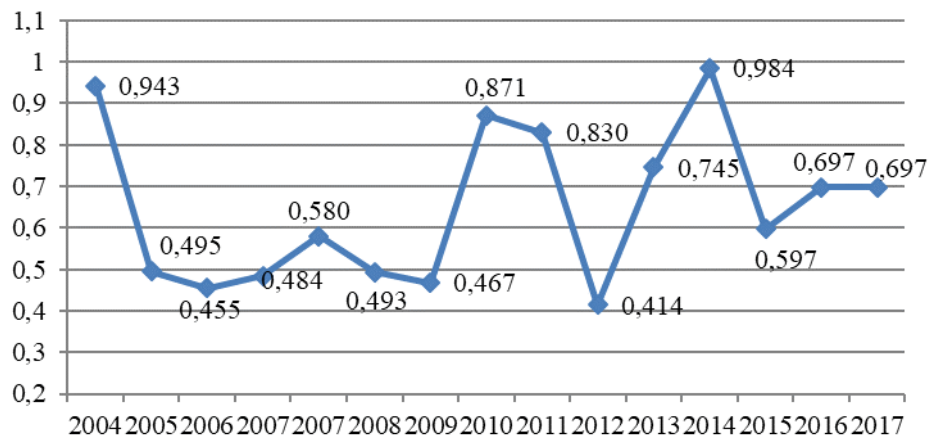

Рисунок 2.2 - Діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) душевого промислового виробництва у 2004-2017 рр.

Найменше значення у 2006 р. (0,455 од.), 2009 р. (0,467 од.), 2012 р. (0,414 од.).

Далі доцільно розглянути обсяги виробництва сільськогосподарської продукції на душу населення. У табл. 4. наведено динаміку (ланцюгові індекси) виробництва сільськогосподарської продукції на душу населення у 2007-2017 рр.

Дані таблиці 2.4 дозволяють зробити висновок про нестійку тенденцію

динаміки обсягів виробництва сільськогосподарської продукції у розрахунку на 1 особу (майже 30% випадків регіоно-років спостерігались темпи падіння). При цьому, найвищі темпи зростання спостерігались у 2008 році у Миколаївській області (1,798 од.), а найнижчі – в 2015 році у Донецькій області (0,655 од.). У той же час найбільший діапазон у темпах зміни виробництва продукції сільського господарства мав місце саме у 2008 році (0,865 од.).

По всій сукупності регіонів максимальні темпи зростання спостерігались тричі в Хмельницькій області (2012 р., 2014 р. і 2017 р.), а серед мінімальних майже двічі у Львівській (2009 р. і 2013 р.) та Закарпатській (2011 р. і 2016 рр.) областях.

Таблиця 2.4 - Динаміка змін (ланцюгові індекси) виробництва (коефіцієнти) сільськогосподарської продукції на душу населення у 2007-2017 рр.

Регіон	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Україна	1,00	1,178	0,986	0,989	1,203	0,958	1,135	1,052	0,956	1,068	0,983
АРК	1,00	1,186	1,047	0,958	1,133	0,799	1,011	...	...	...	...
Вінницька	1,00	1,271	0,974	1,006	1,202	0,966	1,239	1,116	0,923	1,177	0,966
Волинська	1,00	1,018	1,003	1,018	1,095	1,068	1,025	1,062	0,953	1,020	1,050
Дніпропетровська	1,00	1,317	0,956	1,016	1,179	0,800	1,317	0,946	1,069	1,010	1,009
Донецька	1,00	1,150	0,967	1,026	1,206	0,954	1,065	0,939	0,655	1,089	1,030
Житомирська	1,00	1,084	1,036	1,005	1,144	1,104	1,063	1,056	0,918	1,174	1,065
Закарпатська	1,00	1,032	1,032	0,971	1,051	1,037	1,023	0,997	0,950	0,968	1,015
Запорізька	1,00	1,344	0,885	1,027	1,149	0,814	1,351	0,972	1,099	0,995	0,976
Івано-Франківська	1,00	0,933	1,086	1,006	1,134	1,062	1,020	1,063	0,955	1,018	1,042
Київська	1,00	1,051	0,977	0,991	1,182	1,080	1,006	1,053	0,888	1,093	0,952
Кіровоградська	1,00	1,539	0,901	1,028	1,249	0,857	1,288	0,990	0,984	1,103	0,869
Луганська	1,00	1,199	0,883	0,917	1,263	1,020	1,043	0,805	0,784	1,200	0,948
Львівська	1,00	1,005	0,693	1,409	1,142	1,043	1,007	1,056	0,971	1,026	1,062
Миколаївська	1,00	1,798	1,008	1,015	1,128	0,832	1,360	0,937	1,026	1,092	0,916
Одеська	1,00	1,607	0,910	1,096	1,069	0,802	1,409	0,974	0,963	1,119	0,995
Полтавська	1,00	1,141	1,003	0,901	1,367	0,904	1,204	0,975	1,081	1,041	0,839
Рівненська	1,00	1,024	1,001	1,019	1,108	1,031	1,058	1,050	0,927	1,048	1,050
Сумська	1,00	1,087	1,004	0,908	1,378	1,055	1,154	1,106	0,962	1,044	1,009
Тернопільська	1,00	1,025	1,021	0,951	1,257	1,093	1,016	1,143	0,892	1,052	1,118
Харківська	1,00	1,084	0,892	0,891	1,491	0,921	1,201	1,034	0,975	1,072	0,905
Херсонська	1,00	1,437	1,015	1,035	1,229	0,840	1,183	1,057	1,056	1,042	1,003
Хмельницька	1,00	1,040	1,045	1,001	1,162	1,159	1,038	1,159	0,877	1,089	1,129
Черкаська	1,00	1,315	1,096	1,051	1,184	0,974	1,073	0,991	1,001	1,033	0,893
Чернівецька	1,00	1,010	1,032	1,031	1,107	1,009	1,033	1,040	0,911	1,001	1,055
Чернігівська	1,00	1,056	0,994	0,875	1,311	1,093	1,039	1,086	0,992	1,056	1,066
Максимум		1,798	1,096	1,409	1,491	1,159	1,409	1,159	1,099	1,200	1,129
Мінімум		0,933	0,693	0,875	1,051	0,799	1,006	0,805	0,655	0,968	0,839
Діапазон		0,865	0,403	0,534	0,439	0,359	0,402	0,354	0,444	0,232	0,290

*Складено за джерелом [55-75]

На рис. 3 наведено діапазон розбіжностей зміни (ланцюгових індексів)

виробництва продукції сільського господарства на одну особу. У 2015 році у 18 регіонах простежувалось падіння обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Загалом в середньому 9-10 регіонів за відповідними роками мають тенденцію до зниження обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

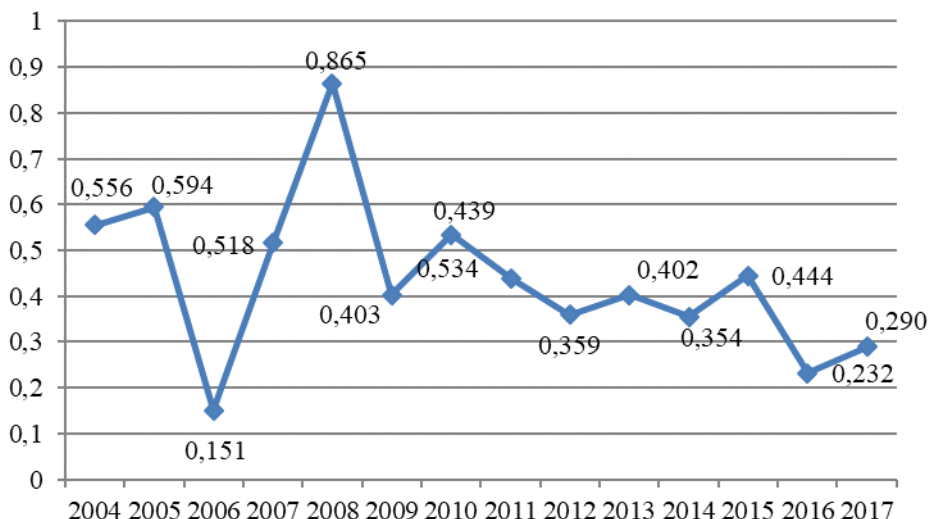

Рисунок 2.3 - Діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) виробництва сільськогосподарської продукції у 2004-2017 рр.

Таким чином, серед регіонів - лідерів за показником виробництва сільськогосподарської продукції на душу населення за роками можна визначити: Миколаївську (2008 р.), Черкаську (2009 р.), Львівську (2010 р.), Харківську (2011 р.), Хмельницьку (2012 р., 2014 р. і 2017 р.), Одеську (2013 р.), Запорізьку (2015 р.) і Луганську (2016 р.) області. Необхідно зазначити, що Луганська область потрапила у групу лідерів у 2015 році через дворічне значне падіння показника. Серед регіонів – аутсайдерів за показником виробництва сільськогосподарської продукції на душу населення за роками були визначені: Івано-Франківська (2008 р.), Львівська (2009 р.), Чернігівська (2010 р.), Закарпатська (2011 р. і 2016 р.), АРК (2012 р.), Київська та Львівська (2013 р.), Луганська (2014 р.), Донецька (2015 р.) та Полтавська (2017 р.) області. Нестійкість у відповідних значеннях, як максимальних, так мінімальних показників, а також їх чергуванні, свідчить про те, що сільське господарство, як сфера суспільного виробника, важливий чинник продовольчої безпеки країни, заслуговує на увагу державних органів влади та органів місцевого самоврядування.

Ще одним важливим показником, за допомогою якого можна оцінювати масштаби регіонального розвитку, виступають капітальні інвестиції на одну особу. В таблиці 2.5 наведено дані, що характеризують динаміку освоєння капітальних інвестицій в розрахунку на 1 особу в розрізі регіонів України за 2007-2017 рр.

Таблиця 2.5 - Динаміка змін (ланцюгові індекси) капітальних інвестицій

на душу населення (коефіцієнти) у 2007-2017 рр.

Регіон	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017*
Україна	1,00	1,243	0,654	0,997	1,341	1,136	0,917	0,881	1,249	1,321	0,723
<i>Область</i>											
АРК	1,00	1,238	0,641	1,226	2,443	1,084	0,842	...	...	...	...
Вінницька	1,00	1,158	0,566	1,414	1,441	1,151	1,054	0,934	1,306	1,133	0,837
Волинська	1,00	1,218	0,692	0,720	1,457	1,261	1,021	1,017	1,818	1,036	0,683
Дніпропетровська	1,00	1,223	0,738	0,954	1,388	1,022	0,950	0,961	1,281	1,289	0,772
Донецька	1,00	1,322	0,591	0,859	1,800	1,191	0,886	0,476	0,637	1,442	0,698
Житомирська	1,00	1,506	0,635	1,321	1,259	1,153	1,043	0,972	1,401	1,387	0,745
Закарпатська	1,00	1,251	0,579	1,132	1,381	0,894	0,965	0,995	1,431	1,235	0,709
Запорізька	1,00	1,172	0,627	1,586	0,843	1,084	0,954	1,034	1,115	1,427	0,919
Івано-Франківська	1,00	1,487	0,580	1,237	0,972	1,213	0,928	1,425	1,405	0,828	0,678
Київська	1,00	1,346	0,591	1,135	1,561	1,151	1,014	0,948	1,237	1,370	0,623
Кіровоградська	1,00	1,244	0,917	0,890	1,895	1,155	0,710	0,976	1,309	1,579	0,703
Луганська	1,00	0,933	0,491	1,084	1,247	1,187	1,393	0,463	0,397	2,012	0,432
Львівська	1,00	1,307	0,622	1,204	1,374	0,923	0,879	0,974	1,402	1,391	0,736
Миколаївська	1,00	1,179	0,934	0,944	0,977	1,097	1,071	0,756	1,595	1,634	0,758
Одеська	1,00	1,190	0,798	0,805	0,962	1,563	0,810	0,788	1,068	1,679	0,734
Полтавська	1,00	1,338	0,877	0,959	1,259	1,309	0,939	0,932	0,951	1,845	0,644
Рівненська	1,00	1,258	0,734	0,859	1,323	1,078	1,022	0,987	1,543	0,997	0,751
Сумська	1,00	1,253	0,732	1,027	1,393	0,958	0,956	1,037	1,321	1,587	0,722
Тернопільська	1,00	1,445	0,504	1,484	1,185	1,341	0,885	0,873	1,483	1,284	0,896
Харківська	1,00	0,986	0,707	0,882	1,625	1,134	0,630	0,866	1,405	1,479	0,691
Херсонська	1,00	1,706	0,535	0,811	1,428	0,910	0,877	1,044	1,414	1,486	0,812
Хмельницька	1,00	1,558	0,720	0,843	1,210	0,989	1,048	1,127	1,678	1,348	0,737
Черкаська	1,00	1,222	0,597	0,927	1,147	1,180	0,909	0,962	1,385	1,461	0,753
Чернівецька	1,00	1,603	0,697	0,698	1,046	1,241	1,011	0,746	1,652	0,958	0,599
Чернігівська	1,00	1,278	0,526	1,118	1,280	1,153	1,049	0,932	1,369	1,514	0,792
Максимум		1,706	0,934	1,586	2,443	1,563	1,393	1,425	1,818	2,012	0,919
Мінімум		0,933	0,491	0,698	0,843	0,894	0,630	0,463	0,397	0,828	0,432
<i>Діапазон</i>		<i>0,773</i>	<i>0,443</i>	<i>0,888</i>	<i>1,600</i>	<i>0,669</i>	<i>0,763</i>	<i>0,962</i>	<i>1,421</i>	<i>1,185</i>	<i>0,486</i>

*Дані наведено за січень-вересень 2017 р.

**Складено за джерелом [76-86]

Серед регіонів - лідерів за показником освоєння капітальних інвестицій на душу населення за роками можна визначити: Херсонську (2008 р.), Миколаївську (2009 р.), Запорізьку (2010 р.), АРК (2011 р.), Одеську (2012 р.), Луганську (2013 р. і 2016 р.), Івано-Франківська (2014 р.), Волинську (2015 р.) області. Серед регіонів – аутсайдерів за відповідними регіону-роками були визначені: Луганська (2008-2009 рр. і 2014-2015 рр.), Чернівецька (2010 р.), Запорізька (2011 р.), Закарпатська (2012 р.), Харківська (2013 р.), Івано-Франківська (2016 р.).

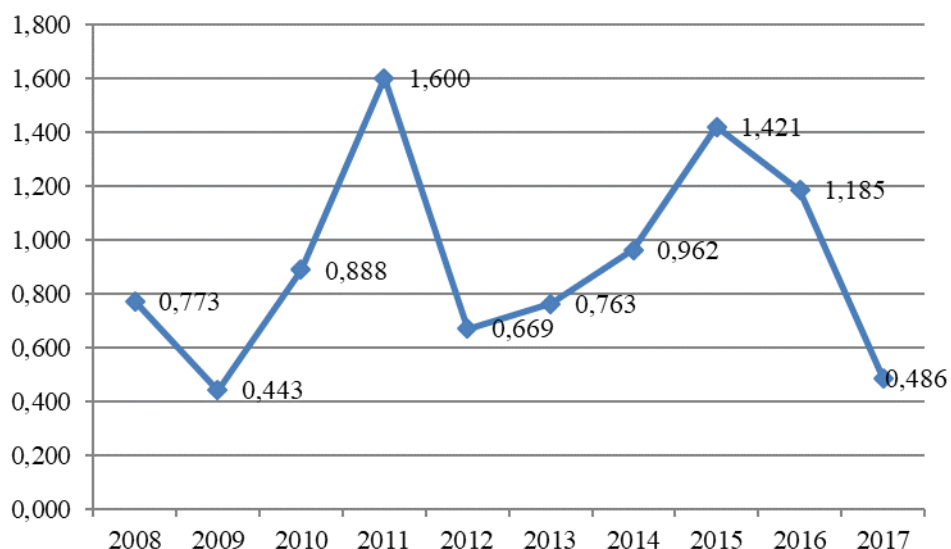

Рисунок 2.4 - Діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) освоєння капітальних інвестицій на одну особу у 2008-2017 рр.

Аналіз показника за відповідними - роками свідчить про коливання діапазону розбіжностей. Найбільше його значення простежується в 2011 році, а найменше – в 2008 році. За останні три роки (2014-2017 рр.) простежується тенденція до вирівнювання у залученні інвестицій за відповідними територіями.

Наступний показник, за допомогою якого можна оцінюватися регіональний розвиток – виробництво електроенергії на одну особу за відповідними регіоно-роками. В таблиці 6 наведено динаміку змін (ланцюгові індекси) виробництва електроенергії на душу населення у 2007-2017 рр.

Таблиця 2.6 - Динаміка змін (ланцюгові індекси) виробництва електроенергії на душу населення (коефіцієнти) у 2007-2017 рр.

Регіон	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Україна	1,00	0,986	0,905	1,092	1,036	1,022	0,980	0,995	0,899	1,010	0,952
Область											
АРК	1,00	1,033	0,792	1,443	1,086	1,346	0,960	...	...	..	...
Вінницька	1,00	0,935	0,915	1,035	0,949	1,280	1,297	0,918	0,984	0,785	1,285
Волинська	1,00	0,827	0,659	1,849	1,043	0,826	0,853	0,743	0,885	1,169	1,480
Дніпропетровська	1,00	1,006	0,847	1,200	1,127	1,043	0,922	0,914	0,426	1,754	0,610
Донецька	1,00	0,950	0,916	1,100	1,090	1,001	1,000	0,814	0,963	1,094	0,608
Житомирська	1,00	0,616	1,281	1,221	1,005	0,944	1,319	1,101	0,832	...	...
Закарпатська	1,00	1,074	0,816	1,215	0,750	1,031	1,137	0,897	1,056	1,106	1,172
Запорізька	1,00	0,957	0,982	1,028	0,976	1,007	1,023	0,974	0,985	0,839	1,136
Івано-Франківська	1,00	0,998	0,823	0,839	1,414	1,100	1,024	1,010	0,979	0,888	1,052
Київська	1,00	1,088	0,958	1,071	1,028	1,131	0,898	0,875	0,763	1,013	0,541
Кіровоградська	1,00	1,083	1,054	1,063	0,889	1,049	1,300	0,621	0,609	1,535	1,112
Луганська	1,00	1,016	0,861	1,112	0,889	1,096	0,954	0,990	0,517	1,216	0,768
Львівська	1,00	1,047	0,872	0,889	1,180	1,322	0,941	0,896	1,263	1,030	1,121
Миколаївська	1,00	1,088	0,869	1,084	0,981	1,012	0,784	1,430	0,823	1,105	1,032
Одеська	1,00	0,771	1,104	1,731	0,892	1,772	1,611	0,976	1,124	0,969	0,892
Полтавська	1,00	0,936	0,815	1,165	1,048	0,796	1,073	0,845	0,955	1,011	0,950
Рівненська	1,00	1,053	0,711	1,379	1,040	1,019	0,901	1,126	1,036	0,920	1,132

Сумська	1,00	0,943	0,772	1,368	1,015	0,854	1,314	0,785	0,741	1,264	0,718
Тернопільська	1,00	0,944	0,874	1,274	1,015	0,968	0,810	1,348	0,469	0,862	1,957
Харківська	1,00	1,037	0,855	1,173	1,081	1,027	1,006	0,751	0,424	1,470	0,672
Херсонська	1,00	1,111	1,048	1,113	0,830	1,026	1,217	0,724	0,683	1,471	1,121
Хмельницька	1,00	0,821	1,065	1,028	1,113	0,951	1,070	0,756	1,233	1,120	0,904
Черкаська	1,00	1,170	1,131	1,050	0,998	1,017	1,138	0,798	0,846	1,148	1,096
Чернівецька	1,00	1,552	0,811	1,408	0,692	0,827	1,568	0,960	1,390	0,967	1,113
Чернігівська	1,00	1,072	0,887	1,049	1,028	0,868	1,017	0,965	0,889	1,184	0,975
Максимум		1,552	1,281	1,849	1,414	1,772	1,611	1,430	1,390	1,754	1,957
Мінімум		0,616	0,659	0,839	0,692	0,796	0,784	0,621	0,424	0,785	0,541
Діапазон		0,935	0,622	1,010	0,722	0,976	0,828	0,809	0,966	0,969	1,416

*Складено за джерелом [87-91]

Дані таблиці 6 дозволяють зробити висновки, про нестійкий характер виробництва електричної енергії, коли простежувалося падіння, а потім нарощування виробництва і знову падіння. І хоча майже в 56% випадків регіоно-років спостерігалось зростання темпів душевого виробництва, така тенденція не дозволяє розглядати цей чинник як стійкий за своїм впливом на економічний розвиток регіонів. При цьому найвищі темпи зростання спостерігалися в 2017 р. у Тернопільській області (1,957 од.), а найнижчі – в 2015 р. у Харківській області (0,424 од.). Разом з тим, саме в 2017 році, мав місце найбільший діапазон зміни у темпах душевого виробництва електричної енергії (різниця в 1,416 од. між Тернопільською і Київською областями), а мінімальний – у 2009 р. (різниця в 0,622 од. між Житомирською і Волинською областями). На рис. 5 зображено діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) виробництва електроенергії на одну особу у 2008-2017 рр.

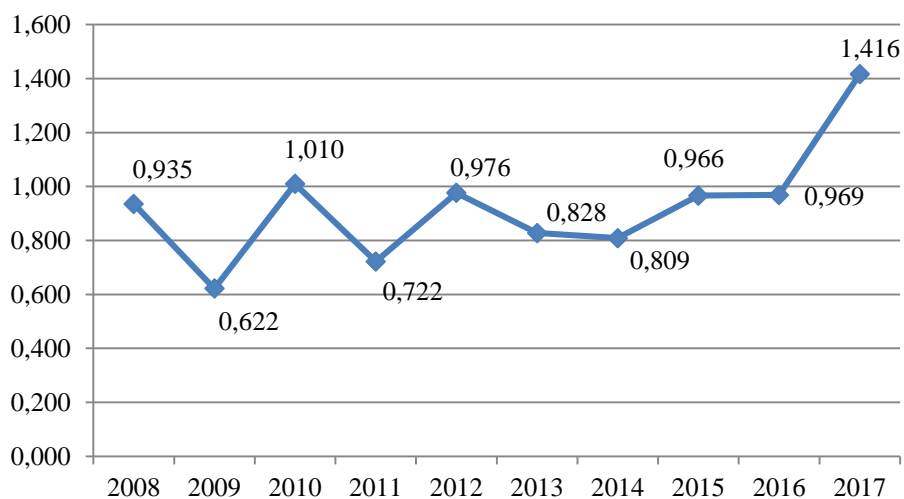

Рисунок 2.5 - Діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) виробництва електроенергії на одну особу у 2008-2017 рр.

У розрізі всієї сукупності регіонів у Одеській області максимальні темпи зростання спостерігалися двічі (2012 і 2013 рр.), а подвоєння мінімальних значень, не спостерігалось зовсім. У більшості випадків спостерігалось чергування мінімальних та максимальних значень показників, так у: Житомирській (2008 і 2009 рр.), Івано-Франківській (2010 і 2011 рр.), Миколаївській (2013 і 2014 рр.) областях.

Іншими, не менш важливими показниками є експорт і імпорт товарів та послуг на душу населення. Експорт і імпорт є індикаторами дієздатності регіонів на міжнародних ринках капіталів та факторів виробництва. За допомогою визначення індикаторів зміни цих показників, можна відстежувати не тільки напрями, так і швидкість розвитку зовнішньоекономічних відносин. У таблиці 2.7 наведено індикатори зміни експорту в розрахунку на одну особу в розрізі регіонів України.

Таблиця 2.7 - Динаміка змін (ланцюгові індекси) експорту товарів і послуг на душу населення (коефіцієнти) у 2007-2017 рр.

Регіон	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Україна	1,00	1,365	0,595	1,300	1,335	1,008	0,923	0,901	0,710	0,958	1,195
<i>Область</i>											
АРК	1,00	1,269	0,726	1,325	1,200	1,317	1,026	....	....	.....	.....
Вінницька	1,00	1,001	0,998	1,189	1,173	0,990	1,047	1,098	1,147	1,169	1,250
Волинська	1,00	1,101	0,686	1,362	1,485	0,936	1,037	1,088	0,922	0,970	1,129
Дніпропетровська	1,00	1,350	0,397	1,549	1,300	0,981	0,972	0,899	0,735	0,923	1,202
Донецька	1,00	1,364	0,653	1,417	1,319	0,834	0,877	0,685	0,443	0,933	1,305
Житомирська	1,00	1,298	0,703	1,089	1,314	1,071	1,108	1,102	0,669	1,105	1,226
Закарпатська	1,00	1,063	0,765	1,234	1,205	0,988	0,937	1,061	0,792	1,108	1,194
Запорізька	1,00	1,250	0,509	1,185	1,304	0,966	0,926	1,020	0,791	0,789	1,312
Івано-Франківська	1,00	0,719	0,466	1,512	1,855	0,871	0,574	1,034	0,765	1,541	1,162
Київська	1,00	1,223	1,110	1,251	1,301	1,168	0,992	0,936	0,911	1,007	1,014
Кіровоградська	1,00	1,455	0,648	1,351	1,326	1,436	1,367	0,964	0,499	1,059	0,982
Луганська	1,00	1,621	0,299	1,778	1,973	0,649	0,852	0,542	0,136	1,698	0,544
Львівська	1,00	0,966	0,796	1,229	1,235	1,118	0,962	1,011	0,926	1,058	1,245
Миколаївська	1,00	1,503	0,934	1,048	1,040	1,439	0,921	0,848	0,877	1,047	1,149
Одеська	1,00	2,110	0,625	1,167	0,915	1,167	0,902	1,093	0,973	0,882	1,195
Полтавська	1,00	1,212	0,495	1,769	1,523	1,021	0,785	0,805	0,702	0,978	1,310
Рівненська	1,00	1,176	0,713	1,229	1,368	0,925	0,957	0,979	0,799	0,841	1,206
Сумська	1,00	1,354	0,787	1,059	1,374	1,112	0,831	0,805	0,829	0,901	1,252
Тернопільська	1,00	1,162	0,893	1,029	1,843	0,984	1,547	0,986	0,814	1,018	1,300
Харківська	1,00	1,364	0,847	1,102	1,294	1,095	0,985	0,918	0,724	0,789	1,162
Херсонська	1,00	1,248	0,882	0,995	0,979	0,973	1,129	0,979	0,666	1,041	1,182
Хмельницька	1,00	1,250	0,592	1,189	1,358	1,175	1,068	1,040	0,797	0,799	1,480
Черкаська	1,00	1,266	0,622	1,266	1,583	0,958	0,770	0,815	0,701	1,103	1,314
Чернівецька	1,00	1,056	0,720	0,868	1,312	0,912	1,002	1,029	0,838	1,104	1,258
Чернігівська	1,00	1,170	0,717	1,104	1,301	1,309	1,033	1,274	0,796	0,793	1,463
Максимум		2,110	1,110	1,778	1,973	1,439	1,547	1,274	1,147	1,698	1,480
Мінімум		0,719	0,299	0,868	0,915	0,649	0,574	0,542	0,136	0,789	0,544
<i>Діапазон</i>		<i>1,391</i>	<i>0,811</i>	<i>0,910</i>	<i>1,058</i>	<i>0,790</i>	<i>0,973</i>	<i>0,733</i>	<i>1,011</i>	<i>0,909</i>	<i>0,936</i>

*Складено за джерелом [76-86]

Динаміка експорту на одну особу більш ніж на 40% мала нестабільний характер, коли спостерігалось зниження його темпів. Особливо

нестабільними слід відзначити 2009 р. (у 23 регіонів мало місце падіння показника) та 2015 р. (у 22 регіонах спостерігалось падіння експорту на одну особу).

Слід відзначити, що найвищі темпи зростання експорту спостерігалися в 2008 р. у Одеській області (2,110 од.), а найнижчі – в 2015 р. у Луганській області (0,136 од.).

Серед регіонів - лідерів за показником експорту на душу населення за роками можна визначити: Одеську (2008 р.), Київську (2009 р.), Луганську (2010-2011 рр. і 2016 р.), Миколаївську (2012 р.), Тернопільську (2013 р.), Чернігівську (2014 р.), Вінницьку (2015 р.), Хмельницьку (2017 р.) області. Серед регіонів – аутсайдерів за відповідними регіону-роками були визначені: Івано-Франківська (2008 і 2013 рр.), Луганська (2009 р., 2012 р., 2014-2015 рр., і 2017 р.), Чернівецька (2010 р.), Одеська (2011 р.), Харківська (2016 р.).

Найбільший діапазон у темпах зміни простежувався в 2008 р. (різниця в 1,391 од. між Одеською областю і Івано-Франківською), а мінімальний – у 2014 р. (різниця в 0,733 од. між Чернігівською і Луганською областями (рис. 2.6.)

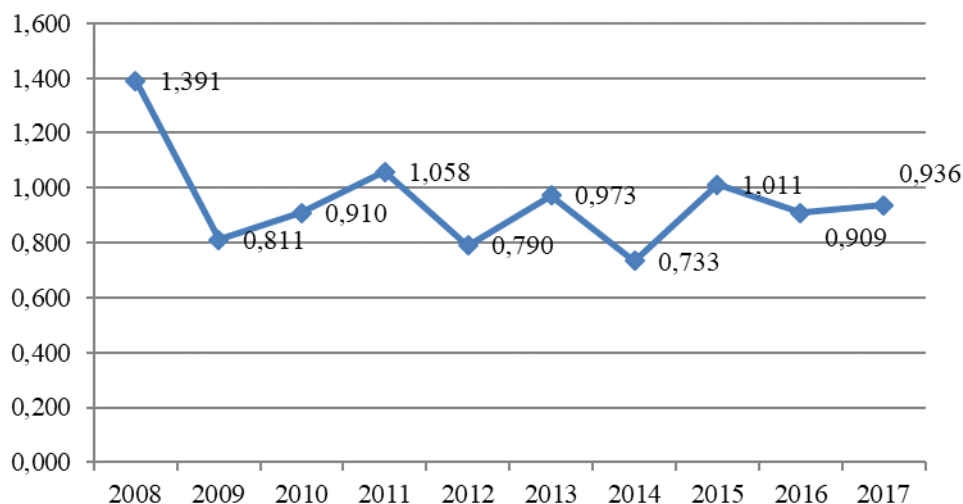

Рисунок 2.6 - Діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) експорту товарів та послуг на одну особу у 2008-2017 рр.

При чому, у розрізі всієї сукупності регіонів у Луганській області п'ять раз спостерігалися мінімальні темпи цього показника (в 2009 р., 2012 р., 2014-2015 рр., і 2017 р.), крім того, в цій же області тричі (в 2010-2011 рр. і 2016 р.) мали місце максимальні темпи зростання. Чергування мінімальних і максимальних темпів зростання даного питомого показника спостерігалось в Одеській області в 2008 і 2011 рр.

Ще одним важливим питомих показником, за допомогою якого може бути виконана зважена оцінка регіонального розвитку, є обсяги імпорту на одну особу. У табл. 2.8 наведено індикатори душевого імпорту за аналізований період в розрізі регіонів України.

Таблиця 2.8 - Динаміка змін (ланцюгові індекси) імпорту товарів і

послуг на душу населення (коефіцієнти) у 2007-2017 рр.

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Україна	1,00	1,418	0,533	1,342	1,364	1,027	0,911	0,748	0,692	1,051	1,270
<i>Область</i>											
АРК	1,00	1,618	0,435	1,745	4,488	0,979	0,727	...	...	...	...
Вінницька	1,00	1,376	0,633	1,318	1,121	1,300	1,003	0,867	0,626	1,131	1,372
Волинська	1,00	1,239	0,327	1,336	1,852	0,957	1,071	0,702	0,813	1,821	1,183
Дніпропетровська	1,00	1,647	0,415	1,511	1,253	0,982	0,819	0,869	0,701	1,076	1,338
Донецька	1,00	1,116	0,396	1,597	1,517	0,908	0,979	0,529	0,571	0,928	1,850
Житомирська	1,00	1,563	0,878	1,081	1,079	0,839	1,004	0,748	0,868	1,374	1,346
Закарпатська	1,00	1,201	0,510	1,412	1,478	1,003	1,025	0,839	0,583	1,121	1,184
Запорізька	1,00	1,059	0,321	1,196	1,675	0,898	0,871	0,904	0,691	0,927	1,343
Івано-Франківська	1,00	0,922	0,353	2,547	1,638	0,920	0,588	0,833	0,611	1,381	1,572
Київська	1,00	1,341	0,630	1,392	1,410	1,123	0,986	0,792	0,687	1,139	1,140
Кіровоградська	1,00	1,349	0,628	1,276	1,219	1,266	0,859	0,836	0,527	1,759	1,296
Луганська	1,00	1,212	0,418	1,529	1,571	1,149	0,937	0,555	0,315	1,128	0,774
Львівська	1,00	1,774	0,632	1,253	1,581	1,054	0,788	0,931	0,587	1,174	1,285
Миколаївська	1,00	1,730	0,864	1,106	1,208	0,863	1,042	0,682	0,915	1,202	1,149
Одеська	1,00	1,869	0,546	1,355	0,894	1,365	0,798	0,604	0,467	1,275	1,161
Полтавська	1,00	1,453	0,465	1,799	1,070	1,176	0,846	0,993	0,748	1,043	1,377
Рівненська	1,00	1,282	0,484	1,693	0,982	1,062	0,714	0,861	0,714	1,259	1,340
Сумська	1,00	1,477	0,717	1,220	1,746	0,840	0,960	0,864	0,736	1,091	1,273
Тернопільська	1,00	2,025	0,530	1,176	1,550	1,043	1,042	0,871	0,858	1,066	1,288
Харківська	1,00	1,098	0,589	1,270	1,247	1,202	0,835	0,830	0,683	1,167	1,090
Херсонська	1,00	1,632	0,410	1,298	1,486	0,875	1,330	0,681	0,760	1,188	1,221
Хмельницька	1,00	1,658	0,509	1,684	1,208	1,023	0,862	0,720	0,751	1,289	1,259
Черкаська	1,00	2,085	0,334	1,124	1,353	1,141	0,868	0,843	0,552	1,289	1,397
Чернівецька	1,00	1,455	0,535	1,083	1,440	1,072	0,902	0,704	0,703	1,224	1,183
Чернігівська	1,00	1,357	0,868	1,188	1,491	0,979	1,086	0,912	0,726	1,261	0,952
Максимум		2,085	0,878	2,547	4,488	1,365	1,330	0,993	0,915	1,821	1,850
Мінімум		0,922	0,321	1,081	0,894	0,839	0,588	0,529	0,315	0,927	0,774
Діапазон		1,163	0,557	1,466	3,595	0,526	0,742	0,464	0,600	0,893	1,076

*Складено за джерелом [76-86]

Динаміка душевого імпорту майже на 47% мала нестійкий характер за рахунок зниження темпів зростання. Особливо показовим у цьому відношенні були 2009 р. і 2014-2015 рр., коли у всіх регіонах України спостерігалось зниження цього показника. Проте в інші роки ці зміни не мали такого яскраво вираженого характеру, що дозволяло забезпечувати відносно стійкий характер розвитку більшості регіонів.

Найвищі темпи зростання цього питомого показника мали місце в 2011 р. в АР Крим (4,488 од.), а найнижчі – в 2015 р. у Луганській області (0,315 од.).

Серед регіонів - лідерів за показником імпорту на душу населення за роками можна визначити наступні області: Черкаську (2008 р.), Житомирську (2009 р.), Івано-Франківську (2010 р.), АР Крим (2011 р.), Одеську (2012 р.), Херсонську (2013 р.), Полтавську (2014 р.), Миколаївську (2015 р.), Волинську (2016 р.), Донецьку (2017 р.). Серед регіонів – аутсайдерів за відповідними регіону-роками були визначені: Івано-Франківська (2008 і 2013 рр.), Запорізька (2009 р. і 2016 р.), Житомирська (2010 р. і 2012 р.), Одеська (2011 р.), Донецька (2014 р.), Луганська (2015 р. і 2017 р.) області.

Разом з тим найбільший діапазон у темпах зміни цього питомого показника спостерігався в 2011 р. (3,595 од. між АР Крим і Одеською областю), а мінімальний – у 2014 р. (0,464 од. між Полтавською і Донецькою областями). На рис. 2.7 наведено діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) імпорту товарів та послуг на одну особу у 2008-2017 рр.

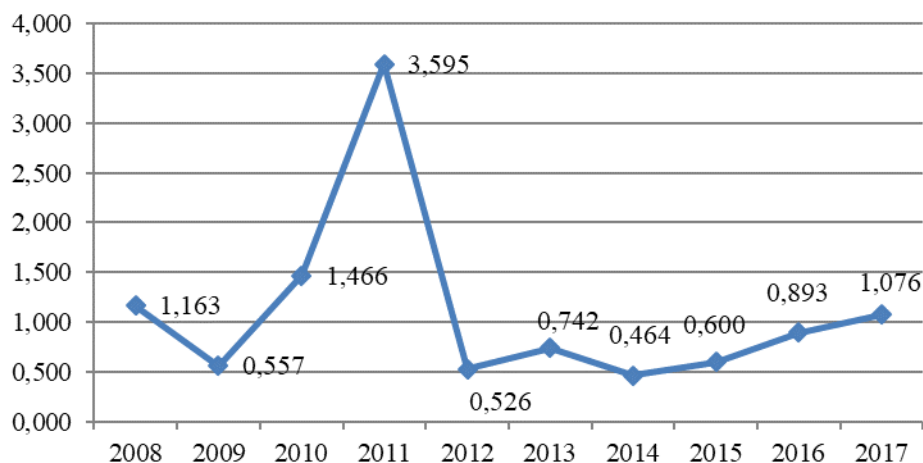

Рисунок 2.7 - Діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) імпорту товарів та послуг на одну особу у 2008-2017 рр.

У розрізі всієї сукупності регіонів в Івано-Франківській – чергування мінімальних (2008 р.), максимальних (2010 р.) і знов мінімальних темпів (2013 р.). Така саме тенденція мала місце і в Житомирській області – чергування максимальних (2009 р.) і мінімальних (2010 р. і 2012 р.) темпів душевого імпорту. Ситуація на Сході країни визначила нестійку тенденцію у Донецькій і Луганській областях із стрімким падінням у 2014 р. та нарощуванням обсягів у 2017 р. Такі тенденції свідчать про нестійкий характер зовнішньоекономічних зв'язків, великий вплив політичних чинників на економічну ситуацію в країні та створюють певну нестабільність для розвитку регіонів.

Аналіз тенденцій у змінах показників, що характеризують суспільне виробництво, свідчить про помітну величину у діапазоні розбіжностей між максимальними і мінімальними темпами зростання (зниження) відповідних показників. Так, за весь досліджуваний період, за всіма розглянутими показниками коливання складає від 0,03 од. для валового регіонального продукту (2017 р.) до 3,59 од. (2011 р.) для імпорту товарів і послуг на душу населення, що свідчить про існуючі міжрегіональні відмінності у економічному розвитку регіонів. При чому, розглядаючи 2017 р., то коливання складає від 0,03 од за валовим регіональним продуктом до 1,08 од. для імпорту товарів на душу населення.

Також, необхідно зазначити, що суттєве скорочення діапазону розбіжностей у 2014 р., свідчить скоріше про сповільнення темпів нарощування економічних показників у всіх, без винятку регіонів, що

пов'язано із дестабілізацією ситуації в країні та політичною кризою. Розбіжність між максимальним і мінімальним значенням за всіма показниками в 2017 році (1,05 од.) майже дорівнює показнику 2010 року (1,25 од.), що не забезпечує стійкого характеру економічного розвитку регіонів та викликає необхідність застосування інструментарію стимулювання регіонального розвитку.

На наступному етапі дослідження доцільно розглянути показники, що характеризують зміни обсягів суспільного споживання. Всі показники щодо споживання можна поділити на дві групи: ті, що враховують вартісну компоненту і ті, що враховують натуральну компоненту. Одними із найважливіших показників, що характеризують масштаби суспільного споживання з вартісною компонентною є: доходи та витрати населення, роздрібний товарообіг, в розрахунку на одну особу.

В таблицях 2.9-2.10 наведено динаміку (ланцюгові індекси) доходів та витрат населення в розрахунку на одну особу в розрізі регіонів України.

Таблиця 2.9 - Динаміка (ланцюгові індекси) наявних доходів населення (коефіцієнти) в розрахунку на одну особу у 2007-2017 рр.

Регіон	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Україна	1,00	1,355	1,048	1,286	1,171	1,165	1,060	1,037	1,122	1,146	1,285
<i>Область</i>											
АРК	1,00	1,341	1,045	1,286	1,178	1,138	1,098	...	...	...	...
Вінницька	1,00	1,303	1,044	1,314	1,192	1,138	1,058	1,055	1,179	1,182	1,292
Волинська	1,00	1,321	1,035	1,305	1,164	1,129	1,053	1,065	1,161	1,157	1,345
Дніпропетровська	1,00	1,352	1,060	1,266	1,172	1,184	1,053	1,101	1,150	1,133	1,248
Донецька	1,00	1,395	1,049	1,253	1,168	1,179	1,058	0,851	0,788	0,934	1,284
Житомирська	1,00	1,356	1,013	1,295	1,186	1,138	1,017	1,058	1,180	1,163	1,329
Закарпатська	1,00	1,320	1,010	1,301	1,181	1,146	1,043	1,278	0,936	1,168	1,329
Запорізька	1,00	1,354	1,025	1,292	1,171	1,145	1,047	1,096	1,137	1,190	1,252
Івано-Франківська	1,00	1,351	1,038	1,284	1,181	1,136	1,042	1,005	1,214	1,170	1,312
Київська	1,00	1,394	1,051	1,299	1,154	1,179	1,032	1,072	1,126	1,185	1,284
Кіровоградська	1,00	1,341	1,021	1,315	1,170	1,139	1,055	1,049	1,175	1,159	1,319
Луганська	1,00	1,394	1,049	1,268	1,170	1,150	1,065	0,778	0,752	0,795	1,382
Львівська	1,00	1,335	1,039	1,250	1,163	1,145	1,052	1,048	1,188	1,169	1,312
Миколаївська	1,00	1,347	1,042	1,292	1,179	1,142	1,043	1,022	1,179	1,154	1,321
Одеська	1,00	1,339	1,055	1,312	1,176	1,161	1,151	0,981	1,259	1,195	1,285
Полтавська	1,00	1,341	1,059	1,220	1,163	1,149	1,056	1,064	1,176	1,146	1,294
Рівненська	1,00	1,343	1,017	1,293	1,184	1,146	1,066	1,063	1,157	1,143	1,307
Сумська	1,00	1,335	1,018	1,257	1,161	1,152	1,043	1,048	1,205	1,140	1,306
Тернопільська	1,00	1,312	1,005	1,300	1,183	1,135	1,023	1,015	1,206	1,157	1,310
Харківська	1,00	1,362	1,040	1,261	1,181	1,141	1,049	1,054	1,135	1,172	1,279
Херсонська	1,00	1,343	1,017	1,301	1,186	1,129	1,089	0,995	1,224	1,181	1,288
Хмельницька	1,00	1,332	1,025	1,290	1,187	1,152	1,056	1,033	1,204	1,152	1,297
Черкаська	1,00	1,365	1,044	1,260	1,157	1,136	1,044	1,051	1,174	1,146	1,326
Чернівецька	1,00	1,266	1,022	1,349	1,184	1,132	1,073	0,977	1,237	1,143	1,319
Чернігівська	1,00	1,323	1,065	1,264	1,171	1,170	1,036	1,016	1,154	1,146	1,303
Максимум		1,395	1,065	1,349	1,192	1,184	1,151	1,278	1,259	1,195	1,382
Мінімум		1,266	1,005	1,220	1,154	1,129	1,017	0,778	0,752	0,795	1,248
<i>Діапазон</i>		0,130	0,060	0,128	0,038	0,055	0,134	0,499	0,506	0,400	0,134

*Складено за джерелом [76-86]

Динаміка наявних доходів населення має стійку тенденцію, майже за всіма регіонами-роками, за винятком 2014-2016 рр., де спостерігається тенденція падіння показника. Зокрема, в 2014 році в 24% випадках спостерігається скорочення доходів населення (в Донецькій області падіння склало 0,851 од., Луганській – 0,778 од., Одеській – 0,981 од., Херсонській – 0,995 од., Чернівецькій – 0,977 од.).

За весь період дослідження, найвищі темпи зростання середньодушових доходів населення спостерігались в 2008 році у Донецькій (1,395 од.), Київській та Луганській областях (1,394 од.), а найменші в 2014 році у Луганській області (0,778 од.). Найбільший діапазон у темпах зміни показника мав місце в 2015 році (0,506 од. між Одеською і Луганською областями). Враховуючи поступове скорочення діапазону розбіжностей за останні три роки з 0,506 од (2015 р.) до 0,134 од. (2017 р.), можна зробити висновки про, здебільшого, ефективну державну регіональну політику з підвищення життєвого рівня населення та вирівнювання умов життєдіяльності населення по всіх регіонах.

На рис. 2.8 наведено діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) наявних доходів населення в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

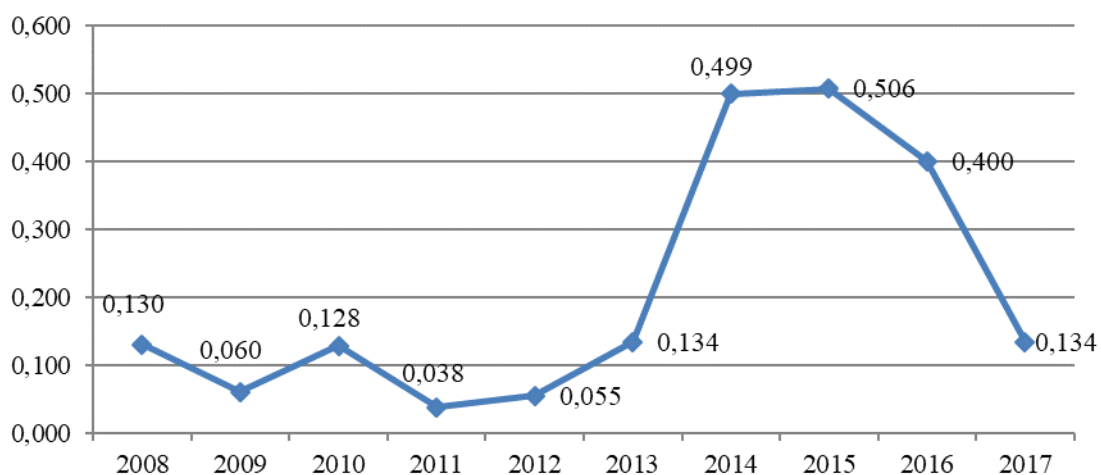

Рисунок 2.8 - Діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) наявних доходів населення в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

Таблиця 2.10 - Динаміка (ланцюгові індекси) витрат населення (коефіцієнти) в розрахунку на одну особу у 2007-2017 рр.

Регіон	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Україна	1,00	1,392	1,041	1,163	1,208	1,148	1,075	1,096	1,205	1,168	1,290
<i>Область</i>											
АРК	1,379	1,015	1,173	1,224	1,163	1,037	...	...	...	...	1,379
Вінницька	1,419	1,060	1,111	1,239	1,124	1,073	1,205	1,277	1,156	1,337	1,419
Волинська	1,397	1,033	1,142	1,254	1,143	1,031	1,240	1,279	1,113	1,348	1,397
Дніпропетровська	1,403	1,012	1,188	1,236	1,116	1,134	1,150	1,257	1,184	1,273	1,403
Донецька	1,415	1,030	1,181	1,216	1,140	1,141	0,802	0,814	1,004	1,250	1,415
Житомирська	1,392	1,055	1,179	1,235	1,158	1,047	1,160	1,304	1,176	1,342	1,392
Закарпатська	1,353	1,071	1,171	1,180	1,131	1,058	1,130	1,296	1,161	1,309	1,353
Запорізька	1,381	1,048	1,229	1,224	1,129	1,081	1,144	1,224	1,195	1,285	1,381
Івано-Франківська	1,429	1,057	1,244	1,205	1,162	1,061	1,238	1,252	1,151	1,310	1,429
Київська	1,418	1,070	1,137	1,251	1,126	1,097	1,220	1,273	1,197	1,296	1,418
Кіровоградська	1,377	1,069	1,152	1,242	1,139	1,087	1,119	1,351	1,197	1,327	1,377
Луганська	1,408	1,062	1,264	1,194	1,140	1,092	0,693	0,730	1,001	1,274	1,408
Львівська	1,354	1,012	1,266	1,213	1,126	1,074	1,086	1,290	1,247	1,282	1,354
Миколаївська	1,403	1,020	1,179	1,236	1,126	1,086	1,153	1,270	1,180	1,274	1,403
Одеська	1,358	1,068	1,202	1,228	1,125	1,059	1,184	1,194	1,218	1,261	1,358
Полтавська	1,372	1,034	1,209	1,166	1,140	1,122	1,102	1,307	1,168	1,306	1,372
Рівненська	1,400	1,053	1,225	1,234	1,125	1,060	1,135	1,289	1,170	1,267	1,400
Сумська	1,392	1,046	1,203	1,246	1,139	1,090	1,133	1,316	1,167	1,333	1,392
Тернопільська	1,410	1,091	1,209	1,247	1,142	1,048	1,156	1,274	1,162	1,333	1,410
Харківська	1,399	1,044	1,234	1,201	1,136	1,044	1,197	1,237	1,183	1,255	1,399
Херсонська	1,373	1,038	1,214	1,192	1,133	1,071	1,220	1,285	1,190	1,295	1,373
Хмельницька	1,384	1,049	1,155	1,236	1,141	1,031	1,158	1,253	1,184	1,331	1,384
Черкаська	1,373	1,057	1,166	1,222	1,158	1,051	1,147	1,284	1,165	1,312	1,373
Чернівецька	1,404	1,046	1,179	1,252	1,133	0,991	1,197	1,259	1,155	1,308	1,404
Чернігівська	1,401	1,019	1,170	1,320	1,135	1,033	1,191	1,296	1,179	1,338	1,401
Максимум	1,429	1,091	1,266	1,320	1,163	1,141	1,240	1,351	1,247	1,348	1,429
Мінімум	1,353	1,012	1,111	1,166	1,116	0,991	0,693	0,730	1,001	1,250	1,353
Діапазон	0,076	0,079	0,155	0,154	0,047	0,150	0,547	0,621	0,245	0,097	0,076

*Складено за джерелом [76-86]

Динаміка витрат в розрахунку на одну особу мала досить стійку тенденцію майже за весь досліджуваний період регіоно-років. Тільки в 2,4% (2013-2015 рр.) випадків простежувалась тенденція зниження цього показника, що є наслідками політичної кризи в країні, анексії Криму, руйнації продуктивних сил на Сході України. Найвищі темпи зростання показника відзначились в 2008 році у Івано-Франківській області (1,429 од.), а найнижчі – в 2013 році в Луганській області (0,693 од.). За весь досліджуваний період чергування максимальних і мінімальних показників за відповідними роками було в Донецькій області (2013 р. і 2017 р.).

На рис. 2.9 наведено діапазон розбіжностей витрат населення (коефіцієнти) в розрахунку на одну особу.

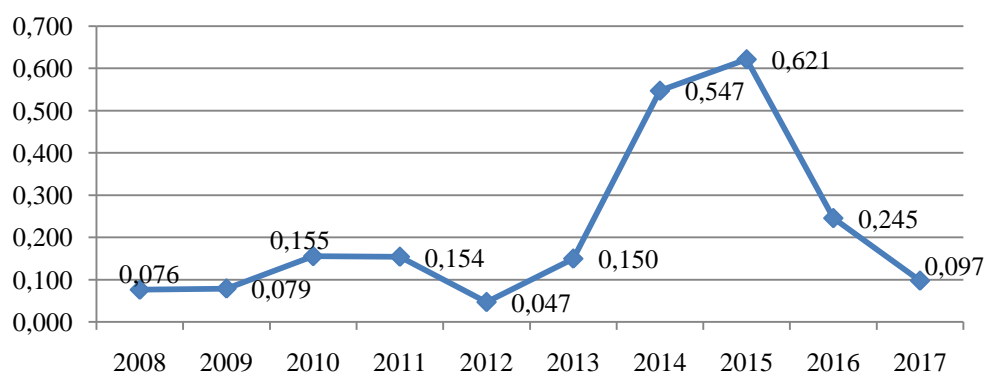

Рисунок 2.9 - Діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) витрат населення в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

Наступна група показників характеризує масштаби суспільного споживання з врахування натуральної компоненти.

З позиції розвитку промисловості в регіонах, найбільш узагальнюючими показниками, що характеризують регіональний розвиток є споживання газу та вугілля. Вугілля, будучи реальним вітчизняним енергоносієм, доступним для всіх видів діяльності та верств населення, може служити орієнтиром у змінах суспільного споживання. В таблицях 2.11-2.12 наведено динаміку зміни показників споживання газу та вугілля в розрахунку на одну особу.

Таблиця 2.11 - Динаміка (ланцюгові індекси) питомих показників середньодушового споживання вугілля (коефіцієнти) у 2007-2017 рр.

Регіон	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
АРК	1,00	1,116	0,870	1,128	0,947	0,891	1,414	...	...	...	...
Вінницька	1,00	0,839	1,002	1,074	0,946	1,282	1,250	0,973	1,036	0,761	1,241
Волинська	1,00	1,014	0,718	1,008	0,938	0,925	0,821	0,906	0,766	1,029	0,731
Дніпропетровська	1,00	0,949	0,855	1,189	1,065	1,001	0,911	1,002	0,765	1,254	0,856
Донецька	1,00	0,971	0,921	1,107	1,060	0,952	0,998	0,542	0,956	1,073	0,887
Житомирська	1,00	0,764	0,866	1,002	0,847	0,923	0,970	0,815	1,007	1,117	1,008
Закарпатська	1,00	0,999	1,616	0,595	0,791	0,952	0,913	0,780	1,000	0,934	1,000
Запорізька	1,00	1,058	0,780	1,092	1,076	1,040	1,087	0,979	0,929	0,940	1,155
Івано-Франківська	1,00	1,034	0,836	0,824	1,429	1,068	1,015	1,047	1,013	0,919	1,073
Київська	1,00	1,255	0,961	1,092	1,092	1,122	0,836	0,838	0,729	1,098	0,333
Кіровоградська	1,00	0,445	0,769	1,166	0,951	1,070	1,315	1,654	0,940	0,965	0,957
Луганська	1,00	1,017	0,957	0,982	1,006	1,148	0,877	0,742	0,578	1,172	0,396
Львівська	1,00	1,098	0,918	0,909	1,170	1,131	0,869	0,897	1,173	0,998	1,144
Миколаївська	1,00	0,856	0,974	3,954	1,474	0,943	0,978	0,921	0,985	1,386	0,826
Одеська	1,00	0,927	0,825	1,156	1,021	0,561	0,837	0,838	0,939	0,956	0,191
Полтавська	1,00	1,038	0,807	0,977	0,993	0,884	0,769	0,878	0,881	1,057	0,963
Рівненська	1,00	1,003	1,042	2,841	1,770	0,861	0,830	1,089	0,985	0,906	1,149
Сумська	1,00	0,976	1,022	1,147	1,015	0,925	1,025	0,993	0,797	1,290	0,967
Тернопільська	1,00	0,842	0,803	1,025	1,020	0,923	0,685	1,022	0,816	0,774	1,308
Харківська	1,00	1,174	0,870	1,147	1,057	1,109	1,029	0,754	0,325	1,822	0,577
Херсонська	1,00	1,170	0,798	0,972	0,894	0,763	1,152	0,940	0,937	0,933	0,929
Хмельницька	1,00	1,179	0,683	1,199	1,049	0,658	1,033	1,070	0,927	1,296	0,956
Черкаська	1,00	1,477	0,970	1,233	1,037	0,960	0,974	0,953	0,986	1,152	1,038
Чернівецька	1,00	0,871	0,762	1,021	0,913	0,936	0,819	0,974	0,958	0,958	1,047
Чернігівська	1,00	1,304	1,077	1,059	1,187	0,906	1,015	0,945	0,884	1,232	0,871
Максимум		1,477	1,616	3,954	1,770	1,282	1,414	1,654	1,173	1,822	1,308

Мінімум		0,445	0,683	0,595	0,791	0,561	0,685	0,542	0,325	0,761	0,191
Діапазон		1,032	0,933	3,359	0,979	0,721	0,729	1,111	0,848	1,061	1,118

*Складено за джерелом [87-91]

Дані табл. 2.11 свідчать про нестійкий характер динаміки використання вугілля: у 55,2% випадків мали місце негативні тенденції. Найвищі темпи зростання мали місце в 2010 році у Миколаївській області (3,954 од.), найнижчі в 2017 році у Одеській області. Найбільший діапазон розбіжностей споживання вугілля спостерігався в 2010 році (3,359 од. між Миколаївською і Закарпатською областями), а мінімальний в 2012 році (0,721 од. між Вінницькою і Одеською областями). Такий розкид показників став можливим унаслідок економічної політики держави та перманентних «газових воєн».

В розрізі всієї сукупності регіоно-років середній діапазон розбіжності спостерігається на рівні 0,505 од. (максимальне середнє значення 1,330 од. у Миколаївській області, мінімальне – 0,825 од. у Одеській області). За досліджуваний період відмічається чергування максимальних та мінімальних значень в Вінницькій (2012 р. і 2016 р.) та Закарпатській (2009 р. і 2010-2011 рр.) областях. Між мінімальними і максимальними в Харківській області (2015 р. і 2016 р.).

На рис. 2.10 зображено діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) споживання вугілля в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

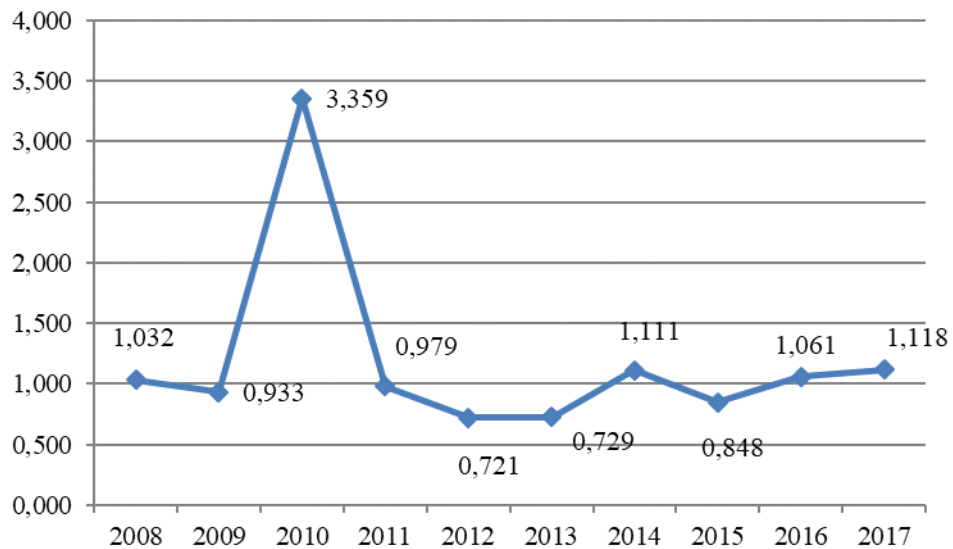

Рисунок 2.10 - Діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) споживання вугілля в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

Наступним показником, за допомогою якого можна відстежувати динаміку суспільного споживання є споживання газу. В табл. 12 наведено динаміку (ланцюгові індекси) споживання природного газу в розріз регіонів України.

Дані таблиці 2.12 дозволяють зробити висновки, що у 68,0% випадків

розглянутих регіоно-років спостерігається негативна тенденція, тобто скорочення споживання природного газу. Особливо відчутно це відбувається у 2009 р. та 2014-2015 рр. (всі регіони скорочують споживання природного газу). За весь період, найвищі темпи зростання показника мали місце в 2016 році в Харківській області (1,814 од.), а найнижчі в 2014 році в Луганській області (0,282 од.).

Діапазон розбіжностей між максимальними і мінімальними темпами приросту (зниження) показника має постійне коливання. Найбільше значення спостерігається в 2016 році (між Харківською (1,814 од.) і Одеською (0,701 од.) областями), а найменше в 2012 році (між Кіровоградською (1,072 од.) і Івано-Франківською (0,853 од.) областями).

Таблиця 2.12 - Динаміка (ланцюгові індекси) споживання природного газу (коефіцієнти) в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

Регіон	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
АРК	1,00	1,005	0,865	1,124	1,080	0,948	0,932	...	...	...	...
Вінницька	1,00	1,033	0,805	1,012	0,986	0,919	0,957	0,903	0,810	1,120	0,998
Волинська	1,00	0,968	0,931	1,125	0,955	0,988	0,946	0,891	0,875	1,101	0,993
Дніпропетровська	1,00	0,921	0,855	1,074	0,962	0,956	0,901	0,875	0,801	0,999	0,961
Донецька	1,00	0,929	0,642	1,151	1,121	0,881	0,790	0,529	0,718	0,782	1,089
Житомирська	1,00	0,985	0,930	1,073	0,903	1,017	0,974	0,908	0,830	1,087	0,970
Закарпатська	1,00	1,164	0,861	0,832	0,959	0,979	0,953	0,817	0,908	0,994	1,013
Запорізька	1,00	0,817	0,770	1,089	1,002	0,887	0,876	0,942	0,881	0,985	0,964
Івано-Франківська	1,00	0,942	0,762	1,000	1,082	0,853	0,954	0,839	0,733	1,191	1,023
Київська	1,00	0,947	0,871	1,069	1,010	1,004	0,973	0,911	0,804	0,905	0,965
Кіровоградська	1,00	1,070	0,879	1,105	1,009	1,072	0,920	0,849	0,896	0,980	0,925
Луганська	1,00	0,963	0,705	1,082	1,208	0,897	0,808	0,282	0,704	1,003	1,132
Львівська	1,00	0,975	0,880	1,049	0,915	0,989	1,039	0,831	0,999	0,933	1,033
Миколаївська	1,00	0,972	0,848	1,095	0,986	0,934	1,039	0,869	0,910	1,025	1,028
Одеська	1,00	1,000	0,737	1,327	1,018	0,899	1,047	0,862	1,043	0,701	1,113
Полтавська	1,00	0,730	0,863	0,940	1,220	0,977	0,972	0,959	0,878	0,971	1,012
Рівненська	1,00	0,955	0,714	1,543	0,782	0,965	0,873	0,921	0,865	0,927	0,751
Сумська	1,00	0,987	0,839	0,890	1,026	0,983	0,985	0,897	0,872	1,090	0,904
Тернопільська	1,00	0,990	0,939	1,069	0,929	1,043	0,938	0,962	0,774	1,185	1,032
Харківська	1,00	0,959	0,748	1,151	1,064	0,873	0,967	0,937	0,854	1,814	0,564
Херсонська	1,00	1,078	0,930	1,059	1,038	0,960	0,953	0,950	0,844	1,021	0,945
Хмельницька	1,00	0,945	0,909	1,015	0,994	1,027	0,946	0,922	0,958	0,906	1,011
Черкаська	1,00	0,927	0,893	1,150	1,027	0,888	1,140	0,882	0,887	1,066	0,924
Чернівецька	1,00	0,945	1,072	1,147	0,930	1,008	0,957	0,905	0,810	1,056	1,002
Чернігівська	1,00	0,979	0,881	1,033	0,982	0,992	0,955	0,876	0,875	1,035	0,956
Максимум		1,164	1,072	1,543	1,220	1,072	1,140	0,962	1,043	1,814	1,132
Мінімум		0,730	0,642	0,832	0,782	0,853	0,790	0,282	0,704	0,701	0,564
Діапазон		0,434	0,430	0,711	0,438	0,219	0,351	0,680	0,338	1,114	0,568

*Складено за джерелом [87-91]

На рис. 2.11 наведено діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) споживання природного газу в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

Переважання негативних тенденцій у змінах показника є реакцією співтовариства на безперервні з'ясування стосунків між Україною і Росією як

щодо обсягів внутрішнього споживання, так і щодо обсягів транзиту за кордон у країни Європи.

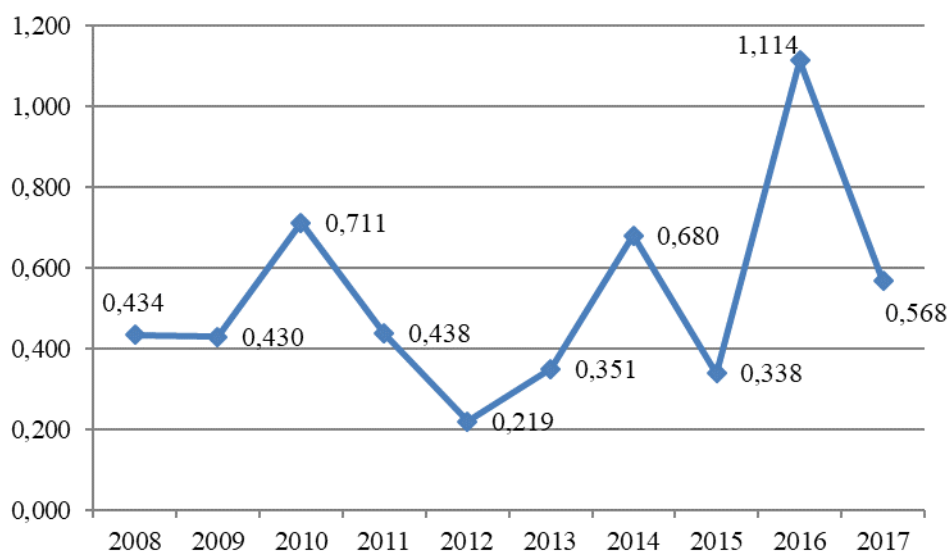

Рисунок 2.11 - Діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) споживання природного газу в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

Не менш важливими є група показників, що характеризують забезпеченість населення харчовими продуктами за рахунок власного виробництва, їх фізичної та економічної доступності для всіх верств населення. Узагальнюючими показниками, що характеризують продовольчу доступність, як в фізичному, так і економічному аспектах можуть бути показники середньорічного душового споживання основних продуктів харчування (м'ясо, молоко, овочі, плоди і ягоди, риба). Вивчення цього питання пропонується проводити із порівнянням норм споживання з раціональними та мінімальними нормами, затвердженими МОЗ України, а також із диференціацією виробництва сільськогосподарської продукції в розрізі регіонів України.

В таблиці 2.13 наведено динаміку (ланцюгові індекси) зміни споживання м'яса та м'ясопродуктів в розрахунку на одну особу за 2008-2017 рр.

Дані таблиці 2.13 свідчать про суттєву залежність споживання м'ясних та м'ясопродуктів від зовнішніх чинників, політико-економічної ситуації в країні. Так, найбільш відчутними кризовими роками для країни стали 2009 р., 2011 р. та 2014-2015 рр. Саме в ці періоди спостерігається суттєве зменшення споживання населенням м'ясних продуктів. Найвищі темпи зростання мали місце в 2008 р. в Київській області (1,168 од.), а найнижчі в 2015 р. в Луганській області (0,817 од.).

За весь досліджуваний період у понад 30% випадків мали місце негативні тенденції.

Найбільший діапазон динаміки розбіжностей мав місце в 2014 році (між Сумською (1,078 од.) та Донецькою (0,879 од.) областями).

Таблиця 2.13 - Динаміка (ланцюгові індекси) споживання м'ясу та м'ясопродуктів (коефіцієнти) в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

Регіон	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Україна		1,107	0,982	1,046	0,985	1,063	1,031	0,964	0,941	1,010	1,006
Область											
АРК	1,00	1,052	1,002	1,043	0,995	1,027	1,019	...	...	....	....
Вінницька	1,00	1,116	0,996	1,027	0,988	1,066	1,019	1,031	0,921	1,025	1,034
Волинська	1,00	1,062	0,980	1,037	1,002	1,036	1,010	0,998	0,958	1,002	1,024
Дніпропетровська	1,00	1,080	1,002	1,041	1,002	1,053	1,008	1,015	0,964	1,053	1,036
Донецька	1,00	1,122	0,967	1,035	1,007	1,108	1,015	0,879	0,896	1,019	0,934
Житомирська	1,00	1,124	1,028	1,053	0,993	1,076	1,024	1,004	0,961	1,004	1,027
Закарпатська	1,00	1,075	1,002	1,035	0,994	1,049	1,026	0,974	0,927	1,042	0,987
Запорізька	1,00	1,097	0,986	1,061	1,000	1,048	1,004	1,005	0,940	0,988	1,024
Івано-Франківська	1,00	1,077	1,000	1,000	0,993	1,022	1,036	1,023	0,956	1,022	1,031
Київська	1,00	1,168	0,968	1,048	0,942	1,089	1,048	0,942	0,924	0,987	1,021
Кіровоградська	1,00	1,062	0,942	1,148	0,901	1,070	1,106	0,988	0,942	0,998	1,023
Луганська	1,00	1,138	0,932	1,064	1,000	1,122	1,043	0,904	0,817	1,056	0,917
Львівська	1,00	1,115	1,016	1,011	0,989	1,062	1,023	0,953	1,000	1,038	1,039
Миколаївська	1,00	1,112	0,972	1,056	0,985	1,093	1,018	0,938	0,917	1,054	1,032
Одеська	1,00	1,148	0,935	1,091	1,002	1,054	1,028	1,019	0,980	0,983	1,017
Полтавська	1,00	1,128	0,959	1,080	0,992	1,025	1,024	0,973	0,927	1,022	1,004
Рівненська	1,00	1,070	1,008	1,015	0,994	1,021	1,000	0,937	1,007	1,048	0,961
Сумська	1,00	1,073	0,936	1,022	0,968	1,007	1,024	1,078	0,978	0,973	1,006
Тернопільська	1,00	1,067	0,995	1,066	0,993	1,033	1,006	1,011	1,008	0,973	1,019
Харківська	1,00	1,130	1,027	1,032	0,984	1,035	1,039	0,964	0,940	0,970	1,016
Херсонська	1,00	1,054	0,981	1,031	0,983	1,075	1,034	1,039	0,950	1,033	1,010
Хмельницька	1,00	1,068	1,024	1,064	0,975	1,055	1,133	0,958	0,976	1,006	1,002
Черкаська	1,00	1,072	1,022	1,031	0,998	1,028	1,018	0,950	1,004	0,953	0,960
Чернівецька	1,00	1,070	1,050	1,019	0,974	1,029	1,105	0,947	0,918	1,075	0,957
Чернігівська	1,00	1,106	0,904	1,065	0,961	1,048	1,078	0,992	0,925	1,011	1,039
Максимум		1,168	1,050	1,148	1,007	1,122	1,133	1,078	1,008	1,075	1,039
Мінімум		1,052	0,904	1,000	0,901	1,007	1,000	0,879	0,817	0,953	0,917
Діапазон		0,117	0,146	0,148	0,106	0,115	0,133	0,199	0,191	0,122	0,122

*Складено за джерелом [92-95]

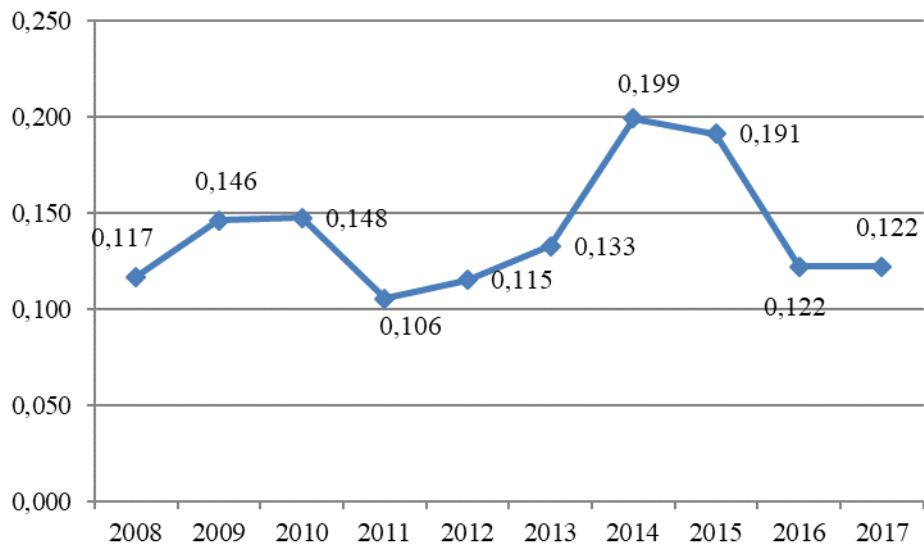

Рисунок 2.12 - Діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) споживання м'яса та м'ясопродуктів в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

Аналіз споживання м'яса та м'ясопродуктів на одну особу за останні роки свідчить про те, що тільки 7 регіонів із всієї сукупності вийшли на рівень споживання 2013 р. (Вінницька, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Львівська, Сумська, Тернопільська та Херсонська області).

Порівняння індикаторів достатності споживання м'яса та м'ясопродуктів населенням регіонів України, тобто визначення співвідношення між фактичним споживанням й мінімальними нормами споживання засвідчив, що фактичні рівні споживання населенням регіонів країни протягом 2008-2017 рр. в більшості територій перебували нижче рекомендованих показників. Серед регіонів, в яких споживання м'яса та м'ясопродуктів населенням відповідало мінімально рекомендованим нормам або було вище, можна визначити наступні: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Харківська та Черкаська області.

В таблиці 2.14 наведено динаміку (ланцюгові індекси) споживання молока та молочних продуктів (коефіцієнти) в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

Дані табл. 2.14 свідчать про значне зменшення за досліджуваний період (2007-2017 рр.) споживання молока і молокопродуктів в цілому по Україні на 24,6 кг на рік на одну особу (-10,95%). В розрізі регіонів тенденція відповідає загальнодержавній, окрім Харківської (+3,9%) та Херсонської (+1,8%) областей.

Таблиця 2.14 - Динаміка (ланцюгові індекси) споживання молока та молочних продуктів (коефіцієнти) в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

Регіон	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Україна	1,0	0,952	0,993	0,972	0,993	1,049	1,028	1,009	0,942	0,998	0,955
<i>Область</i>											
АРК	1,00	0,956	1,002	0,997	0,990	1,036	1,011	...	...	..	...
Вінницька	1,00	0,962	1,004	0,982	0,975	1,039	1,000	0,990	0,988	0,958	0,980
Волинська	1,00	0,970	0,970	0,969	1,003	1,005	1,000	0,971	0,942	0,949	1,000
Дніпропетровська	1,00	0,933	0,972	0,982	0,954	1,116	1,053	1,025	0,947	1,051	0,979
Донецька	1,00	0,960	0,954	0,969	1,025	1,097	1,033	0,966	0,856	0,989	0,955
Житомирська	1,00	0,944	0,973	0,997	0,959	1,019	1,014	0,977	0,980	0,948	0,947
Закарпатська	1,00	0,933	0,974	0,976	1,025	1,010	1,034	0,978	0,900	1,027	0,965
Запорізька	1,00	0,975	0,976	1,001	1,008	1,040	1,027	1,024	0,958	0,976	0,905
Івано-Франківська	1,00	0,928	1,008	0,980	0,983	0,999	1,038	0,967	0,994	1,085	0,970
Київська	1,00	0,941	1,022	0,946	1,018	1,078	1,073	0,979	0,985	0,995	0,923
Кіровоградська	1,00	0,960	1,010	0,953	0,950	1,038	1,043	1,000	0,997	0,976	0,985
Луганська	1,00	1,001	1,011	0,978	1,009	1,061	1,054	0,972	0,760	0,954	0,990
Львівська	1,00	0,934	0,933	0,965	0,986	1,089	1,056	1,036	0,952	0,988	0,921
Миколаївська	1,00	0,929	1,003	0,936	0,966	1,085	0,987	1,000	0,910	1,028	0,950
Одеська	1,00	0,941	0,999	0,964	0,973	1,030	1,036	1,070	0,946	0,967	0,961
Полтавська	1,00	0,924	1,026	0,943	1,013	1,038	1,042	0,980	0,948	0,975	0,964
Рівненська	1,00	0,969	0,993	0,983	0,970	1,000	0,972	0,956	0,959	0,955	0,977
Сумська	1,00	0,966	1,037	0,980	0,975	0,994	1,016	1,020	0,937	0,957	0,987
Тернопільська	1,00	0,947	0,996	0,953	0,989	1,050	0,981	0,977	0,995	1,045	0,961
Харківська	1,00	0,971	1,064	0,987	1,004	1,046	1,008	1,034	0,962	1,051	0,921
Херсонська	1,00	0,968	0,989	0,970	0,990	1,063	1,017	1,057	0,927	1,090	0,958
Хмельницька	1,00	0,936	0,964	0,970	1,000	0,994	1,036	0,980	0,954	0,966	0,992
Черкаська	1,00	0,964	0,996	0,974	0,986	1,072	0,991	1,025	0,955	0,974	0,933
Чернівецька	1,00	0,954	0,978	0,970	1,007	1,000	0,990	1,034	0,977	1,029	0,959
Чернігівська	1,00	0,968	0,998	1,001	0,959	0,990	1,008	1,011	0,982	0,948	0,960
Максимум		1,001	1,064	1,001	1,025	1,116	1,073	1,070	0,997	1,090	1,000
Мінімум		0,924	0,933	0,936	0,950	0,990	0,972	0,956	0,760	0,948	0,905
<i>Діапазон</i>		<i>0,077</i>	<i>0,131</i>	<i>0,066</i>	<i>0,076</i>	<i>0,126</i>	<i>0,100</i>	<i>0,114</i>	<i>0,237</i>	<i>0,143</i>	<i>0,096</i>

*Складено за джерелом [92-95]

Діапазон темпів приросту (скорочення) мав постійну тенденцію до коливання, то зменшуючи діапазон до 0,066 од.(2010 р.), то збільшуючи до 0,237 од. (2015 р.).

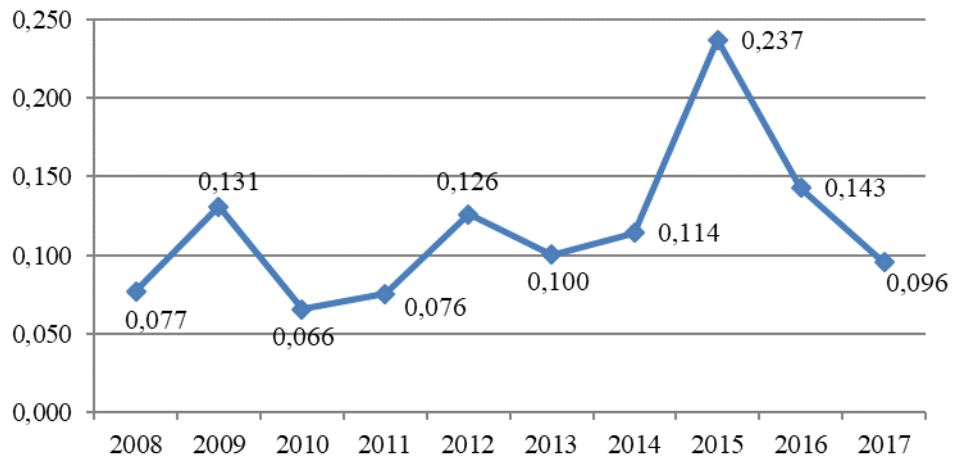

Рисунок 2.13 - Діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) споживання молока та молокопродуктів в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

Найбільші темпи зростання споживання молока мали місце в 2012 р. в Дніпропетровській області (1,116 од.), а найнижчі в 2015 році в Луганській (0,760 од.) області.

Аналіз показав, що протягом досліджуваного періоду відставання фактичного споживання молока від мінімального спостерігалось в середньому на рівні понад 30%.

Досліджуючи споживання овочів та баштанних продовольчих культур в цілому по країні, слід відзначити тенденцію до зростання цього показника на 34,88%. Найбільший діапазон розбіжностей спостерігався в 2008 році (0,779 од.) між Одеською областю (1,426 од.) та Хмельницькою (0,648 од.), а найменший в 2010 році (0,090 од.) між Запорізькою (1,093 од.) і Луганською (1,003 од.) областями. На рис. 2.14 наведено діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) споживання овочів та баштанових культур в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

Аналіз динаміки споживання плодів, ягід та винограду свідчить про зростання показника, в цілому по країні, на 25,42%. Найбільший діапазон розбіжностей спостерігався в 2009 році (0,609 од.) між Полтавською областю (1,529 од.) та Вінницькою областю (0,920 од.), а найменший в 2017 році (0,097 од.) між Чернігівською (1,123 од.) і Закарпатською (1,026 од.) областями. На рис. 2.15 наведено діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) споживання плодів, ягід та винограду в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

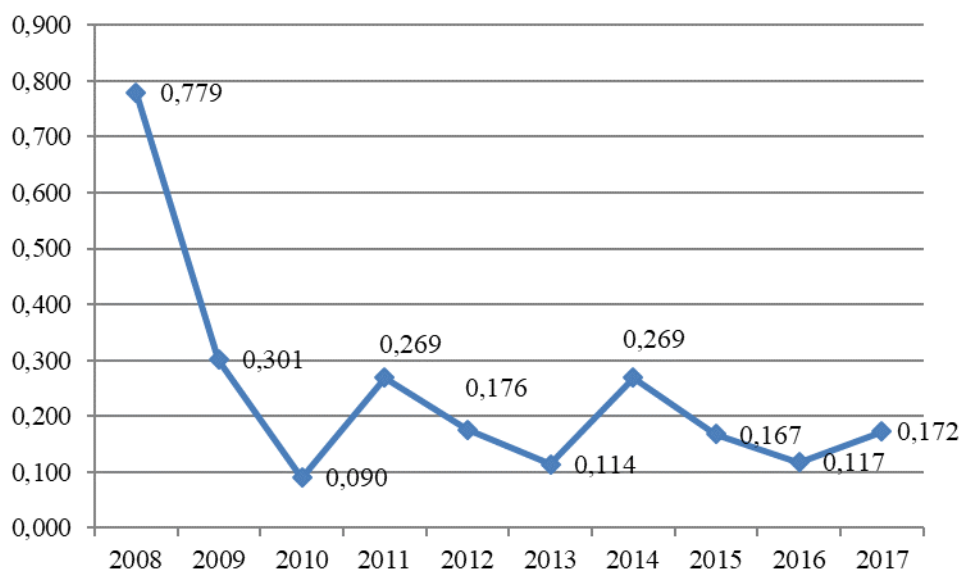

Рисунок 2.14 - Діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) споживання овочів та баштанових культур в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

Необхідно зазначити, що по деяких продовольчих групах (яйця, олія, картопля, хліб і хлібні продукти) фактичне споживання в останні роки перевищило раціональні норми. Це свідчить про незбалансованість харчових раціонів населення України, яке намагається забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок дешевої (економічно доступної) їжі (в першу чергу, хлібопродуктів) [5].

В таблиці 2.15 наведено інформацію щодо споживання риби та рибних продуктів України (ланцюгові індекси) в розрахунку на одну особу.

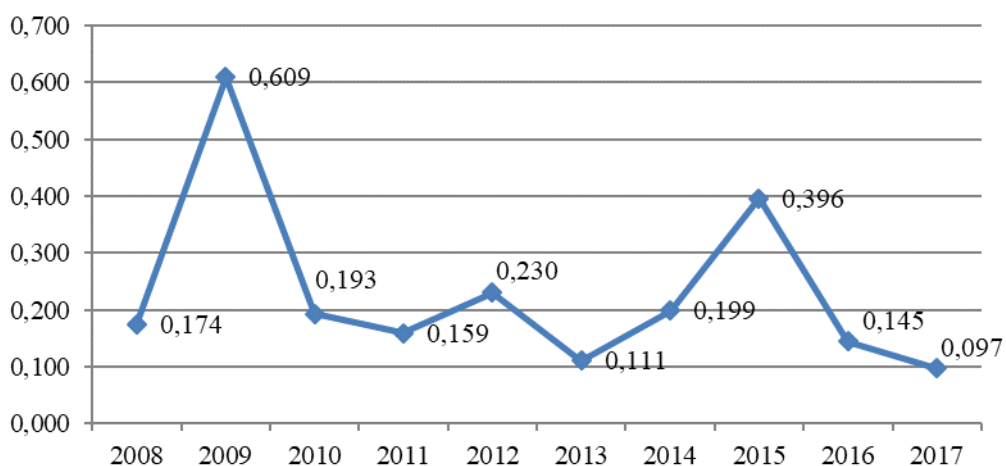

Рисунок 2.15 - Діапазон розбіжностей зміни динаміки (ланцюгових індексів) споживання плодів, ягід та винограду в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

Таблиця 2.15 - Динаміка (ланцюгові індекси) споживання молока та молочних продуктів (коефіцієнти) в розрахунку на одну особу у 2008-2017 рр.

Регіон	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Україна		1,144	0,863	0,960	0,924	1,015	1,074	0,760	0,775	1,116	1,125
АРК	1,00	1,048	0,909	0,906	0,903	1,015	1,136	....	...	....	....
Вінницька	1,00	1,098	0,923	1,058	0,939	1,039	1,031	0,764	0,857	1,093	1,127
Волинська	1,00	1,259	0,788	1,061	0,967	1,008	1,076	0,844	0,713	1,130	1,172
Дніпропетровська	1,00	1,050	0,857	0,889	0,951	1,073	1,075	0,747	0,737	1,184	1,097
Донецька	1,00	1,142	0,876	0,905	0,930	0,938	1,047	0,739	0,845	1,071	1,067
Житомирська	1,00	1,097	0,865	1,000	0,878	1,132	1,062	0,845	0,763	1,100	1,300
Закарпатська	1,00	1,176	0,693	1,000	0,886	1,038	1,136	0,891	0,695	1,175	1,060
Запорізька	1,00	1,147	0,872	0,882	0,953	0,986	1,021	0,799	0,809	1,108	1,184
Івано-Франківська	1,00	1,087	0,770	1,000	0,954	1,000	1,024	0,847	0,736	1,189	1,159
Київська	1,00	1,201	0,859	0,995	0,871	1,053	1,129	0,721	0,828	1,092	1,153
Кіровоградська	1,00	1,190	0,812	0,946	1,009	1,056	1,142	0,767	0,838	1,145	1,126
Луганська	1,00	1,269	0,891	1,000	0,891	1,038	1,066	0,690	0,540	1,056	1,281
Львівська	1,00	1,213	0,824	0,926	0,956	1,009	1,028	0,848	0,695	1,136	1,107
Миколаївська	1,00	1,094	0,914	0,906	0,945	1,045	1,056	0,673	0,765	1,114	1,082
Одеська	1,00	1,183	0,845	1,000	0,995	0,957	1,000	0,887	0,764	1,083	1,131
Полтавська	1,00	1,192	0,799	1,000	0,957	0,992	1,038	0,708	0,814	1,114	1,170
Рівненська	1,00	1,140	1,000	0,951	0,905	1,029	1,148	0,677	0,786	1,197	1,025
Сумська	1,00	1,195	0,770	1,067	0,892	1,010	1,120	0,795	0,674	1,167	1,186
Тернопільська	1,00	1,226	0,792	1,000	0,903	1,043	1,103	0,720	0,714	1,164	1,250
Харківська	1,00	1,158	0,820	0,947	0,856	1,037	1,072	0,849	0,683	1,159	1,088
Херсонська	1,00	1,037	0,918	0,955	1,007	1,040	1,006	0,809	0,780	1,101	1,138
Хмельницька	1,00	1,150	0,894	1,000	0,891	0,969	1,137	0,750	0,864	1,143	1,038
Черкаська	1,00	1,183	1,000	0,960	0,917	0,938	1,000	0,739	0,844	1,194	1,065
Чернівецька	1,00	1,078	0,806	1,000	0,946	1,000	1,160	0,724	0,753	1,119	1,040
Чернігівська	1,00	1,099	1,000	1,035	0,926	0,957	1,098	0,683	0,778	1,195	1,065
Максимум		1,269	1,000	1,067	1,009	1,132	1,160	0,891	0,864	1,197	1,300
Мінімум		1,037	0,693	0,882	0,856	0,938	1,000	0,673	0,540	1,056	1,025
Діапазон		0,233	0,307	0,185	0,153	0,194	0,160	0,219	0,324	0,141	0,275

*Складено за джерелом [92-95]

Дані табл. 2.15 свідчать про скорочення споживання риби та рибних продуктів населенням України в середньому майже на 30% за досліджуваний період. Скорочення відбулось по всім областям від 7% до 45%. Найбільший діапазон цього показника спостерігався в 2015 році (0,324 од.) між Хмельницькою (0,864 од.) та Луганською областями (0,540 од.).

Таким чином, аналіз основних показників, що характеризують споживання продовольчих товарів в розрізі окремих груп, свідчить про наявність в країні проблеми продовольчого забезпечення населення. Особливо відчутно ця проблема загострилась в період політичної кризи та

окупації частини території нашої держави.

За аналізований період часу, більшість показників мають зміни векторів свого спрямування від максимальних до мінімальних позначок, та навпаки. Кожного разу відбувається зміна напрямку, що свідчить про спонтанність їх руху. Результати аналізу динаміки основних параметрів суспільного виробництва (споживання) свідчать, що їх показники залежать, не стільки від загальних умов економічного розвитку держави, регіональної політики, скільки від тих умов, що складаються на певній території під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників.

2.2. Побудова систем моніторингу, аналізу та оцінки прийняття рішень регіонального рівня для ситуаційних центрів АПК⁷

Поняття моніторингу часто вживається в сучасному суспільстві і проникає у все нові сфери господарської практики. Поняття моніторингу обов'язково включає: спостереження за об'єктами моніторингу, облік і контроль за їх станом, аналіз динаміки зміни цього стану і синтез моніторингової інформації для використання на різних рівнях управління. Тобто моніторингові системи мають деякі загальні характеристики, що дозволяє виділити моніторинг в єдину інформаційну сутність, реалізація якої здійснюється в рамках управлінської діяльності, а також розробити концепцію його опису, створення методичного і технологічного забезпечення інформаційних систем класу моніторингових.

Метою моніторингу є визначення наявності ресурсів у агропромислового комплексу та його окремих підкомплексів, потреби в додатковому надходженні ресурсів і згладжуванні ефекту від наявності додаткових ресурсів у іноземних конкурентів. Досягнення зазначеної мети здійснюється через вирішення низки взаємопов'язаних завдань, які систематизовані за джерелами [96], [97], [98], [99], [100], [101], [102], [103], [104], [105], [106], [107], [108], [109], [110], [111]:

- 1) порівняльний фінансово-економічний аналіз регіонального виробництва і іноземних постачальників;
- 2) порівняльний виробничо-господарський аналіз регіонального виробництва і іноземних постачальників;
- 3) аналіз динаміки основних показників діяльності регіональних агропромислових комплексів (АПК) та основних експортерів агропродовольчої продукції;
- 4) аналіз актуальних і потенційних конкурентних переваг національних та іноземних постачальників.

У системі такого моніторингу також проводиться оцінка стану земельних ресурсів, відстеження процесів ліцензування і контроль виконання ліцензійних умов, аналіз режимів користування природними ресурсами,

---

⁷ Автори: В'юненко О. Б., Толбатов А. В., Агаджанова С. В., Агаджанов-Гонсалес К. Х., Толбатов В. А.

планування природоохоронних заходів та ін. Інформація про об'єкти моніторингу в області управління регіональних АПК характеризується великими обсягами, різноманітністю, просторовою прив'язаністю, недоступністю об'єктів для прямого вивчення, а відповідні бази даних — територіальною розподіленістю.

В даний час роль інформаційних моніторингових систем в АПК зростає, проте їх використання гальмується відсутністю затверджених оцінних показників об'єктів моніторингу, узгоджених систем класифікації інформації, дублюванням інформаційних потоків і функціонального навантаження між організаціями АПК. Відсутність уніфікації розробок веде до появи дублюючих і несумісних між собою інформаційних систем, використовуються різні методики і технології їх побудови, формати зберігання даних і кодування інформації.

Високий ступінь невизначеності і нелінійних характер перебігу подій в умовах гострих соціальних конфліктів, розробка заходів щодо стабілізації соціально-економічної ситуації в регіоні, вимагають адекватного моделювання альтернативних варіантів рішень і знаходження єдиного вірного рішення в кожній унікальній ситуації. Саме тому, поряд з традиційними інформаційними технологіями необхідно застосовувати інтелектуальні технології: оперативний аналіз, моделювання, інтелектуальний аналіз та системи підтримки прийняття рішень. Інтегрування таких технологій, як інтелектуальних систем підготовки та підтримки прийняття управлінських рішень і автоматизованих систем моніторингу розвитку та інвестиційної привабливості територій в ситуаційні центри, підвищують ефективність і оперативність підготовки заходів з питань життєдіяльності регіону. Тому розробка заходів спрямованих на розробку і створення методичних основ побудови інтелектуальних системи моніторингу, аналізу та прийняття рішень для керівників АПК регіону з використанням теорії експертних систем, системного аналізу і прийняття рішень, методології ситуаційного моделювання дозволить проводити моделювання сценаріїв та наслідків прийнятих рішень в режимі реального часу, а також проводити інтелектуальну оцінку рішень на основі математичних методів.

В даний час при інтенсифікації процесів управління в органах влади зростає роль інтелектуальних автоматизованих систем підтримки прийняття управлінських рішень. Такі системи є основною організаційно-аналітичною ланкою регіонального ситуаційного центру (РСЦ). До першочергових завдань при розробці проектів РСЦ АПК можна віднести: а) розробку моделей (інформаційної, структурно-функціональної), які становлять основу інтелектуальної системи; б) розробку алгоритму роботи інтелектуальної системи підтримки прийняття рішень; в) дослідження взаємозв'язків між різними системами: аналізу та моніторингу, експертними системами, системами підтримки прийняття рішень і прогнозування для оптимізації функціонування РСЦ. Аналітичний огляд показав високу ефективність застосування засобів аналізу та експертної підготовки рішень, таких як

Deductor Analyzer. У структурі ситуаційного центру інтелектуальна система моніторингу дозволяє об'єднати різноманітні і часто неузгоджені технології, а також засоби і методи, що використовуються для зберігання, аналізу, обробки та видачі інформації. Високий ступінь невизначеності і нелінійний характер перебігу подій потребують побудову узагальненої моделі інформаційних потоків для всіх режимів функціонування ситуаційного центру при організації та передачі даних від однієї підсистеми до іншої. Використання методів теорії прийняття рішень (багатокритеріальних, нейронних мереж, генетичних алгоритмів), теорії прогнозування, теорії систем і системного аналізу, а також геоінформаційних систем (ГІС) в рамках єдиної системи дозволяє отримувати із заданим рівнем точності максимально достовірні рішення для прогнозування розвитку ситуації або проблеми. Існуючі інтелектуальні алгоритми підбору системи критеріїв, формування процесу генерації альтернативних рішень і методики «комплексного» використання методів оптимізації і вибору «вирішуючого правила» для ситуаційних і прогнозуючих систем показали перспективність їх застосування для вирішення завдань різного роду в умовах нечіткої вихідної інформації.

В основі організаційно-управлінської компоненти автоматизованих систем моніторингу АПК [96] повинні лежати принципи формування та обробки спеціалізованих баз даних, що дозволяють зберігати, здійснювати швидкий доступ і пошук фактичних даних, необхідних для вирішення завдань організації та управління. До таких даних відноситься інформація про природні умови, про стан ґрунтового покриву, про стан поверхневих і ґрунтових вод, про стан рослинності, про стан земної поверхні, про забруднення навколишнього природного середовища, земельно-кадастрові дані, про нерухоме майно АПК, а також дані про стан людських ресурсів АПК регіону.

Поряд з інформаційними ресурсами, задіяними в інформатизації сфери, в організаційно-управлінську компоненту повинні входити й інші засоби інформаційних і телекомунікаційних технологій, які формують інформаційну базу управління регіональних АПК. Тому важливу роль у формуванні інформаційних ресурсів для РСЦ грає інформація «управлінського характеру», зміст якої має включати кілька основних структурних складових:

- інформаційні матеріали та документи, що визначають всі сфери діяльності регіональних АПК, зокрема, законодавчі та інші нормативно-правові акти і договірні зобов'язання, дані контрольних актів та ін.;
- дані по нормах, нормативах, стимулах, які регулюють виробничу, соціальну, культурну та іншу діяльність регіональних АПК;
- відомості, що відображають матеріальні та соціальні параметри діяльності сфери АПК;
- відомості про кількісний та якісний склад, рівні підготовки персоналу, задіяного у сфері АПК, а також сукупність даних, що характеризують наявний кадровий потенціал регіону;
- відомості про науково-дослідну та інноваційну діяльність в регіоні;

- відомості про технічне та фінансове забезпечення сфери АПК.
- дані про зв'язки сфери регіональних АПК з іншими галузями економіки;

Зазначені інформаційні складові, будучи включеними в середовище ГІС, повинні відповідати рівню і масштабам інших інтегрованих в таке середовище інформаційних ресурсів, відповідних керуючих підсистем та їх ланок.

Загалом проблему систематизації та інтеграції програмних засобів, що відповідають за автоматизацію управління регіональних АПК, з іншими компонентами, можливо поетапно вирішити, якщо використовувати наступні принципи організації автоматизованих систем моніторингу АПК:

- надання найвищого пріоритету розробці і впровадженню інформаційних технологій та інформаційних ресурсів управлінського призначення;

- необхідність системної інтеграції інформаційних ресурсів і технологій, що входять в середовище, тобто інформатизація управління надає необхідний соціальний та економічний ефект тільки за умови, що створені і впроваджені інформаційні ресурси і технології не стануть чужорідними елементами, а будуть природним чином інтегровані в процес функціонування регіональних АПК;

- поетапне формування середовища згідно єдиного і заздалегідь визначеного стратегічного плану побудови всіх компонентів середовища;

- відкритість створених автоматизованих систем моніторингу, що дозволить сфері АПК повноцінно інтегруватися в інформаційне середовище регіону і галузі [97].

В Україні земля є одним з основних об'єктів при формуванні інвестиційної політики держави, базовим елементом майнових стосунків і головної складової стосунків власності на нерухомість. Її важливе значення підкреслюється державною аграрною політикою, основними цілями якої є збереження земель сільськогосподарського призначення як природного ресурсу. Очевидно, що для ефективного управління земельними ресурсами також необхідна наявність цілісної і достовірної інформації про стан і використання земель, які можуть бути одержані в результаті здійснення централізованого державного моніторингу земель сільськогосподарського призначення. Вище ми відзначали, що ефективним інструментом інформаційного забезпечення моніторингу земель сільськогосподарського призначення є автоматизована інформаційна система моніторингу регіонального АПК. При цьому повинні здійснюватися безперервне забезпечення її необхідною інформацією, включення в систему інструментів пошуку, отримання, зберігання, накопичення, передачі, обробки інформації, а також організація баз даних.

Загалом кожен об'єкт моніторингу земель сільськогосподарського призначення описується набором показників, що визначають характер його використання або ступінь придатності для реалізації конкретних господарських цілей, а також властиві йому природні і антропогенні ознаки.

При цьому під показником моніторингу земель мається на увазі якісна або кількісна характеристика стану і використання земель [98].

Інформація, що надходить в результаті проведення державного моніторингу земель, призначена зрештою для використання в цілях управління земельними ресурсами, але на практиці, як правило, ми маємо справу із управлінням окремими територіями або регіонами. Таким чином структура інформаційної моделі системи автоматизованого моніторингу регіонального АПК, може бути представлена у вигляді сукупності підсистем, показаних на рис.2.16:

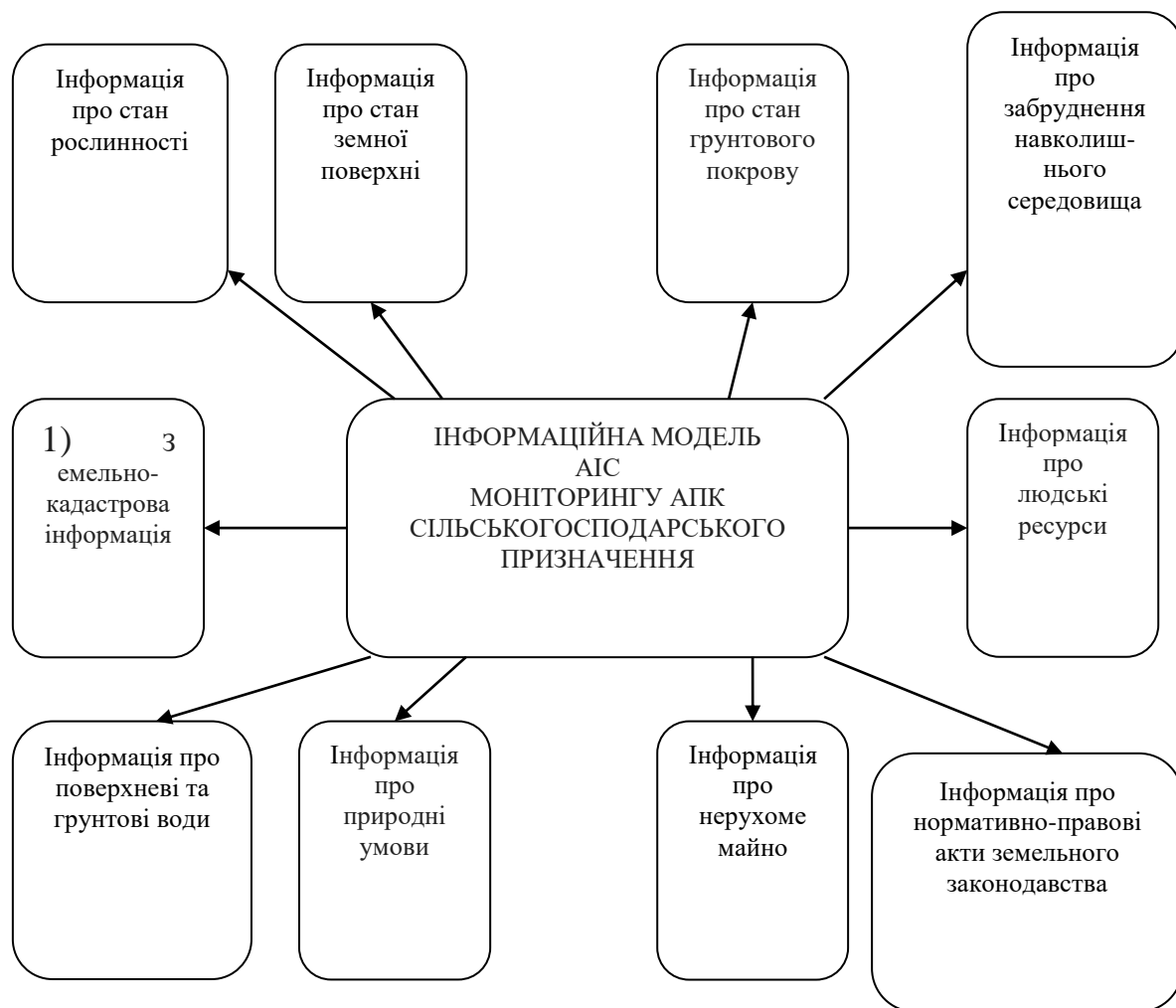

Рисунок 2.16 - Структура інформаційної моделі автоматизованої моніторингової системи

- підсистема інформації про природні умови;
- підсистема інформації про стан ґрунтового шару;
- підсистема інформації про стан поверхневих і ґрунтових вод;
- підсистема інформації про стан рослинності;
- підсистема інформації про стан земної поверхні;

- підсистема інформації про забруднення навколишнього природного середовища;
- підсистема інформації земельно-кадастрових даних;
- підсистема інформації про нерухоме майно;
- підсистема інформації про людські ресурси регіону;
- підсистема інформації про нормативно-правові акти земельного законодавства.

Інформаційне забезпечення відстеження ефективності функціонування регіонального АПК [96] має відповідати параметрам моделі розвитку АПК, а також завдань, що вирішуються за допомогою моніторингу. Це в подальшому дозволить виключити надлишок інформації, а також скоротити час на її обробку. Сама формалізація аналітичних матеріалів передбачає вирішення завдань, пов'язаних з вибором методів і моделей аналізу, що безпосередньо залежить від якості зібраної інформації. Тому для ефективного управління регіональним АПК в сучасних умовах необхідно проведення не тільки моніторингу ходу виробництва, але і відстеження ринково-орієнтованих сторін його діяльності, а саме таких критеріїв, як стійкість, конкурентоспроможність, рівень капіталізації та ефективність окремих груп підприємств і районів (табл. 1). Для забезпечення сталого та ефективного розвитку такої найважливішої складової економіки України, якою є агропромисловий комплекс, необхідно виконання комплексу заходів для створення адекватного умовам ринкової економіки механізму управління, найважливішою частиною якого є моніторинг [99].

Таблиця 1 - Рівень методичної розробленості моніторингу функціонування регіонального АПК

Мета моніторингу	Критерії оцінки	Показники моніторингу	Рівень розробленості та апробації
1. Моніторинг динаміки рівня стійкості галузі	1. Конкурентоспроможність підприємств 2. Ефективність бізнесу 3. Фінансова стійкість 4. Оцінка бізнесу та рівень капіталізації	Групи, що характеризують: 1. конкурентоспроможність 2. ефективність бізнесу 3. фінансову стійкість 4. оцінку бізнесу і рівень капіталізації	Методика розрахунку недостатньо розроблена Розроблена і застосовується Розроблена і застосовується Недостатньо розроблена
2. Моніторинг відповідності необхідним пропорціям і композиції частин та елементів галузі між собою	Відповідність науково обґрунтованим нормам і нормативам, які забезпечують оптимальні пропорції і композицію в просторі та інших складових бізнесу	Групи показників і нормативів, що забезпечують аналіз і оцінку пропорційності та композиції елементів підприємницької діяльності в галузі	Методики добре розроблені і застосовуються на практиці. Показники деяких частин бізнесу потребують подальшого

			теоретичного та методичного опрацювання
3. Моніторинг ступенів розвитку підприємства з метою забезпечення досягнення найбільш високого рівня потенціалу можливого на кожному етапі розвитку	Ефективність процесів відтворення підприємства та окремих складових елементів бізнесу (основних засобів, технології, навичок працівників та ін.)	Групи показників, що характеризують ефективність процесів відтворення і окремих елементів складових бізнесу	Найбільш добре розроблені та апробовані методики оцінки аналізу відтворювальних процесів елементів виробництва
4. Моніторинг забезпечення галузі (підприємств) достатньою кількістю якісної інформації про їх внутрішнє і зовнішнє середовище	Адекватність, своєчасність і якість інформації	Показники оцінки якості управлінської інформації	Методики існують. Показники мають обмежене практичне застосування
5. Моніторинг забезпечення раціонального набору елементів структури бізнесу, що забезпечує явища позитивної синергії	Досягнення позитивного ефекту від об'єднань підприємств (синергетичний ефект)	Показники досягнення синергії	Методики знаходяться в стадії розробки.

Існуючі системи автоматизованого моніторингу найчастіше будуються на основі декомпозиції, тому така технологія моніторингу близька до традиційних методів системотехніки. Вона надає можливість проводити розбиття (декомпозицію) складної комплексної системи на ієрархію більш дрібних підсистем нижнього рівня з подальшим їх локальним аналізом. Далі, на основі результатів локального аналізу вибудовується загальносистемна картина. Цілісність процесу моніторингу забезпечується за рахунок спеціальних, моделей, побудованих на стику цілого ряду інформаційно-комп'ютерних технологій. Інваріантність до предметних областей сфери моніторингу досягається за рахунок виявлення і використання їх загальних системних рис і закономірностей.

Перевагою такого підходу є простота і наочність моделей, добре відпрацьований і надійний математичний апарат, алгоритмічна простота,

чисельна статистична точність результатів моніторингу, наочність моніторингових звітів. Але моніторинг на основі декомпозиції обмежується порогом складності сфери моніторингу, наприклад, при аналізі структурно складних кластерів АПК: різко ускладнюється процес декомпозиції; велика розмірність результатів локального аналізу та їх похибки ведуть до неприпустимого накопиченню похибки загальних аналітичних висновків; вимоги до апаратного забезпечення моніторингу потребують неприпустимо великих матеріальних вкладень; методи декомпозиції і подальшої індукції результатів локального аналізу не враховують схильність складних систем до самоорганізації.

Тому для реалізації інваріантної до предметної області системи моніторингу (Рис. 2) пропонується розглядати сферу моніторингу в п'яти основних аспектах [99]:

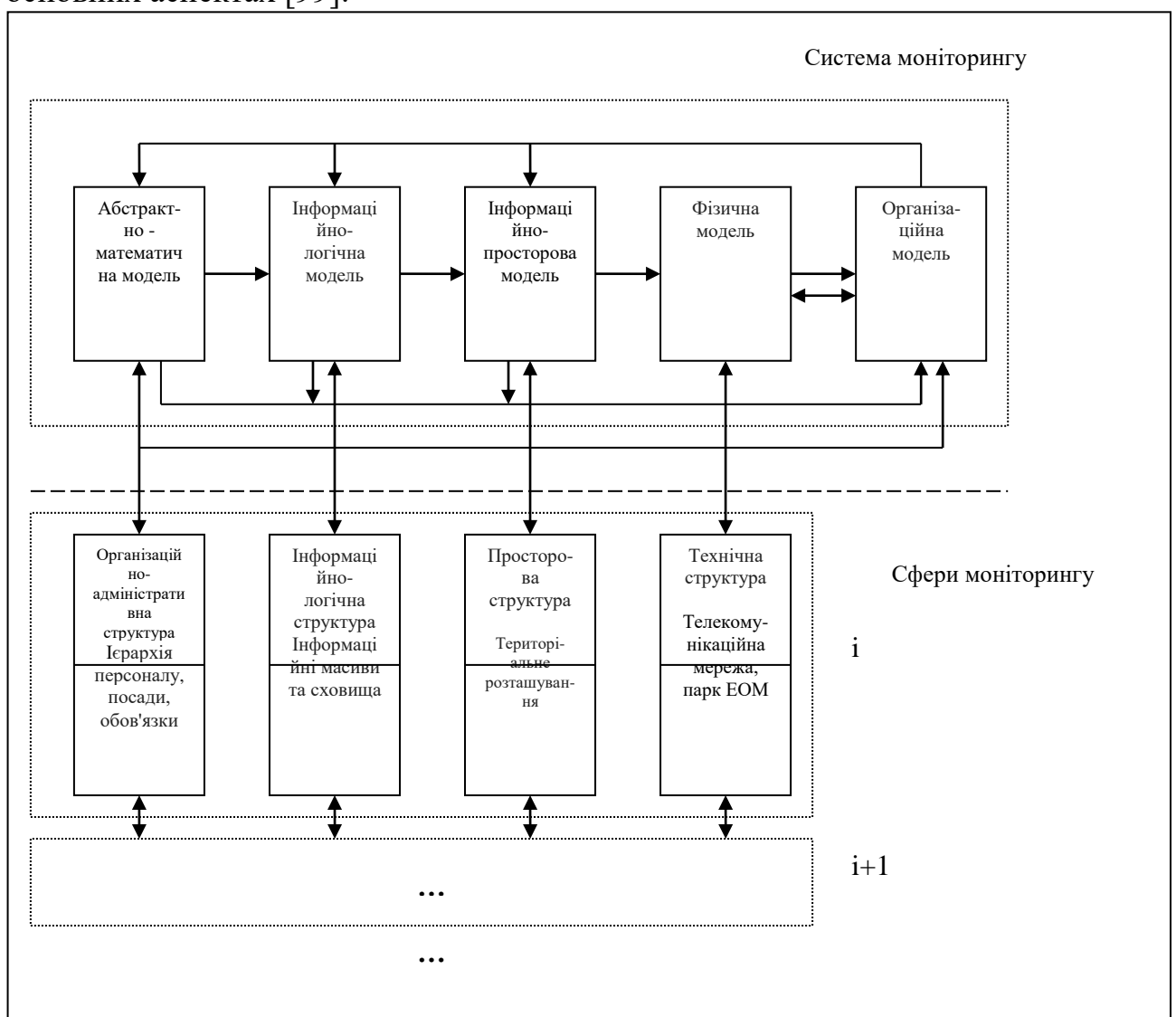

Рисунок 2 - Загальна структура системи автоматизованого моніторингу

1. Загальносистемний аспект - сфера моніторингу розглядається з погляду гетерогенних інформаційних та організаційних зв'язків, а також з точки зору їх класифікацій, що виникають під час моніторингу.

2. Логічний аспект - сфера моніторингу розглядається з погляду ієрархічної декомпозиції загальної структури її учасників за критеріями інформаційної сумісності і з урахуванням їх організаційної підпорядкованості.

3. Просторовий аспект - сфера моніторингу розглядається з урахуванням її навколишнього просторово-географічного середовища.

4. Фізичний аспект - сфера моніторингу розглядається з погляду властивих її учасникам інформаційних масивів, програмно-апаратних платформ, протоколів обміну, прав доступу до інформації і телекомунікаційного середовища.

5. Організаційний аспект - сфера моніторингу розглядається з погляду системотехніки, теорії управління інформаційними та технічними системами, вироблення управлінських рішень, прогнозування.

Необхідного відзначити, що останнім часом виявилася тенденція до відмови від різного роду моніторингових досліджень, оскільки останні досить дорогі і громіздкі. Проте, враховуючи високу економічну значущість якості реалізації стратегій регіонального розвитку АПК, без систематичних досліджень обійтися неможливо. Підвищити ж ефективність моніторингових досліджень можливо шляхом використання наступної методики [100].

1. Визначення цілей створення і критеріїв функціонування системи автоматизованого моніторингу.

2. Формування набору чинників, що характеризують стан регіонального АПК.

3. Формалізація вибраних в п. 1 критеріїв, їх узгодження.

4. Відбір інформативних ознак (чинників).

5. Розробка організаційно-функціональної схеми системи моніторингу.

6. Формування інформаційної бази.

7. Виділення репрезентативної сукупності типових представників, які можуть служити індикаторами змін зовнішніх умов.

8. Проведення моніторингових досліджень типових представників.

9. Корегування організаційно-функціональної схеми системи моніторингу у разі виявлення значних змін індикаторних елементів, додаткова діагностика їх станів.

10. Розробка і ухвалення управлінських рішень.

Дана методика припускає систематичне стеження лише за обмеженим числом суб'єктів регіональної економіки і лише в надзвичайних випадках, тобто при виході станів за межі допустимої області. Дана міра покликана скоротити витрати на проведення досліджень, збільшити здібність системи адаптуватися до режиму зміни умов зовнішнього середовища. Але реалізація по такій методиці спеціалізованої системи моніторингу АПК регіону вже здатна забезпечити інформаційну основу ухвалення рішень у сфері стратегічного планування розвитку регіону з можливістю адаптивного підстроювання її характеристик під потреби вирішення задач управління.

В даний час через швидке зростання кількості вихідних даних, необхідних керівникам компаній, міністерств, регіональних та місцевих

органів влади для аналізу ситуації і оцінки прийняття рішень виникають проблеми, що пов'язані з низькою ефективністю управління, оперативністю і якістю рішень (Рис. 3). Тому саме ситуаційні центри, які є високотехнологічними і комплексними інструментами для моніторингу процесів і прийняття управлінських рішень мають стати кінцевою реалізацією сучасних автоматизованих систем моніторингу. Загалом ситуаційний центр - це складний апаратно-програмний комплекс, який включає в себе безліч компонентів, що забезпечують:

- збір, обробку та аналіз різномірної інформації з різних джерел;
- аналіз та експертну оцінку кризових ситуацій;
- оперативний доступ до інформаційних ресурсів ситуаційного центра;
- автоматизацію процесів підготовки інформації для прийняття управлінських рішень;
- організацію та забезпечення інформаційної та технологічної підтримки проведення заходів із застосуванням сучасних методик колективної роботи, засобів прогнозування і моделювання розвитку ситуацій;
- здійснення контролю за виконанням рішень;
- об'єднання інформаційних систем з різною складовою в єдиний інформаційний простір.

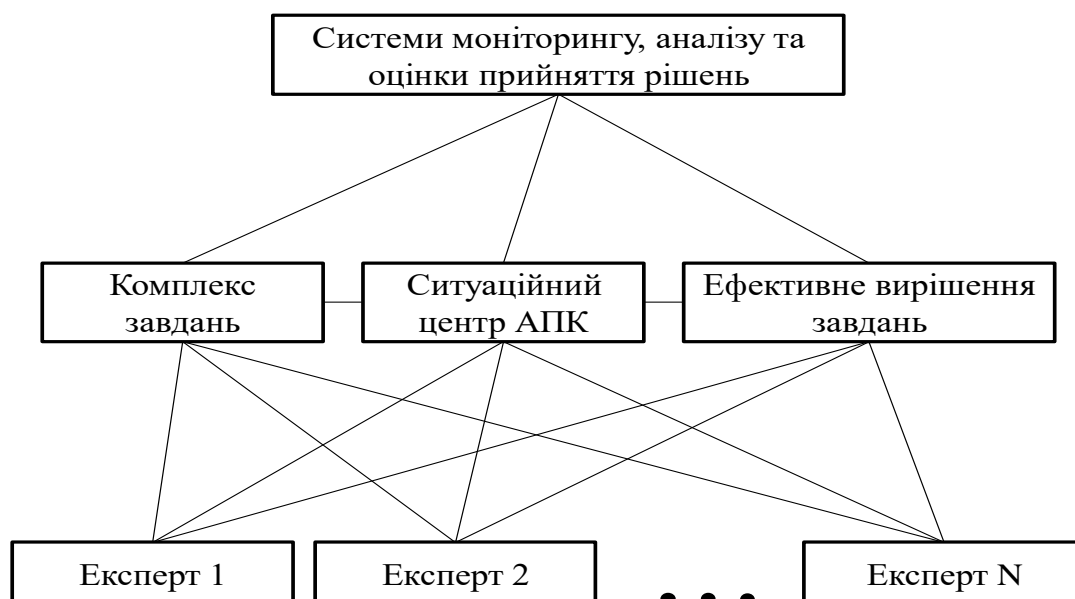

Рисунок 3 - Загальна структура системи моніторингу, аналізу та оцінки прийняття рішень регіональних центрів АПК

Реалізація автоматизованої системи моніторингу сільського господарства дає можливість дієво використовувати статистичні, оперативні та звітні дані агропромислового комплексу як регіону, так і окремого господарства. За допомогою Web-технологій створюється єдиний

інформаційний простір в масштабах регіону, в якому проблеми окремого господарства стають предметом уваги вищих органів.

Система моніторингу містить комплекс якісних і кількісних характеристик, що відображають ситуацію в агропромисловій галузі:

- динаміку і структуру обсягів виробництва;
- географічну структуру виробництва і споживання в галузі;
- динаміку і структуру експортно-імпортних потоків у галузі;
- аналіз економічних позицій підприємств галузі (порівняльний аналіз за будь-якими параметрами: обсяги та структура виробництва продукції, ринкова частка, близькість до джерел сировини, боргове навантаження, рентабельність продукції та інше);
- інвестиційну ситуацію в галузі та основні інвестиційні проекти в регіоні;
- стратегію розвитку галузі та перспективи її реалізації в період кризи, прогнози розвитку галузі;
- аналіз найбільш важливих поточних факторів розвитку галузі.

Система моніторингу консолідує відомості про обсяги виробництва, реалізації, ресурсах, державну підтримку підприємств агропромислового комплексу регіону, дозволяє виявити пріоритетні сфери для реалізації регіональних цільових програм, а також оперативно контролювати їх результативність. Базовою метою регіональної політики в галузі агропромислового комплексу є забезпечення збалансованого соціально-економічного розвитку регіону, створення максимально сприятливих умов для розвитку товаровиробників, що в сукупності становить основу для зростання рівня і якості життя населення та соціально-економічного розвитку держави в цілому.

Розробка та впровадження ситуаційних центрів АПК регіону дозволить:

- сформуванню єдиний інформаційний, методологічний та правовий простір моніторингу агропромислового комплексу;
- здійснювати кількісний аналіз конкурентної стійкості галузі;
- проводити якісну оцінку наявності та доступності природних, матеріальних, трудових, інфраструктурних та інших факторів агропромислового виробництва;
- здійснювати якісний аналіз наявності та складу ресурсної бази, необхідної для забезпечення конкурентоспроможності агропромислових підприємств регіону;
- здійснювати аналітичну роботу по соціально-економічному розвитку господарств, використовуючи дані розвитку кожної території і суб'єкта в цілому;
- бачити пріоритетні області для використання програмно-цільового методу й оцінювати результативність регіональних цільових програм галузі;
- відслідковувати поточний стан і проводити модернізацію інфраструктури агропромислового виробництва регіону;
- планувати заходи щодо стимулювання якості державних послуг громадянам і підприємствам;

- розвивати взаємодію держави і громадянського суспільства, а дані моніторингу можуть стати основою створення Інтернет-порталу.

2.3. Спроможність територіальних громад та Сумської області⁸

В результаті проведення реформи децентралізації влади в Україні основою місцевого самоврядування повинні стати спроможні територіальні громади. Від того, як вони розвиватимуться, яку роль вони будуть відігравати в житті регіонів залежить майбутній розвиток України в цілому.

У Конституції України зазначено, що «територіальна громада – це жителі одного чи декількох населених пунктів, які добровільно об'єднуються в одну територіальну громаду для вирішення питань місцевого значення, а саме: обирають сільського, селищного чи міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на засіданнях виконавчого комітету та ради, старост та депутатів ради, які представляють та захищають інтереси всієї громади; управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації і установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції...» [112].

У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначено, що «...первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста; територіальні громади в порядку, встановленому законом, можуть об'єднуватися в одну сільську, селищну, міську територіальну громаду, утворювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати відповідно сільського, селищного, міського голову; територіальні громади села, селища, міста, що добровільно об'єдналися в одну територіальну громаду, можуть вийти із складу об'єднаної територіальної громади в порядку, визначеному законом...» [113]. «Спроможною територіальною громадою є така територіальна громада, в якій місцеві джерела наповнення бюджету, інфраструктурні та кадрові ресурси є достатніми для вирішення її органами місцевого самоврядування питань місцевого значення, передбачених законодавством, в інтересах жителів територіальної громади» [114].

Саме в спроможних територіальних громадах органи місцевого самоврядування повинні забезпечити надання всіх необхідних громадянам

---

⁸ Автори: Маслак Н. Г., Маслак О. М.

публічних послуг, тобто бути спроможним адміністративним центром по наданню послуг населенню.

Основними законодавчими актами, які визначають, яким чином має відбуватись об'єднання громад для того щоб вони стали спроможними є Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (№157-VIII від 05.02.2015 року), яким регулюються відносини, що виникають в процесі добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст та Методика формування спроможних територіальних (постанова КМУ №214 від 08.04.2015 року) [115].

Відповідно до Методики «спроможні територіальні громади – територіальні громади сіл (селищ, міст), які в результаті добровільного об'єднання здатні самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпечити належний рівень надання послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці» [115].

Тобто спроможною територіальною громадою є така громада, в якій фінансові, інфраструктурні та кадрові ресурси є достатніми для вирішення її органами місцевого самоврядування питань місцевого значення, передбачених законодавством, в інтересах громади.

Втілення в практику методики формування спроможних громад, засвідчує, що вона потребує удосконалення, як в частині визначення індикаторів спроможності, так і в частині розрахунку граничних значень індикаторів спроможності та їх інтерпретацію. Крім того, центральною та найгострішою проблемою формування та функціонування спроможних територіальних громад залишається взаємодія між державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування. Так, «незважаючи на тривалий процес децентралізації управління, інституціональний механізм взаємодії центральних органів влади з місцевими органами влади не є чітко відпрацьованим щодо тісного співробітництва, оптимального узгодження дій та мінімізації потенційних ризиків політики децентралізації» [116].

Аналіз результатів проведення реформи засвідчує, що в Україні в 2015 р. було створено 159 об'єднаних територіальних громад, а станом на 10 грудня 2018 року за даними моніторингу процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування [117] створено 874 ОТГ, серед яких у 78 ОТГ 23.12.2018 р. відбулися перші вибори та 22 ОТГ очікували рішення ЦВК про призначення перших місцевих виборів (рис. 1).

Рисунок 1 – Динаміка кількості об’єднаних територіальних громад за 2015-2018 роки

Джерело: сформовано на основі [117]

За даними моніторингу станом на 10 грудня 2018 року 24 міста обласного значення сформували громади; 4004 територіальні громади об’єдналися в ОТГ (36,6% від загальної кількості рад базового рівня станом на 01.01.2015 р.), 6948 територіальних громад залишаються необ’єднаними. Лідирує у рейтингу областей щодо формування об’єднаних громад Житомирська область. Хмельницька, Чернігівська, Запорізька, Волинська, Тернопільська займають 2-6 місця відповідно.

У Сумській області реформа децентралізації розпочалася з середини 2016 р. У 2015 р. в області було створено одну Березівську ОТГ Глухівського району, у першій половині 2016 р. – жодної. Наразі в області створено 35 спроможних об’єднаних територіальних громад, що становить понад 66% від передбаченого Перспективним планом. В 30 громадах сформовано виконавчі органи, ці громади охоплюють площу 35% від площі області, їх населення – 27% від чисельності населення області.

На території об’єднаних територіальних громад України проживає 9,1 млн. людей (25,8% від загальної чисельності населення) проти 1,4 млн. чоловік у 2015 році. Середня чисельність населення 1 ОТГ в середньому за 2015-2018 роки становить 10442 особи. При цьому в 2018 році цей показник становив 16472 особи проти 8795 осіб за 2015 рік.

Загальна площа ОТГ становить 209,4 тис. км² (37,5% від загальної площі України) у 2018 році проти 36,9 тис. км² у 2015 році. За даними Держгеокадастру, станом на червень 2018 року до ДЗК внесено інформацію про офіційно встановлені адміністративні межі 803 населених пунктів – це 2,8% з-поміж 28670 в Україні (за даними Державної служби статистики України), включаючи міста обласного та районного значення, селища міського типу та сільські населені пункти.

Серед всієї кількості населених пунктів, адміністративні межі яких зареєстровано в ДЗК, 216 розташовано в Житомирській, 116 – у Волинській та 106 – у Львівській областях (відповідно 26,9%, 14,4 % та 13,2%).

Причиною низької реєстрації меж населених пунктів у ДЗК є неподання відповідної інформації від органів місцевого самоврядування. Водночас, майже $\frac{3}{4}$ населених пунктів, 21043 (або 73,4% від загальної кількості) вже мають визначені межі, але інформацію про них не подано до ДЗК.

У загальному рейтингу областей за основними параметрами, які досліджувалися, Сумська область займає від 3 до 12 позиції (табл. 1).

Таблиця 1 - Загальний рейтинг та місце Сумської області за основними параметрами

Основні параметри	Рейтинг
Загальний рейтинг	9
За кількістю ОТГ	9
За покриттям ОТГ площі області	11
За кількістю територіальних громад, що об'єдналися	11
За кількістю ОТГ з чисельністю менше 5 тис. осіб	12
За % площі області, охопленої перспективним планом	3
За % населення ОТГ до загальної кількості населення	10

*Складено за джерело: [117]

Мінрегіоном у рамках Річної національної програми під егідою Комісії Україна-НАТО на 2018 р. (станом на 21.09.2018 р.), за зверненнями обласних державних адміністрацій та АМУ, протягом 2017-2018 років оновлювались перспективні плани формування територій громад усіх областей України. Зріс відсоток територій областей, які покриті перспективними планами формування спроможних громад. Так, у грудні 2018 року він склав 82% проти 77% листопада місяця.

Дніпропетровська, Запорізька, Рівненська, Хмельницька та Донецька і Луганська області, за виключенням непідконтрольних територій, впроваджують процес об'єднання громад за перспективними планами, які покривають 100% їх територій.

Фінансова спроможність територіальних громад сьогодні покращується. Так власні доходи місцевих бюджетів зросли на 143,9 млрд. грн. у порівнянні з 2015 роком (рис. 2).

Рисунок 2 – Динаміка місцевих бюджетів ОТГ (2014 – 2018 роки)

Джерело: [117]

Частка бюджетів ОТГ у зведеному бюджеті України становить 51,5% проти 45,6% в 2015 році.

Проте, важливими є також й інші види її спроможності – кадрової, матеріальної, економічної, соціальної та ін.. Основними й найбільш необхідними механізмами щодо зміцнення останньої є організаційні та інформаційні. З 1997 р. в Україні діє Закон «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» [118]. У 2011 р. був прийнятий Закон України «Про доступ до публічної інформації» [119], який суттєво змінив ситуацію щодо отримання громадянами інформації, яка необхідна їм для реалізації своїх громадянських прав та обов'язків.

Основними формами інформаційної взаємодії органів місцевого самоврядування, які застосовуються в Україні, є такі: 1) робота із засобами масової інформації, у тому числі за участі представників органів державної виконавчої влади; 2) проведення спільних прес-конференцій та брифінгів; 3) інформування через застосування форм прямої демократії (громадські слухання, місцеві ініціативи, загальні збори громадян та ін.); 4) робота зі зверненнями громадян; 5) взаємодія з організаціями громадянського суспільства; 6) налагодження діяльності офіційного сайту, у тому числі виконання положень Закон України «Про доступ до публічної інформації»; 7) надання електронних адміністративних послуг; 8) створення інформаційних стендів та електронних інформаційних систем; 9) використання можливостей

бібліотек, у тому числі електронних; 10) залучення до участі у розробці програмних документів та нормативно-правових актів; 11) залучення до участі у комунікативних заходах (круглих столах, конференціях, форумах і т.ін.); 12) проведення спільних навчальних заходів (тренінгів, семінарів, лекцій і т.д.); 13) виготовлення відповідних білбордів, брошур, буклетів та ін.; 14) забезпечення випуску соціально значущої літератури, випуску книг місцевих авторів; 15) проведення презентацій проектів розвитку територіальних громад та інших проектів ін [116].

Експерти Групи фінансового моніторингу Центрального офісу реформ при Мінрегіоні проаналізували показники фінансової діяльності 665 ОТГ за підсумками дев'яти місяців 2018 р. [120].

Аналіз проводився у розрізі чотирьох показників, які характеризують фінансові аспекти діяльності об'єднаних територіальних громад: 1) власні доходи на одного мешканця (співвідношення обсягу надходжень власних доходів до кількості мешканців відповідної ОТГ); 2) динаміка надходжень місцевих податків і зборів у 2018 р. порівняно з 2017 р.; 3) рівень дотаційності бюджетів (співвідношення обсягу базової чи реверсної дотації до загальної суми доходів ОТГ без урахування субвенцій з державного бюджету); 4) питома вага видатків на утримання апарату управління у фінансових ресурсах ОТГ (питома вага видатків на утримання апарату управління органів місцевого самоврядування в сумі власних доходів загального фонду).

Для проведення аналізу 665 ОТГ згруповано за чисельністю населення: група 1 - ОТГ з чисельністю населення понад 15 тис. жителів; група 2 - ОТГ з чисельністю населення від 10 до 15 тис. жителів; група 3 - ОТГ з чисельністю населення від 5 до 10 тис. жителів; група 4 - ОТГ з чисельністю населення менше 5 тис. жителів. Виходячи із групування ОТГ основні результати виконання окремих показників місцевих бюджетів 665 ОТГ за дев'ять місяців 2018 року представлено в таблиці 2.

Таблиця 2 - Класифікація ОТГ за чисельністю населення, загальна характеристика груп ОТГ

Групи	Чисельність населення, тис. осіб	Кількість ОТГ	Загальна чисельність населення в групі ОТГ, тис. осіб	% від всього населення досліджуваних ОТГ
Група 1	понад 15 тис. осіб	87	1866,2	33,4
Група 2	від 10 до 15 тис. осіб	103	1267,3	22,7
Група 3	від 5 до 10 тис. осіб	227	1596,5	28,5
Група 4	менше 5 тис. осіб	248	863,3	15,4
Разом		665	5593,3	100,0

*складено за джерело [120]

Показник 1 - власні доходи на одного мешканця:

За підсумками дев'яти місяців 2018 р., до місцевих бюджетів 665 ОТГ надійшло 14,6 млрд. грн., що на 69,4% більше від надходжень, отриманих ОТГ за дев'ять місяців 2017 р.. Із розрахунку на одного мешканця громади отримали 2596,1 грн, що більше від аналогічного періоду минулого року на 1063,8 грн. (у 1,7 рази). У 276 ОТГ (41,5%) показник власних доходів на одного мешканця перевищує середній показник по всіх ОТГ. Зокрема, в групі 1 – 35 ОТГ із 87 ОТГ, в групі 2 – 45 ОТГ зі 103, у групі 3 – 84 ОТГ із 227 ОТГ, у групі 4 – 112 ОТГ із 248 ОТГ.

У середньому, одна ОТГ з групи 1 отримала 53,1 млн. грн. власних доходів, з групи 2 – 33,0 млн. грн., з групи 3 – 18,3 млн. грн., з групи 4 – лише 9,7 млн. грн.

Показник 2 - динаміка надходжень місцевих податків і зборів (співвідношення надходжень за дев'ять місяців 2018 р. до дев'яти місяців 2017 р.).

Серед громад групи 1 найвищий показник приросту місцевих податків і зборів становить 165,2%. Разом із цим, по 3 громадах (або 3,4% від загальної кількості громад у групі) надходження зменшилися у порівнянні з минулим роком. У групі 2 найвищий показник приросту становить 157,2%. У 9 громад (або 8,7% від загальної кількості громад у групі) зафіксовано від'ємний приріст. У групі 3 по 18 ОТГ (або 7,9% від загальної кількості громад у групі) зменшилися надходження, а найвищий показник приросту становить 173,3%. У групі 4 найвищий показник приросту складає 7,3 рази, однак 30 ОТГ мають від'ємний показник приросту (або 12,1% від загальної кількості громад у групі).

Місцеві податки і збори є індикатором ефективності роботи органів місцевого самоврядування, оскільки впровадження і встановлення ставок місцевих податків і зборів належить до виключної компетенції місцевих рад. Підвищення ролі місцевих податків і зборів сприятиме посиленню фінансової стійкості та самостійності місцевих бюджетів, ефективності використання наявного фіскального потенціалу відповідних територій і, як наслідок, покращання рівня та якості послуг, що надаються жителям громад. Формування значної частини власних доходів місцевих бюджетів залежить від того, наскільки ефективно органи місцевого самоврядування зможуть організувати весь комплекс робіт щодо місцевих податків і зборів.

Показник 3 - рівень дотаційності бюджетів (питома вага базової/реверсної дотації у власних доходах).

Найменш залежними від дотаційних ресурсів з державного бюджету є громади групи 1. Тут із 87 ОТГ найвищий рівень дотаційності становить 31,8%. У групі 2 найвищий рівень дотаційності становить 38,5%. Серед ОТГ групи 3 – по 3-х громадах показник дотаційності перевищує 40% (або 1,3% від загальної кількості громад у групі), найвище значення становить 41,6%. У групі 4 лише по одній громаді показник дотаційності перевищує 40% і становить 45,1%.

Для підвищення ступеня фінансової незалежності органи місцевого самоврядування ОТГ повинні здійснювати пошук шляхів для зміцнення фінансового потенціалу своїх територій. Також їх завданням є підготовка привабливих інвестиційних пропозицій та створення робочих місць. Такі кроки дадуть змогу наростити доходи місцевих бюджетів і зменшити залежність від державного.

Показник 4.- питома вага видатків на утримання апарату управління у власних ресурсах ОТГ (без трансфертів).

У групі 1 налічується 39 ОТГ (44,8% від загальної кількості ОТГ в групі), у яких видатки на управління перевищують 20% від обсягу власних доходів. З них у одній громаді цей показник складає 57,4%. Серед ОТГ групи 2 у 60 громадах показник видатків на управління перевищує 20% (58,3% від загальної кількості ОТГ в групі), у тому числі найвищий показник становить 54,9%. У групі 3 по 173-х громадах видатки на управління перевищують 20% від обсягу власних доходів (76,2% від загальної кількості ОТГ в групі), у тому числі по 12 ОТГ показник становить понад 50%, а найбільша питома вага управлінських видатків складає 87,1%. У групі 4 кількість ОТГ, у яких видатки на управління перевищують 20% обсягу власних доходів, становить 222 (89,5% від загальної кількості ОТГ в групі), у тому числі по 21 ОТГ показник становить понад 50%, а найбільша питома вага управлінських видатків – 76,1%.

За оцінками експертів, при більшій фінансовій спроможності бюджету частка видатків на утримання апарату управління буде меншою, оскільки такі витрати (без урахування витрат капітального характеру, пов'язаних із утриманням органів управління) мають відносно сталу величину. За таких умов у громад з'являються можливість спрямувати більше коштів на розвиток своїх територій. Невеликі за територією та чисельністю населення ОТГ здебільшого мають низьку фінансову спроможність. Також такі громади не мають достатнього трудового потенціалу для свого розвитку та якісного управління. Виняток становлять окремі громади, на територіях яких розміщені бюджетоутворюючі підприємства та потужні підприємства реального сектору економіки. Перспективним варіантом подальшого розвитку громад із низькими показниками фінансової спроможності та демографії є їх приєднання до інших територіальних громад та створення більшої за площею і чисельністю ОТГ. Навіть за умови відсутності у такої ОТГ на поточний момент економічних перспектив для розвитку, таке об'єднання надасть можливість оптимізувати територіальну структуру місцевих рад, підвищити ефективність управління територією, покращити інвестиційну привабливість (за рахунок наявності більшої території та більшої кількості трудових ресурсів) та підвищити рівень доцільності капіталовкладень у територію.

Серед аналізованих 665 ОТГ за 9 місяців 2018 р. ОТГ Сумської області мають досить задовільні місця в загальному рейтингу, що сформований на основі показників виконання місцевих бюджетів ОТГ (*власні доходи на одного мешканця, динаміка надходжень місцевих податків і зборів, рівень*

дотаційності бюджетів, питома вага видатків на утримання апарату управління у власних ресурсах ОТГ).

Таблиця 4 - ОТГ Сумської області в загальному рейтингу за показниками виконання місцевих бюджетів у розрізі груп, сформованих за критерієм чисельності населення громади (за 9 місяців 2018 року)

№ групи	Місця в загальному рейтингу
1	11, 12, 24 із 87
2	30, 54, 58 із 103
3	45, 49, 54, 56, 70, 107, 114, 139, 146, 181, 185 із 227
4	8, 10, 34, 36, 86, 114, 129, 134, 140, 184, 235 із 248

Складено за джерелом [120]

Загальна характеристика територіальних громад Сумської області у 2018 р. може бути представлена такими показниками:

1. Місце в рейтингу областей щодо формування ОТГ, розробленому Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України:

- Сумська область в рейтингу областей щодо формування ОТГ займає 7-ме місце серед аналізованих 24-х областей (параметрами при розробці рейтингу були такі показники – 1) кількість ОТГ, 2) покриття ОТГ площі області, 3) к-сть територіальних громад, що об'єдналися, 4) к-сть ОТГ з чисельністю менше 5 тис. осіб, 5) % площі області, охопленої перспективним планом, 5) %, населення ОТГ до загальної кількості населення).

2. Стан укладення договорів міжмуніципального співробітництва:

- в Сумській області укладено 17 договорів міжмуніципального співробітництва; за цим показником область знаходиться на 4-му місці серед 24 областей, поступаючись Вінницькій, Полтавській, Харківській областям.

3. Державна фінансова підтримка:

- субвенція на соціально-економічний розвиток окремих територій, розподілена розпорядженням КМУ, для Сумської області склала 53,7 млн.грн. (перераховано з держбюджету за січень – вересень 2018 р.- 27,1 млн. грн.);

- надходження коштів від митного експерименту на розбудову дорожньої інфраструктури (січень-вересень 2018 р.) для Сумської області склало 63 млн. грн.;

- субвенція на забезпечення будівництва, реконструкції, ремонту і утримання автомобільних доріг загального користування місцевого значення, вулиць і доріг комунальної власності у населених пунктах між регіонами, розподілена Держбюджетом на 2018 рік, для Сумської області

склала 457,5 млн. грн. (перераховано за січень-вересень 2018 р. - 371,3 млн. грн.);

- субвенція на інфраструктуру ОТГ в Сумській обл. (фінансування схвалених проектів) - 77,0 млн. грн.;

- Державний фонд регіонального розвитку - передбачено на реалізацію проектів у Сумській обл. у 2018 р. - 124,1 млн. грн (розподілено - 43,5 млн. грн.);

- будівництво футбольних полів: розподілено у 2018 р. коштів для Сумської обл. - 8,4 млн. грн;

- субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення заходів, спрямованих на розвиток системи охорони здоров'я у сільській місцевості: для Сумської обл. передбачений обсяг субвенції на 2018 р. склав 26,4 млн. грн..

Досить активним є співробітництво ОТГ в Сумській обл. (рис. 3).

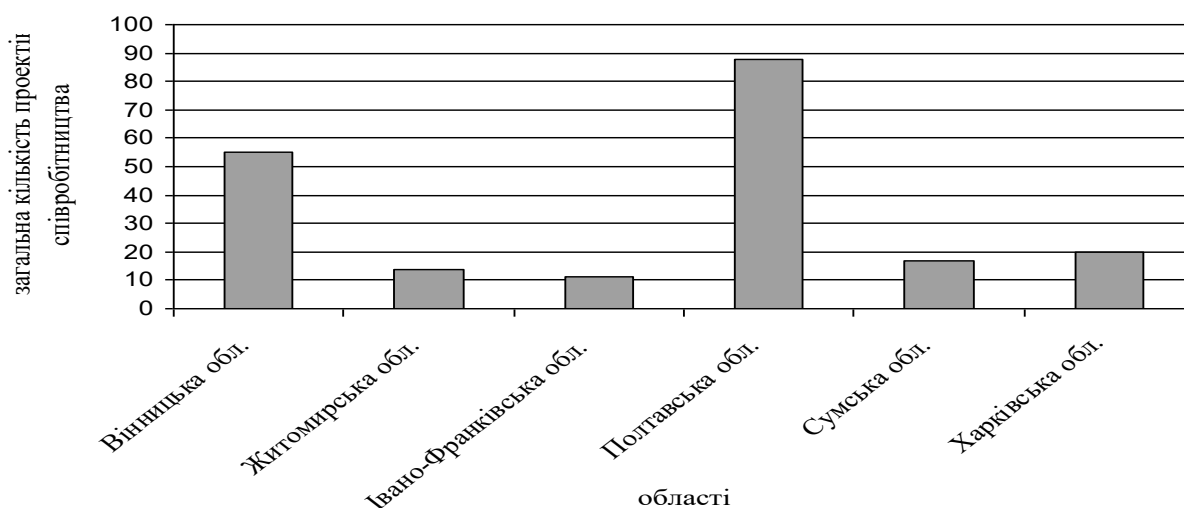

Рисунок 3 - Співробітництво ОТГ в окремих областях

Складено за джерелом [117]

Таким чином функціонування ОТГ в Сумській області є досить успішним.

Серед факторів, які впливають на спроможність територіальних громад, доцільно виділити взаємодію органів місцевого самоврядування з центральними органами державної виконавчої влади, яка відбувається переважно через координаційні та інформаційно-консультаційні механізми. Серед напрямів взаємодії Мінрегіону щодо об'єднання територіальних громад слід відзначити такі: 1) організаційна та координаційна діяльність щодо розроблення перспективних планів об'єднаних територіальних громад; 2) формування проектних офісів для надання допомоги об'єднаним територіальним громадам в реалізації проектів розвитку їх інфраструктури; 3) передача повноважень місцевого самоврядування з надання адміністративних послуг центрам надання адміністративних послуг (ЦНАП), формування

мережі ЦНАПів та віддалених робочих місць (для старост); 4) запровадження публічного контролю за діяльністю посадових осіб місцевого самоврядування, зокрема щодо розпорядження бюджетними коштами, комунальним майном, земельними ресурсами; 5) інформаційний супровід реформи децентралізації та ін.

Таким чином, органи місцевого самоврядування на сьогодні мають можливість вносити свої пропозиції до проектів нормативно-правових актів та програмних документів, звертатися до центральних органів влади з актуальних для них питань, отримувати необхідну інформаційну та консультативну підтримку, запрошувати представників центральної влади брати участь у їх заходах тощо.

Прикладом спеціального механізму взаємодії органів місцевого самоврядування з органами державної виконавчої влади національного рівня, який застосовують в багатьох державах світу, є запроваджений із прийняттям Закону України «Про стимулювання розвитку регіонів» [121] механізм укладання угод щодо регіонального розвитку. Згідно із вимогами Закону Кабінет Міністрів формує державну стратегію регіонального розвитку, а на її основі місцеві органи влади розробляють регіональні стратегії, які затверджуються відповідними радами. Остаточне узгодження стратегій і визначення участі центральної і місцевої влади в реалізації стратегій здійснюється у формі угод, що укладаються між урядом та органами місцевого самоврядування регіонального рівня. У цих угодах можуть бути передбачені такі завдання, як формування спроможних територіальних громад [122]. Станом на 2016 р. такі угоди укладено щодо шести областей: Донецької (2007 р.), Львівської (2008 р.), Волинської (2010 р.), Вінницької (2010 р.), Івано-Франківської (2010 р.) та Херсонської (2010 р.) і стосуються ці угоди в основному інфраструктурних проектів регіонів [117].

В червні 2017 р. була сформована п'ятірка перших громад Сумщини, які спільно з Сумським «Центром розвитку місцевого самоврядування» розробили та затвердили Стратегії розвитку своїх територій на наступні 3 роки. Першопрохідцями стали Боромлянська, Краснопільська, Миропільська, Миколаївська (Сумського району) та Хотінська ОТГ. В першому півріччі 2018 р. до них додалися Недригалійвська, Дубов'язівська, Кириківська та Степанівська громади. Враховуючи, що деякі громади вже мають розроблені Стратегії розвитку (Тростянецька ОТГ), а деякі працюють над ними за допомоги спеціальних проектів (Миколаївська, Білопільського р-ну), то на кінець 2018 р. вийшли на показник, що половина ОТГ області матиме затвержені «маленькі конституції» [123].

Створення ОТГ та затвердження стратегій її розвитку, громада набуває можливості доступу до зовнішніх джерел ресурсів (як державного рівня, так і зовнішніх донорів).

В 2015 р. Дніпропетровська область залучила 102 млн. грн. субвенції на інфраструктуру ОТГ (в розрахунку на 15 створених ОТГ), Житомирська – 54,5 млн. грн. (на 9 ОТГ), Тернопільська – 141,5 млн. грн. (на 26 ОТГ), Хмельницька – 216,3 млн грн (на 22 ОТГ), Чернігівська область (31,6 млн.

грн. на 5 ОТГ) і Полтавська область (57 млн. грн. на 12 ОТГ). Сумська область, створивши у 2015 р. одну громаду, отримала на розвиток 9,6 млн. грн. Тобто, з виділених державою 1 млрд. грн. коштів субвенції на регіон прийшовся лише 1%.

У червні 2016 р. Сумська обласна державна адміністрація (ОДА) спільно з офісом реформ у Сумському регіональному відділенні Асоціації міст України активізували роботу та змістили діалог щодо реформи від місцевих посадовців безпосередньо до людей. У приміщеннях сільських клубів, шкіл, сільрад по всій території області були проведені багаточисленні зустрічі, куди запрошувалася, як правило, вся громада села. Окрім того, Сумська обласна рада підтримала ініціативу Сумської ОДА та затвердила зміни до обласного бюджету, відповідно до яких було виділено 22,7 млн. грн. на підтримку перших новостворених ОТГ.

Активно долучилися до підтримки впровадження реформи в регіоні експерти Сумського Відокремленого підрозділу установи «Центр розвитку місцевого самоврядування», керівництво та депутати Сумської обласної ради, депутати місцевих рад області. За поданням Сумської ОДА, обласна рада затвердила зміни до перспективного плану формування спроможних громад Сумської області, який є дороговказом до створення в області спроможних ОТГ.

ОТГ області у 2017 р. залучили значні ресурси державного бюджету на розвиток власної інфраструктури. Так, у державному бюджеті 2017 р. для ОТГ області було передбачено 101,6 млн. грн., з яких за рахунок державного фонду регіонального розвитку – 47,0 млн грн, за рахунок державної субвенції на формування інфраструктури ОТГ – 54,6 млн. грн..

Деякі ОТГ цього ж року залучили значні інвестиції у свої опорні школи у межах реалізації проектів «Нових українських шкіл». За попередніми оцінками, інвестиції на одну школу становлять від 30 до 45 млн. грн. Згідно з підписаними планами, на Краснопільську ЗОШ III ступенів заплановано виділити 39 млн. грн., на Недригайлівську спеціалізовану ЗОШ III ступенів – 31 млн. грн., на Миколаївську спеціалізовану школу III ступенів Білопільського району – 40 млн. грн. , на Хотінську спеціалізовану школу III ступенів – 35 млн. грн..

Тож, у ході децентралізації спроможні громади отримали більш широкі повноваження, ресурси й відповідальність. Мешканці об'єднаних громад очікують від місцевої влади зручних та якісних адміністративних послуг. З цією метою громадами Сумщини залучаються кошти міжнародної технічної допомоги для створення сучасних Центрів надання адміністративних послуг. Так, у 2018 р. за підтримки Програми «U-LEAD з Європою» у Краснопільській та Миколаївській (Білопільського району) об'єднаних територіальних громадах розпочали роботу центри надання адміністративних послуг європейського рівня. Також за підтримки програми ПРООН у Краснопільській ОТГ створено мобільний підрозділ Краснопільського ЦНАПу.

Сумщина успішно впроваджує реформу сільської медицини. Проведення реформи первинної медичної допомоги є сьогодні вкрай важливе, адже 31% населення області проживає в сільській місцевості. Мережа закладів первинної допомоги має ключові стандарти – енергоефективність, забезпечення водопостачанням і водовідведенням, а також необхідною технічною інфраструктурою, що дасть можливість кожному мешканцю громади отримати якісні медичні послуги. У межах цієї реформи на Сумщині заплановано будівництво (капітальний ремонт) 13 сільських амбулаторій (6 – групової практики та 7 – моно-практики), які планується ввести в експлуатацію у 2019 році. У 2018 р. вже розпочато нове будівництво 8 амбулаторій первинної медичної допомоги у сільській місцевості, орієнтовна вартість будівництва – 64,92 млн гривень, у тому числі за рахунок субвенції з державного бюджету – 51,08 млн гривень. З метою надання якісного медичного обслуговування населення, амбулаторіям до кінця 2018 р. планується закупити 13 автомобілів.

У рамках процесу децентралізації влади в Україні відбувається створення опорних навчальних закладів, що є одним із механізмів реформування системи загальної середньої освіти та упорядкування шкільної мережі. В області вже запрацював 21 такий опорний заклад (із них 10 – в об'єднаних територіальних громадах), що змінюють підходи до навчання та виховують інноватора та громадянина, який вміє ухвалювати відповідальні рішення. Для роботи в умовах нової української школи підготовлено в регіоні 733 педагогічні працівники. Також приділяється значна увага розвитку інклюзивної освіти, яка надає можливість українським дітям з особливими освітніми потребами навчатися у звичайних школах. Майже у всіх районах Сумщини створено інклюзивно-ресурсні центри для навчання дітей з особливими освітніми потребами. Усього в області функціонують 20 таких центрів.

У рамках проведення секторальних реформ на Сумщині здійснюється розбудова спортивної інфраструктури в об'єднаних територіальних громадах, що є невід'ємною частиною реформування спортивної галузі. Протягом 2016-2018 рр. на території області збудовано 12 футбольних поля зі штучним покриттям, 2 спортивні майданчики з нестандартним тренажерним обладнанням, 3 спортивні майданчики з тренажерним обладнанням, спортивний майданчик (хокейна коробка) та 2 тенісні корти.

Законом України «Про Державний бюджет України на 2018 рік» від 07.12.2017 №2246-VIII [124] місцевим бюджетам Сумської області передбачена субвенція на фінансове забезпечення будівництва, реконструкції, ремонту і утримання автомобільних доріг загального користування місцевого значення, вулиць і доріг комунальної власності у населених пунктах в сумі 457482,5 тис. грн.. Рішенням 17 сесії Сумської обласної ради 7-го скликання від 20.12.2017 «Про обласний бюджет Сумської області на 2018 рік» за коштами вказаної субвенції (ТПКВКМБ 7462 «Утримання та розвиток автомобільних доріг та дорожньої інфраструктури за рахунок субвенції з державного бюджету») в сумі 457482,5 тис. грн

головним розпорядником бюджетних коштів та відповідальним виконавцем по даній бюджетній програмі визначено управління інфраструктури Сумської обласної державної адміністрації.

Сьогодні задля розвитку Сумщини необхідним є розроблення Програми соціально-економічного розвитку та обласного бюджету регіону на трирічний період 2019-2021 рр., виконання яких вимагає зосередження фінансових, матеріальних та людських ресурсів, зусиль органів влади, громадянського суспільства, наукових кіл. Райони, міста, об'єднані територіальні громади повинні розробити програми соціально-економічного розвитку та відповідні бюджети на три наступні роки.

Задля бачення горизонтів реформи необхідно завершити розробку перспективного плану розвитку Сумської області на 2019-2021 роки. Мета проекту – стимулювати громаду визначати нагальні пріоритети. Наявність таких перспективних планів разом із затвердженими громадою проектами і механізмами фінансування у разі підвищить інвестиційні перспективи територій.

Підтримка влади в цьому процесі надзвичайно важлива, але жодна влада – централізована чи децентралізована – не замінить функцій органів місцевого самоврядування, тому успіх об'єднаної громади залежить передусім від управлінських якостей тих, кого люди оберуть нею керувати, кого призначать на посади у виконавчі органи рад, а також від того, як громада контролюватиме результати діяльності своїх обранців.

2.4. Стан конкуренції на регіональному ринку праці⁹

Традиційно гарна забезпеченість України трудовими ресурсами все частіше викликає сумніви у роботодавців. Багато з них заявляють про дисбаланси забезпеченості фахівцями певного профілю з потрібними навичками за очікуваного рівня заробітної плати. Окрім скарг на вітчизняну систему освіти це може сигналізувати і про посилення конкуренції на ринку праці з боку виробників. В умовах динамічно мінливих ринкових відносин проблема конкурентних взаємин і можливості зміцнення конкурентних позицій перетворюється на все більш актуальне і значуще питання. Недооцінка їх значення призводить до помилок при проведенні проектного аналізу і відповідно невдач при реалізації проектів а також погіршення показників діяльності діючих суб'єктів ринку.

Актуальність даної теми пояснюється тим, що дослідження стану регіонального ринку праці і конкуренції як основної його властивості є важливим для своєчасного виявлення тенденцій у системі суспільних відносин, що виникають між суб'єктами, що функціонують на ринку: підприємствами всіх форм власності, органами державного управління і найманими працівниками і відповідного реагування.

---

⁹ Автор: Новікова О. С.

Мета даного дослідження полягає в науковому уточненні змістовної сутності конкуренції на регіональному ринку праці та її ролі у формуванні ціни на труд на сучасному етапі.

Аналіз певних аспектів функціонування регіонального ринку праці здійснені в роботах таких вчених як А. Баришнікова, В. Близнюк, О. Волкова, А. Горова, В. Самойленко. Дослідженням конкуренції на ринку праці також присвятили свої роботи В. Близнюк, Ю. Карлова, М. Семикіна. Ними були уточнені поняття конкурентоспроможності праці, умови функціонування ринку праці, тощо. В той же час сучасні умови функціонування передбачають необхідність аналізу факторів, що впливають на діяльність регіонального ринку праці на сучасному етапі та стан конкуренції на цьому ринку.

Трудові ресурси як частина працездатного населення, яка володіє фізичними й розумовими здібностями і знаннями, необхідними для здійснення корисної діяльності є найважливішою складовою ресурсного потенціалу регіону, а сфера праці залишається найважливішою областю соціально-економічного розвитку життя суспільства. До цієї сфери відносять сукупність робочої сили, а також її застосування на ринку праці, в безпосередніх умовах підприємств.

Ринок праці на думку Яковлєва Р. А., Кокина Ю. П., Савченко П. В. передбачає купівлю-продаж робочої сили, інша група вчених, серед яких Павловська О. В., Грішнова О. А. вважають предметом торгівлі трудові послуги. Балановська Т. І., Гогоуля О. П. підтверджують нашу думку про те, що ринок праці передбачає не продаж, а оренду робочої сили на певних умовах на орієнтовно визначений термін. Праця ж як фактор виробництва створюється лише в процесі суспільного виробництва і не існує до його початку.

Цей ринок також має суттєві особливості, пов'язані з специфікою товару – ризиком травм, необхідністю враховувати психологічний клімат в колективі, особу керівника, можливість працювати на неповний графік або ж понаднормово і багато більше. І тим не менш це ринок і має всі характерні ознаки ринку. Йому притаманне своє інституційне середовище, що обслуговує покупців і продавців і полегшує їх взаємодію (біржі праці, агенції працевлаштування, бюро, спеціалізовані сайти розміщення замовлень), інформація про ціни та умови роботи загалом доступна і фіксована після моменту укладення угоди, а власне самі угоди, що не обов'язково укладаються в письмовій формі, зазвичай суворо дотримуються.

В результаті угод на ринку праці люди отримують оплачувану роботу на певному підприємстві на визначених умовах і за певної платні, що власне дозволяє ефективно розмістити найцінніший фактор виробництва – працю – на підприємствах, забезпечивши виконання його ролі у процесі суспільного виробництва. При цьому праця залишається невіддільною від людини і тому потребує особливих підходів як при аналізі, так і в процесі регулювання. Дослідження ринку праці на мезорівні дозволяє проаналізувати специфіку

регіональної економічної системи і виявити потенційні загрози у її функціонуванні.

Потребує уточнення і питання конкуренції на ринку праці. З одного боку, воно розглядається у загальному трактуванні конкуренції як суперництва різних учасників за можливість купівлі-продажу товару - праці. З іншого ж постає специфічність самого товару, який досить довго не визнавався товаром представниками радянської економічної науки.

Переважно виділяють дві форми конкуренції на ринку праці – це, по-перше, конкуренція між виробниками-підприємцями за найкращих працівників необхідних професій, кваліфікацій, що відповідають їхнім потребам, і по-друге, конкуренція між працівниками за найкраще місце застосування своєї робочої сили з ліпшими умовами праці та більш високою заробітною платою [129, С.144]. Семикіна В.І також вказує на таку форму конкуренції як суперництво між найманими працівниками за утримання такого місця роботи (посади), яке дозволяє на вигідних умовах продажу своїх трудових послуг (у тому числі одержанні певних гарантій соціального захисту) реалізувати свої знання, професійний досвід, але на нашу думку таку форму не варто відокремлювати від загальної конкуренції за робочі місця [132, С.101]. Для визначення, який саме з видів конкуренції суттєвіше впливає на стан ринку праці на сучасному етапі дослідимо окремі його складові.

Будь який ринок характеризується балансом попиту і пропозиції. Для дослідження пропозиції робочої сили звернемо увагу на трудові ресурси області.

Специфіка робочої сили як товару передбачає участь у ринку праці лише дорослих особисто вільних громадян, що зацікавлені в отриманні роботи і відповідно виключає з нього ту частину населення, що не має фізичної змоги, достатніх навичок або ж бажання працювати. Робочу силу країни представляє категорія «економічно активне населення», що традиційно обробовується за методологією МОП.

Пропозиція робочої сили визначається по-перше наявними трудовими ресурсами, а по-друге, бажанням працівників пропонувати свою робочу за визначеного рівня заробітної плати, і друга частина пропозиції знаходиться у прямій залежності від запропонованої оплати праці. Так високий рівень оплати праці збільшує альтернативну вартість тривалого перебування у декретній відпустці, виконання хатньої роботи або ж просто дозвілля і стимулює потенційних працівників швидше шукати роботу.

Впродовж останніх років пропозиція робочої сили Сумської області характеризується наступними тенденціями (табл.1): чисельність економічно активного населення поступово зменшується з 603,5 тис. осіб у 2000 р. до 529,4 тис. осіб у 2017, щоправда протягом останніх трьох років спостерігається незначна тенденція до зростання, але темп щорічного приросту складає приблизно 0,5%. При чому рівень економічної активності не скоротився і теж має тенденцію до зростання впродовж останніх трьох років. Це корелює з загальним демографічними показниками і природним

скороченням населення як внаслідок природного руху, так і міграційних процесів.

Таблиця 1 - Показники економічної активності населення Сумської області у 2000-2017 рр.*(у віці 15–70 років; тис.)

	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Економічно активне населення	603,5	591,2	556,2	568,6	558,7	532,0	523,3	527,3	529,4
Зайняті	513,8	546	497	519,6	515,9	481,4	470,5	478,5	481,4
Безробітні	89,7	45,2	59,2	49,0	42,8	50,6	52,8	48,8	48,0
Економічно неактивне населення	360,2	348,0	331,4	299,3	299,6	319,1	323,4	314,8	309,8
Рівень економічної активності, у відсотках	62,62	62,95	62,66	65,51	65,09	62,51	61,80	62,62	63,08
Рівень зайнятості, у відсотках	53,32	58,13	55,99	59,87	60,11	56,56	55,57	56,82	57,36
Рівень безробіття, у відсотках	14,86	7,65	10,64	8,62	7,66	9,51	10,09	9,25	9,07

* складено за джерелом [134;135;136]

Кількість зайнятих зменшилась з 513,8 тис. осіб у 2000р. до 481,4 тис. осіб у 2017р., але рівень зайнятості зріс порівняно з 2000 на 4,04% і склав 57,36% у 2017р.

Чисельність безробітних зменшилась у порівнянні з 2000р. майже у 2 рази і продовжує зменшуватись впродовж останніх трьох років до 48 тис. осіб у 2017р. Рівень безробіття є найбільш варіативним показником. Він спершу стрімко впав з 14,86% у 2000р. до 7,56% у 2005р, потім після підйому до 10,64% у 2010р. він досяг попереднього мінімального значення у 2013р., після чого коливається на рівні 9,5% з деякою тенденцією до зниження.

В цілому узагальнивши ці показники можна стверджувати про стабільну економічну активність населення і показники зайнятості на тлі загального зменшення числа населення на більш ніж 10% за останніх 17 років. Причини такого різкого зменшення стали як природне зменшення населення, так і внутрішня і зовнішня трудова міграція внаслідок суттєвої різниці в оплаті праці як порівняно з іншими регіонами України, так і значно більшою різницею – порівняно з країнами-сусідами і відносно прозорими бар'єрами для здійснення такого переміщення. Різниця в оплаті праці може в деякій мірі компенсуватися психологічними втратами особи-мігранта, які збільшують оцінку вартості переїзду і зменшують економічну привабливість такого

переїзду, але при різниці в оплаті праці у 5-10 разів такі психологічні втрати становлять все менший вплив на прийняття рішення.

В результаті пропозиція робочої сили скорочується чисельно і якісно, бо трудовими мігрантами стають особи, що, по-перше, більш витребувані на міжнародному ринку праці, а це кваліфіковані спеціалісти з достатнім рівнем освіти і високою здатністю до навчання, а по-друге ті, що можуть розраховувати на достатній очікуваний термін роботи на новому місці, який міг би окупувати фактичні та економічні втрати від переїзду – тобто відносно молоді особи.

За аналітичними даними Сумського обласного центру зайнятості у 2018 році кількість зайнятих осіб продовжила зростати, а безробітних – зменшилась, що на фоні стабільних значень показників економічно активного населення вказує на високий попит на робочу силу.

Попит на робочу силу визначається як кількість праці, яку роботодавці бажають найняти в даний період часу за визначену ставку заробітної плати. Його формують підприємства різних форм власності. Загальна кількість підприємств в Сумській області поступово зменшується, але найбільшим викликом для регіонального ринку праці могло стати зменшення числа великих підприємств – тобто таких суб'єктів господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 250 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України. Якщо у 2012 році в області налічувалось 9 таких підприємств, то починаючи з 2015 року їх залишилось лише 6. При цьому число малих підприємств зросло до 2015р, а потім дещо знизилось (табл.2). Чисельність же середніх підприємств зменшувалась до 2015р, а потім почала зростати.

Таблиця 2 - Кількість підприємств Сумської області у 2010-2017 рр., од.

Рік	Загальна кількість	Великі	Середні	Малі
2010	5380	5	431	4944
2012	5432	9	398	5025
2013	5817	8	383	5426
2014	5819	7	367	5445
2015	5842	6	357	5479
2016	5287	6	366	4915
2017	5705	6	375	5324

* складено за джерелом [134;135;136]

Попит на працю є вторинним і похідним від попиту на кінцеву продукцію підприємств і відповідно потреби виробництва у людських ресурсах. Таким чином дослідження виробництва продукції та послуг підприємствами області дозволить виявити вплив на зайнятість в регіоні та прогнозувати подальші зміни.

Впродовж останніх років відбувається зростання обсягів виробництва у фактичних цінах. На відміну від інших груп особливо помітно зростання обсягів випуску середніх підприємств, які з менш як 40% від загального випуску підприємств області у 2012р. у 2017 році збільшили свою частку до 59% із щорічним темпом приросту на рівні 30% (рис.1).

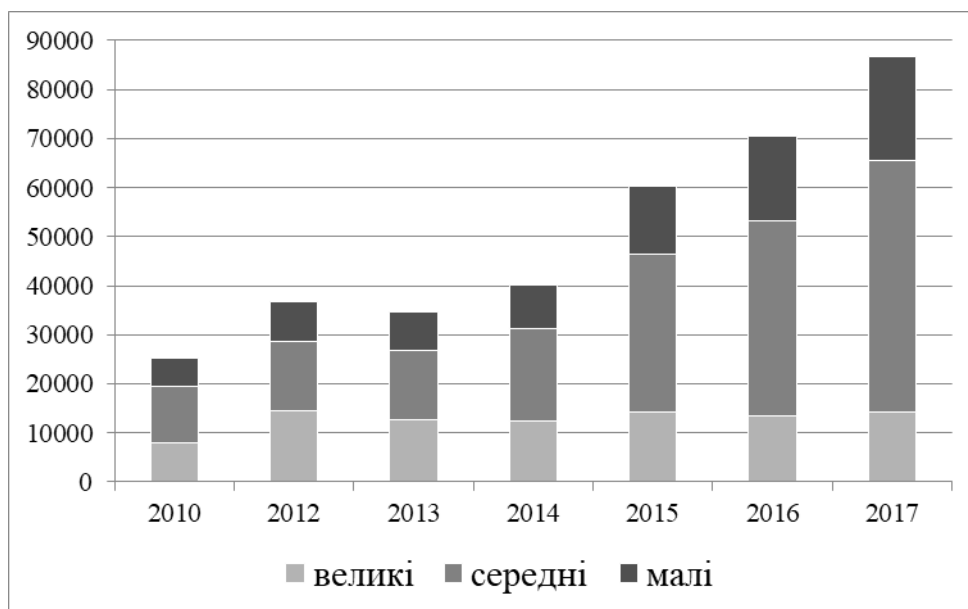

Рисунок 1 - Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємствами Сумської області у 2010-2017 рр. у фактичних цінах, млн.грн.

Іншим важливим показником економічного розвитку регіону є рівень залучення вітчизняних та іноземних інвестицій, що свідчить про нове будівництво або розширення діючих підприємств, про підтримання наявних потужностей та створення нових робочих місць. Рівень залучення інвестицій в різні галузі певною мірою визначає розвиток виробництва, рівень зайнятості населення та структуру пропозиції робочої сили на ринку праці. Поряд зі зростанням обсягу випуску відбувається щорічне збільшення капітальних інвестицій, що переважно відбуваються за рахунок власних коштів підприємств та організацій (табл.3). Темп щорічного приросту інвестицій суттєво відрізняється з року в рік і становив 20,5% у 2017р.

Таблиця 3 - Капітальні інвестиції у Сумській області у 2010-2017 рр.

	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Капітальні інвестиції, млн.грн	2 188	2 871	2 721	2 798	3 663	5 763	6 947

* складено за джерелом [134;135;136]

Позитивною тенденцією є і високі темпи розвитку малих підприємств, які виявились локомотивом розвитку багатьох економік. Їх також іноді відносять до засобів усунення диспропорцій та згладжування циклічних коливань як на окремих товарних ринках, так і на ринку праці. Малі

підприємства чутливо реагують на коливання ринків, здатні швидко створювати робочі місця і забезпечувати занятість населення під час циклічних спадів [127]. Нажаль темпи росту випуску таких підприємств зараз менші за зростання показників результативності підприємств середнього розміру, що швидше за все відбувається через відсутність належного забезпечення джерелами фінансування капітальних інвестицій. Обмежені можливості фінансування інвестиційних проектів стримують розвиток малого бізнесу і як наслідок не дозволяють повністю використати їх потенціал для створення нових робочих місць на ринку праці.

І все ж попит на працю поступово зростає і на кінець 2017р. Служба зайнятості Сумської області пропонувала безробітним обрати з 1,3 тис. вакансій, а на одне робоче місце претендувало 12 осіб, що вдвічі менше за показник 2014 року (табл.4). Разом із даними про скорочення пропозиції робочої сили та зростаючі показники зайнятості це також підтверджує припущення про зростаючу конкуренцію серед роботодавців.

Таблиця 4 - Основні показники діяльності Сумського обласного центру зайнятості

	2014	2015	2016	2017
Кількість зареєстрованих вакансій на кінець року, тис. од.	0,7	0,7	1,0	1,3
Навантаження незайнятого (безробітного) населення на одну вакансію	26	27	15	12

* складено за джерелом [134;135;136]

Найбільш витребуваними є представники робочих професій та сфери послуг, середня запропонована заробітна плата по вакансіям 2018 року становить 4 878 грн. на міс. Не дивлячись на те, що зростання ціни праці за останні роки перевищує рівень інфляції, що свідчить про зростаючу реальну заробітну плату, розмір оплати праці в Україні все ще в кілька разів менший за пропозиції в промислово розвинених країнах, що нажалі послаблює їх конкурентні переваги у боротьбі із закордонними працедавцями.

Стосовно розміру підприємств, де працюють українці на вітчизняному ринку праці, то ті особи, що змогли продати свою робочу силу і працювали за наймом, переважно отримали роботу на підприємствах середнього розміру, частка яких на ринку праці зросла з 50% у 2012 р. до 57,8% у 2017р., при чому це відбулося на тлі зменшення частки працівників крупних підприємств з 22% у 2012 р. до 14 % у 2017р. (рис.2).

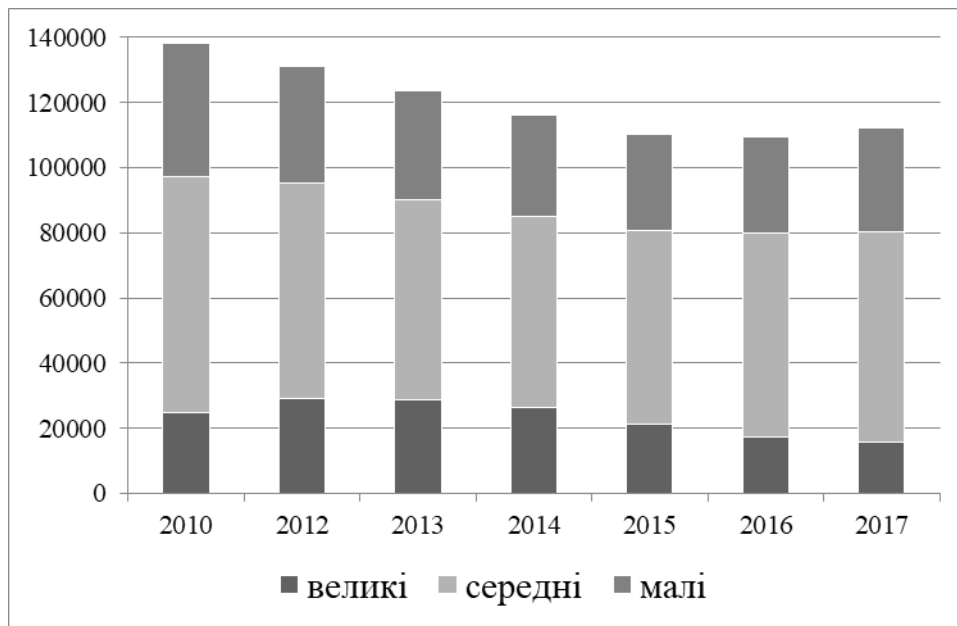

Рисунок 2 - Кількість найманих працівників на підприємствах Сумської області у 2010-2017 рр.

Узагальнення результатів проведеного аналізу попиту на працю дозволяє зробити висновки про наступні тенденції:

- 1) Зростання попиту на працю з боку підприємств середнього розміру через збільшення обсягів випуску таких підприємств;
- 2) Скорочення попиту на працю з боку великих підприємств, не дивлячись на стабільні показники обсягу реалізованої продукції таких підприємств, що може свідчити про недостатньо інтенсивне використання ресурсу праці впродовж минулих років;
- 3) Збереження показників продуктивності праці і рівня зайнятості на малих підприємствах, де зайнято близько 28% робочої сили регіону, що підтверджує їх буферну роль в економіці – тобто здатність згладжувати наслідки економічних коливань.

Аналіз показників зайнятості за останні роки дозволяє стверджувати про поліпшення стану зайнятості населення. За інформацією Сумського обласного центру зайнятості показник безробіття за 9 місяців 2018 року продовжив падіння і склав 8,5%. Розгорнутий аналіз показників безробіття вказує на те, що труднощі у пошуку роботи зростають зі збільшенням віку. Причини такої залежності потребують додаткової уваги з метою визначення можливих заходів по активнішому використанню робочої сили старших вікових груп, які є найменш захищеними у випадку втрати роботи і найменш пристосовані до динамічного економічного середовища. Саме старші працівники часто не мають навичок, потрібних для сучасних роботодавців і є найменш конкурентоспроможними на ринку праці, навіть не дивлячись на такі переваги як досвід роботи та ґрунтовна освіта. Для підвищення конкурентоспроможності таких груп населення треба ознайомлювати їх із сучасними інформаційними технологіями, поліпшувати знання іноземних

мов, допомагати знайти шлях реалізувати їх переваги, що може стати темою додаткових досліджень.

Більшість відкритих вакансій стосуються низько кваліфікованого персоналу, а середня заробітна плата вакансій, що пропонуються на 1 січня 2019 р. складає 4 878 грн. на місяць. Це на 15% перевищує показники на початок 2018 р. В той же час ріст заробітної плати в регіоні поки що відстає від загальноукраїнських тенденцій – у середньому по країні пропонується заробітна плата у 5 773 грн. на місяць, що на 24% вище за показники попереднього року. Це приводить до відтоку робочої сили з регіону і також вказує на відставання зростання попиту на працю в регіоні порівняно з іншими регіонами, але в той же час робить його більш привабливим для інвестицій із високими потребами в персоналі через відносно нижчу вартість праці.

В умовах зростання попиту на робочу силу і скорочення її пропозиції конкуренція між виробниками стає більш жорстокою і провокує необхідність підвищення заробітної плати, що пропонується та негрошових винагород. За прогнозами МВФ зростання середньої заробітної плати в 2019 році буде продовжуватись, хоча і з трохи меншими темпами через поступове насичення ринків праці Польщі і складе приблизно 23% [136].

На ринку робочої сили регіону спостерігаються диспропорції в забезпеченні певними категоріями персоналу. Це також пов'язано із активною еміграцією переважно молодих працівників з технічними навичками а також висококваліфікованих фахівців. В умовах посилення глобалізаційних процесів та розвитку комунікацій пошук робочого місця за кордоном стає все більш поширеним та менш витратним. Останнім часом набуває поширення працевлаштування з віддаленим робочим місцем, коли створення переважно інтелектуального продукту праці для іноземного підприємства відбувається без фізичного акту міграції.

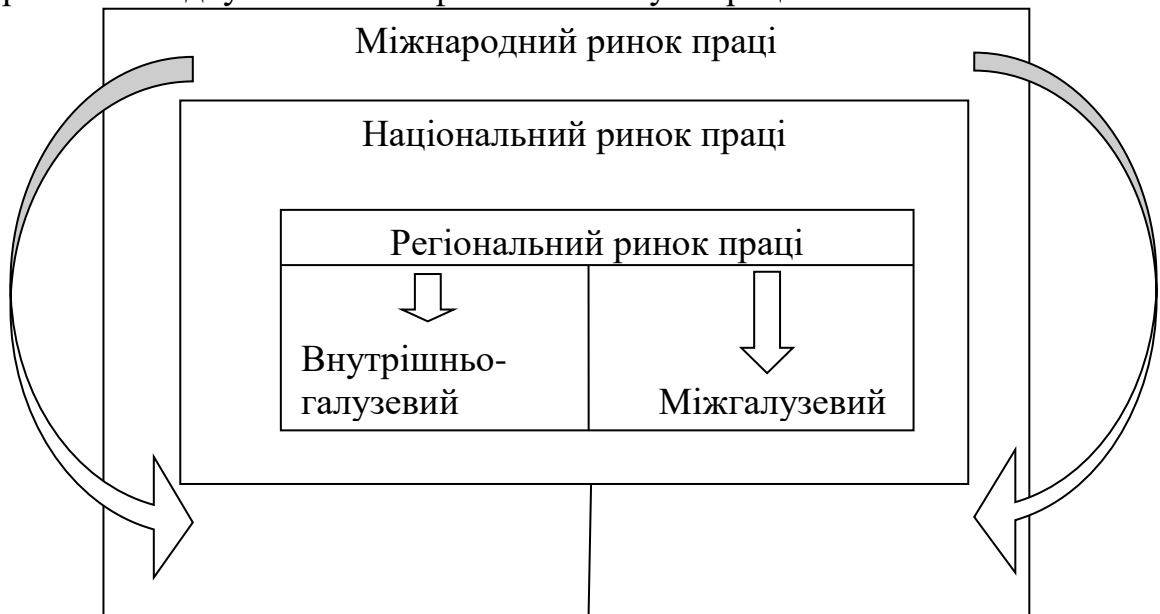

Рисунок 3 - Класифікація ринків праці

Все це призводить до посилення конкуренції між виробниками за робочу силу. Місцевим підприємствам доводиться конкурувати одночасно на кількох ринках праці (рис.3):

1) На місцевому рівні – з підприємствами своєї галузі та на міжгалузевому рівні

2) На національному рівні – з підприємствами інших регіонів з кращими показниками добробуту населення та кращими умовами для ведення бізнесу

3) На міжнародному рівні – з підприємствами економічно розвинених країн з суттєво вищими показниками продуктивності і оплати праці.

На сьогодні важко зробити висновок, конкуренція на якому з цих ринків є більш жорстокою. Можна лише впевнено стверджувати, що нехтувати цими факторами неможливо. Якщо підприємства не зможуть за рахунок ефективної організації виробництва збільшити вартість продукту праці і таким чином створити резерви для підвищення заробітної плати, вони не зможуть привабити дійсно кваліфікований і вмотивований персонал. Праця не є уніфікованим товаром, а навпаки суттєво диференціюється за специфічними навичками, статевовіковими та іншими характеристиками і відповідно ціна цього ресурсу буде різною.

При складанні інвестиційних планів, що передбачають залучення додаткових трудових ресурсів, підприємствам слід враховувати рівень оплати праці на ринках, що є подібними за рівнем вимог до працівників як на місцевому, так і доступних для міграції ринках.

Роботодавець може отримати додаткові конкурентні переваги на ринку праці завдяки створенню привабливих умов на його підприємстві, забезпеченню високого рівня оплати праці та негрошових заохочень, сприятливих умов праці, соціального захисту тощо. Нехтування цими факторами не дозволить створити команду професіоналів-одномумців, а іноді навіть може привести до втрати персоналу і зменшення конкурентоспроможності фірми на ринках готової продукції.

2.5. Діагностування безпечного розвитку сільськогосподарського підприємства із застосуванням нечіткої логіки¹⁰

В умовах невизначеності та мінливості зовнішнього середовища, для успішного і довготривалого функціонування підприємства на ринку, вирішального значення набуває проблема забезпечення стійкого розвитку підприємств. Звичайно, збитковість підприємств можна пов'язати із світовою економічною кризою та особливостями національної економіки, але, як показує практика господарювання, більшість підприємств-банкрутів не турбувалась ні про фінансові нормативи, ні про довгострокові плани

---

¹⁰ Автори: Пилипенко Н. М., Кліпун А. І.

розвитку. Саме такий стан справ зумовив підвищену увагу до оцінки здатності підприємства протидіяти негативним зовнішнім і внутрішнім впливам. Дана проблема є особливо актуальною для сільськогосподарських підприємств, господарська діяльність яких характеризується підвищеним ступенем невизначеності та значним впливом природних факторів, у зв'язку з чим виникає потреба в науковому обґрунтуванні необхідності й доцільності побудови та впровадження механізму формування безпечного розвитку підприємства. Ситуація, що склалася в аграрному секторі економіки, створює систему загроз у формі втрати прибутків, фінансової залежності підприємств та зниження рівня їх економічної безпеки. Запобігти цьому можна лише шляхом проведення заходів, спрямованих на протидію негативним впливам загроз. Такі заходи повинні базуватися на достовірних результатах оцінки умов їх безпечного розвитку, яка має не тільки ідентифікувати фактичний рівень, але й виявити проблеми для розробки подальшої стратегії [139;146].

Для визначення кількісного рівня економічної безпеки підприємства використовується декілька підходів: ресурсно-функціональний [149; 155; 156; 171; 172;174;177], індикаторний (пороговий) [153; 160; 181]; комплексний [138; 140; 141;147; 150; 152; 154; 165; 177; 179; 180], підхід на основі оцінки ризику, зокрема ризику банкрутства, розглядається в працях [139; 142; 144; 159].

Нами було здійснено аналіз рівня економічної безпеки підприємства з використанням багатофакторних моделей діагностики ймовірності банкрутства. Запропонована Е. Альтманом Z-модель на основі п'яти факторів є найбільш поширеним методом оцінки ймовірності банкрутства підприємства [139]. Залежно від значення Z оцінюється можливість банкрутства: до 1,8 – дуже висока; від 1,81 до 2,7 – висока; від 2,8 до 2,9 – можлива; понад 3,0 – дуже низька. Достатньо широко використовується також методика В. Бівера. Розрахунок за моделлю О. О. Терещенка базується на шести показниках, які більш адекватно відображають фінансовий стан вітчизняних підприємств [139]. Вірогідність банкрутства підприємства моделі оцінюється такими значеннями Z: Вірогідність банкрутства підприємства моделі оцінюється такими значеннями Z: менше 0 – напівбанкрут; від 0 до 1 – загрожує банкрутство, якщо не здійснити санацію; від 1 до 2 – фінансова стійкість порушилась, але за умови переходу на антикризове управління банкрутство не загрожує; більше 2 – вважається фінансово стійким, банкрутство не загрожує. Оцінка ймовірності банкрутства підприємства за моделлю Спрінгейта вважається досить точною, тому ця модель набула популярності за кордоном [139]. Дана модель враховує вплив чотирьох факторів, які відображають фінансові результати діяльності підприємства.

За результатами оцінки на основі використаних нами комплексних моделей прогнозування ймовірності настання банкрутства сформуємо таблицю (табл. 1). Як видно з даних таблиці, низьку ймовірність загрози настання банкрутства діагностовано за всіма моделями. Отже, за отриманими результатами можна зробити висновок, що ПП «Агропромислова фірма

«Україна» не схильне до банкрутства і є фінансово стабільним підприємством на даний момент.

Таблиця 1 – Порівняння результатів прогнозування загрози банкрутства ПП «Агропромислова фірма «Україна»

Роки	Висновок щодо ймовірності настання банкрутства згідно моделі			
	Альтмана	Бівера	Терещенка	Спрінгейта
2013	4,02 – дуже низька	0,38 низька	1,51 – порушення фінансової стійкості	1,4 низька, підприємство є кредитоспроможним
2014	4,68 – дуже низька	0,45 не загрожує	6,20 – фінансова стійкість	4,2 низька, підприємство є кредитоспроможним
2015	6,49 – дуже низька	1,2 низька	4,90 – фінансова стійкість	4,7 низька, підприємство є кредитоспроможним
2016	3,60 – дуже низька	1,07 низька	2,32 – фінансова стійкість	1,26 низька, підприємство є кредитоспроможним

Наочне зображення динаміки показників в межах моделі дає можливість зробити висновок щодо однозначного діагностування тенденцій за різними моделями (рис.1). Так, спочатку спостерігалось збільшення загальних коефіцієнтів, а потім їх зниження, що наглядно показують всі моделі

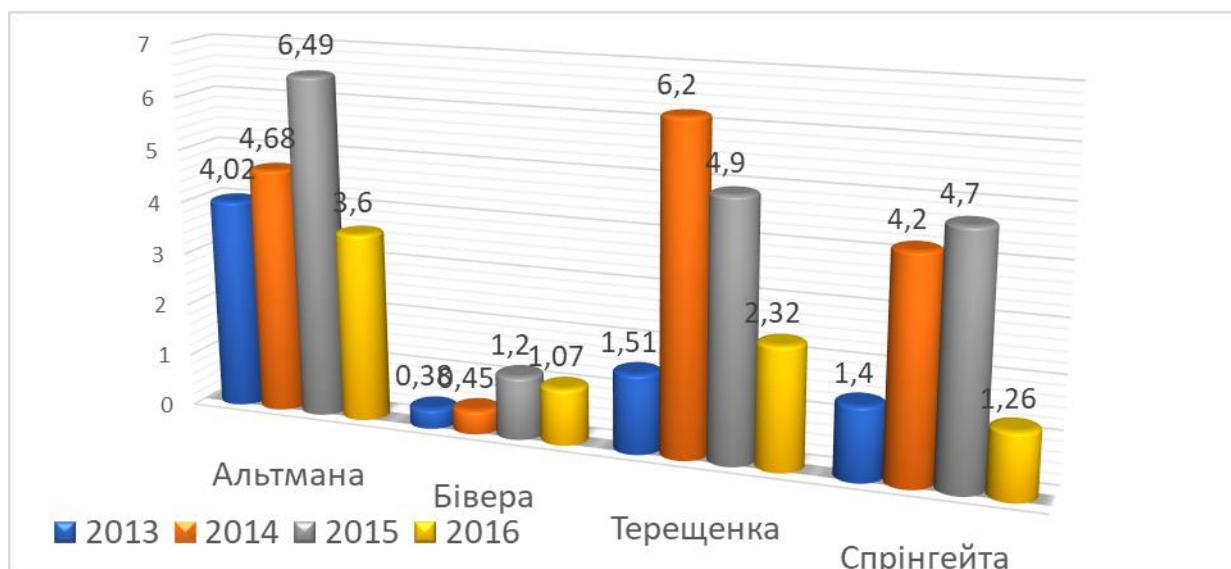

Рисунок 1 - Динаміка зміни ймовірності банкрутства підприємства за різними моделями прогнозування

Це підтверджує порівнянність моделей та однозначність і несуперечливість висновків, зроблених на їх основі, але на думку вчених використання моделей діагностики кризового стану та ймовірності

банкрутства для оцінювання економічної безпеки підприємства може бути виправданим лише частково, так як кризовий стан підприємства є наслідком неспроможності економічної системи підприємства чинити опір та адаптуватися до негативних факторів. Тому така діагностика є прийнятною лише для оперативної оцінки економічної безпеки [166]. Для оцінки безпечного розвитку вітчизняних підприємств недоцільно користуватися готовими моделями, побудованими за статистичними даними іноземних підприємств, а краще будувати подібні моделі, спираючись на статистичні дані, зібрані по вітчизняних підприємствах з урахуванням їх галузевої приналежності [153]. Є. Діденко вважає, що комплексні методики визначення рівня безпечного розвитку характеризуються значною трудомісткістю, а моделі ймовірності банкрутства не адаптовані до умов функціонування підприємств, тому застосування для оцінки економічної безпеки підходу на основі виділення функціональних складових є найбільш доцільним [145].

Враховуючи перераховані недоліки моделей прогнозування банкрутства, можна зробити висновок про їх нескладність у використанні, але визначити рівень економічної безпеки підприємства лише на їх основі неможливо. Це обумовлює необхідність використання альтернативних методичних підходів до визначення її рівня. Проведемо аналіз окремих складових безпечного розвитку підприємства: фінансової (табл.2) та ресурсної (табл. 3).

Важливою ознакою безпечного розвитку підприємства є його стійкість, тобто здатність протистояти негативним впливам. Економічно безпечний розвиток передбачає взаємозв'язок економічної стійкості, економічної ефективності, економічної незалежності, конкурентоспроможності, економічного потенціалу та спроможності до розвитку [162;164;167;168]. Одним з індикаторів безпечного розвитку підприємства є його платоспроможність, ліквідність та стійкість, тобто незалежність від зовнішніх джерел залучення фінансових ресурсів (табл.2). Здійснивши оцінку фінансової складової можна зробити висновок, що підприємство забезпечене власними обіговими коштами. Позитивним є збільшення суми власних обігових коштів.

Таблиця 2 – Оцінка фінансової складової безпечного розвитку

Назва показника	2014р.	2015р.	2016р.	2016р. у % до 2014р	Рекомендо- ване значення
1. Величина власних оборотних коштів	9112	14280	12987	142,5	>0, збільшення
2. Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,98	0,43	0,07	7,1	>0,1
3. Коефіцієнт швидкої (проміжної) ліквідності	1,79	2,21	0,36	20,1	>1
4. Коефіцієнт поточної (загальної) ліквідності	14,1	10,4	2,8	19,8	>2

5. Коефіцієнт фінансового ризику	0,20	0,19	0,53	265,0	зниження
6. Коефіцієнт маневреності власного капіталу	1,36	1,23	0,97	71,3	більше 0,1
7. Коефіцієнт забезпечення власними обіговими коштами оборотних коштів	0,95	0,92	0,63	66,3	більше 0,1
8. Маневреність робочого капіталу	0,94	0,87	1,32	140,4	тенденція зменшення
9. Маневреність власних обігових коштів	0,03	0,05	0,04	133,3	тенденція збільшення
10. Коефіцієнт покриття запасів	1,10	1,24	0,91	82,7	тенденція збільшення
11. Коефіцієнт фінансової автономії (незалежності)	0,83	0,84	0,65	78,3	0,4-0,6
12. Коефіцієнт фінансової залежності	1,20	1,19	1,54	128,3	2
13. Коефіцієнт концентрації позикового капіталу	0,17	0,16	0,35	205,9	0,4-0,6
14. Коефіцієнт фінансової стабільності	3,40	3,85	1,25	36,8	1
15. Коефіцієнт фінансової стійкості	0,96	0,93	0,76	79,2	0,7-0,9

Низьке значення показників ліквідності свідчить про те, що на підприємстві з'явилися проблеми щодо зниження здатності відповідати по своїх короткострокових зобов'язаннях. Відбулося зниження і коефіцієнта фінансової стійкості, що свідчить про підвищення ризику втрати платоспроможності та підвищення у майбутньому ризику банкрутства. Коефіцієнт фінансової незалежності практично відповідає нормативному значенню у 2016 році, але відбувається поступове зниження даного показника. Негативною тенденцією є також зростання коефіцієнта концентрації позикового капіталу (у 2 рази), що свідчить про появу загрози безпечному розвитку підприємства. Коефіцієнт маневреності власного капіталу вище нормативного значення, але спостерігається негативна динаміка поступового його зниження. Маневреність робочого капіталу зросла на 40%, що є несприятливим та показує зниження здатності підприємства покривати обсяг запасів за рахунок власних коштів. Все це дає можливість зробити висновок, що вірогідність впливу загроз на діяльність підприємства у фінансовій сфері досить висока.

Підприємство в основному забезпечено ресурсами в достатній кількості і якості для ведення ефективної господарської діяльності і забезпечення стійкого розвитку в подальшому, але наявний економічний потенціал використовується не досить ефективно (табл.3).

Таблиця 3 – Стан ресурсної складової безпечного розвитку підприємства

Показники	2014р	2015р	2016р.	2016р. у % до 2014р
1.Фондоозброєність	298	386	332	48,1
2.Фондозабезпеченість на 100 га с.-г.угідь, тис.грн.	645,2	578,8	741,8	128,1
3.Внесено органічних добрив на 100 га оброблюваних земель, т	40	0	0	-
4.Коефіцієнт оновлення основного капіталу	0,05	0,15	0,26	520
5.Коефіцієнт зношення основних засобів	0,59	0,63	0,61	103,4
6.Кваліфікаційний рівень працівників	середній	середній	середній	-
7.Одержано на 100 га сільськогосподарських угідь, чистого прибутку, тис. грн.	72,3	219,2	38,3	52,9
8.Фондовіддача	0,93	0,69	0,4	43,1
9.Продуктивність праці, тис.грн.	287	329	297	103,5
10.Рівень рентабельності активів, %	10,8	26,8	3,5	-7,3
11.Рівень рентабельності власного капіталу, %	22,8	38,1	1,0	-21,9
12.Рівень рентабельності діяльності, %	19,7	26,2	0,9	-18,8

Зменшення кількості внесених органічних добрив свідчить про недотримання підприємством принципів сталого розвитку, що може в подальшому привести до погіршення родючості ґрунтів, погіршення екологічності продукції та втрати іміджу. Зниження ефективності використання ресурсів в динаміці може в подальшому привести до зниження рівня економічної безпеки підприємства до критичного.

Як бачимо, отримані результати оцінки економічної безпеки підприємства на основі використання моделей прогнозування банкрутства і запропонованих показників суттєво відрізняються. Враховуючи це, можна зробити висновок щодо недоцільності використання методів прогнозування банкрутства для оцінки економічної безпеки вітчизняних сільськогосподарських підприємств. Жодна із застосованих нами моделей не відобразила початку негативних тенденцій, які намітилися в діяльності підприємства.

Методика оцінки безпечного розвитку підприємства потребує внесення коректив та нових підходів. Розробка методичного підходу до оцінки рівня економічної безпеки підприємства повинна орієнтуватися на вимірювання міри досягнення підприємством цілей його розвитку. Кожне підприємство унікальне, тому слід перемістити акценти з прогнозування банкрутства на розпізнання ситуації з визначенням дистанції, яка віддаляє підприємство від

стану банкрутства [140; 166; 168]. В цих випадках необхідно застосовувати теорію нечітких множин [148;151;158;161;163;166].

Модель оцінки безпечного розвитку підприємства за запропонованим нами підходом [163;166] передбачає послідовне виконання наступних етапів (рис.2).

Рисунок 2 - Модель діагностування безпечного розвитку сільськогосподарського підприємства

*розроблено за джерелом [148;151;158;166].

Спочатку слід здійснити аналіз факторів, які здійснюють вплив на безпечний розвиток підприємства. Економічно безпечний розвиток підприємства є комплексним поняттям, що відображає узагальнюючу оцінку безпечного стану, яка полягає у визначенні віддаленості зони функціонування підприємства від зони можливої небезпеки. Оцінювати потрібно не стільки ретроспективні та поточні показники фінансово-

економічного стану підприємства, а і здатність підприємства забезпечити безпечне функціонування у майбутньому. Враховуючи вищевикладене, необхідно обґрунтувати вибір показників оцінки безпечного розвитку підприємства. Для цього необхідно здійснити дослідження факторів впливу на розвиток підприємства. До зовнішніх факторів слід віднести ті, які впливають на безпечний розвиток підприємства і формуються не на підприємстві. Підприємство може лише адаптуватися до зовнішнього середовища. В зв'язку з цим в проведеному дослідженні не здійснювалася оцінка впливу зовнішніх факторів.

Запропоновано проводити оцінку з урахуванням специфіки галузі, перспектив розвитку підприємства та ринкового потенціалу за відібраними кількісними та якісними показниками на основі теорії нечітких множин. Слід відзначити, що кількість показників повинна бути оптимальною, так як використання великої кількості показників ускладнює розрахунки. Система показників повинна вмещувати показники наявності та ефективності використання економічного потенціалу підприємства та наявності потенціалу розвитку. І тому пропонується здійснювати відбір показників для оцінки рівня безпечного розвитку підприємства на основі їх взаємозв'язку.

Таблиця 4 – Класифікація рівнів показників

Найменування показника	Критерій розбивки по рівнях				
	Критичний, μ_{i1}	Низький μ_{i2}	Середній μ_{i3}	Високий μ_{i4}	Дуже високий, μ_{i5}
X_1	$X_1 < 1$	$1 < X_1 < 1,5$	$1,5 < X_1 < 2$	$2 < X_1 < 2,5$	$2,5 < X_1$
X_2	$X_2 < 0,5$	$0,5 < X_2 < 0,7$	$0,7 < X_2 < 0,9$	$0,9 < X_2 < 1$	$1 < X_2$
X_3	$X_3 < 0,3$	$0,3 < X_3 < 0,4$	$0,4 < X_3 < 0,5$	$0,5 < X_3 < 0,6$	$0,6 < X_3$
X_4	$X_4 < 0,2$	$0,2 < X_4 < 0,3$	$0,3 < X_4 < 0,4$	$0,4 < X_4 < 0,5$	$0,5 < X_4$
X_5	$X_5 < 0,4$	$0,4 < X_5 < 0,6$	$0,6 < X_5 < 0,8$	$0,8 < X_5 < 1$	$1 < X_5$
X_6	$X_6 < 0$	$0 < X_6 < 0,15$	$0,15 < X_6 < 0,25$	$0,25 < X_6 < 0,35$	$0,35 < X_6$
X_7	$X_7 < 0,5$	$0,5 < X_7 < 1$	$1 < X_7 < 1,5$	$1,5 < X_7 < 2$	$2 < X_7$
X_8	$X_8 < 0,1$	$0,1 < X_8 < 0,2$	$0,2 < X_8 < 0,3$	$0,3 < X_8 < 0,4$	$0,4 < X_8$
X_9	$X_9 < 0$	$0 < X_9 < 0,2$	$0,2 < X_9 < 0,4$	$0,4 < X_9 < 0,6$	$0,6 < X_9$
X_{10}	$X_{10} < 100$	$100 < X_{10} < 200$	$200 < X_{10} < 300$	$300 < X_{10} < 400$	$400 < X_{10}$
X_{11}	$X_{11} < 0,2$	$0,2 < X_{11} < 0,4$	$0,4 < X_{11} < 0,6$	$0,6 < X_{11} < 0,8$	$0,8 < X_{11}$
X_{12}	$X_{12} < 0,2$	$0,2 < X_{12} < 0,4$	$0,4 < X_{12} < 0,6$	$0,6 < X_{12} < 0,8$	$0,8 < X_{12}$
X_{13}	$X_{13} < 0,2$	$0,2 < X_{13} < 0,4$	$0,4 < X_{13} < 0,6$	$0,6 < X_{13} < 0,8$	$0,8 < X_{13}$
X_{14}	$X_{14} < 0,2$	$0,2 < X_{14} < 0,4$	$0,4 < X_{14} < 0,6$	$0,6 < X_{14} < 0,8$	$0,8 < X_{14}$

Для аналізу економічно безпечного розвитку досліджуваного підприємства були визначені наступні кількісні (X_1 – X_8) та якісні (X_9 – X_{14}) показники: коефіцієнт покриття запасів – X_1 ; коефіцієнт швидкої ліквідності – X_2 ; коефіцієнт придатності основних засобів – X_3 ; коефіцієнт фінансової незалежності (автономії) – X_4 ; коефіцієнт фінансової стійкості – X_5 ; коефіцієнт рентабельності діяльності – X_6 ; коефіцієнт фондівдачі – X_7 ; коефіцієнт Бівера – X_8 ; коефіцієнт рентабельності власного капіталу – X_9 ; продуктивність праці – X_{10} ; рівень якості персоналу – X_{11} ; імідж

підприємства – X_{12} ; ринковий потенціал – X_{13} ; рівень перспективності розвитку виробництва – X_{14} .

Визначення нечітких множин лінгвістичних змінних є наступним етапом оцінки. Безліч станів E «економічно безпечний розвиток» розбита на п'ять підмножин: E_1 – підмножина «критичного рівня», E_2 - підмножина «низького рівня», E_3 - підмножина «достатнього рівня», E_4 - підмножина «високого рівня», E_5 - підмножина «дуже високого рівня». Здійснимо розбиття множин на рівні (табл.4).

Для окремого показника X_i безліч його значень μ_i розбивається на п'ять підмножин: μ_{i1} – підмножина «критичний рівень X_i », μ_{i2} – підмножина «низький рівень X_i », μ_{i3} – підмножина «середній рівень показника X_i », μ_{i4} – підмножина «високий рівень X_i », μ_{i5} – підмножина «дуже високий рівень X_i ».

Оцінимо поточний рівень показників досліджуваного підприємства в динаміці (табл. 5).

Таблиця 5 – Значення показників підприємства

Шифр X_i	Найменування показника X_i	2014	2015	2016
X_1	Коефіцієнт покриття запасів	1,10	1,24	0,91
X_2	Коефіцієнт швидкої ліквідності	1,79	2,21	0,36
X_3	Коефіцієнт придатності основних засобів	0,41	0,37	0,39
X_4	Коефіцієнт фінансової незалежності (автономії)	0,83	0,84	0,67
X_5	Коефіцієнт фінансової стійкості	0,96	0,93	0,76
X_6	Коефіцієнт рентабельності діяльності	0,2	0,4	0,01
X_7	Коефіцієнт фондівдачі	0,93	0,69	0,40
X_8	Коефіцієнт Бівера	0,45	1,20	1,07
X_9	Коефіцієнт рентабельності власного капіталу	0,2	0,4	0,05
X_{10}	Продуктивність праці	287	329	297
X_{11}	Рівень якості персоналу	середній	середній	середній
X_{12}	Імідж підприємства	середній	середній	високий
X_{13}	Ринковий потенціал	середній	середній	низький
X_{14}	Рівень перспективності розвитку виробництва	середній	середній	високий

Для визначення вагомості (r_i) розрахованих показників використаємо правило Фішберна: $r_i = 2(N - i + 1) / (N + 1)N$, $i = 1 \dots N$ (1)

Для цього всі показники розташовуються у порядку зменшення значущості так, щоб виконувалося правило: $r_1 \geq r_2 \geq \dots r_n$ (2)

Внаслідок проведеного опитування експертів (викладачів факультету, спеціалістів господарства та магістрів) визначені такі переваги:

$X_5\}X_2\} X_1\} X_9\} X_{13}\}X_4 \}X_6\}X_{11} \} X_{14}\approx X_3\approx X_{12}\approx X_{10}\} X_8\} X_7\}$ де $\}$ – відношення переваги, $\approx$ – відношення байдужості.

Здійснимо розпізнавання рівнів поточних значень показників на основі даних таблиць 4 та 5. При цьому μ_{ij} дорівнює 1, якщо значення показника попадає в зазначений діапазон, в усіх інших випадках μ_{ij} дорівнює нулю (табл. 6).

Таблиця 6 – Розпізнавання поточного рівня показників «Агропромислова фірма «Україна» за 2014 р. та 2016 р.

Шифр показника	Ваги	2014					2016				
		μ_{i1}	μ_{i2}	μ_{i3}	μ_{i4}	μ_{i5}	μ_{i1}	μ_{i2}	μ_{i3}	μ_{i4}	μ_{i5}
X ₁	0,11	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0
X ₂	0,12	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0
X ₃	0,05	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0
X ₄	0,08	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0
X ₅	0,13	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0
X ₆	0,07	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0
X ₇	0,01	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0
X ₈	0,03	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0
X ₉	0,10	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0
X ₁₀	0,05	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0
X ₁₁	0,06	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0
X ₁₂	0,05	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0
X ₁₃	0,09	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0
X ₁₄	0,05	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0
Ваги рівнів		0,1	0,3	0,5	0,7	0,9	0,1	0,3	0,5	0,7	0,9

Для визначення загального рівня економічно безпечного розвитку підприємства необхідно розрахувати інтегральний показник. Інтегральний показник економічно безпечного рівня розвитку підприємства визначається за формулою: $IPP = \sum_{j=1}^5 a_j \sum_{i=1}^N r_i \mu_{ij}$ (3)

В результаті проведених нами розрахунків інтегральний показник безпечного розвитку «Агропромислова фірма «Україна» у 2014 році – 0,48, у 2015 – 0,57, а у 2016 – 0,32. Заключним етапом є висновки про рівень безпечного розвитку підприємства. В таблиці 7 наведений класифікатор рівня інтегрального показника.

Таблиця 7. – Висновки про рівень економічно безпечного розвитку підприємства

Інтервал значень	Значення лінгвістичної змінної
0 – 0,2	E1 - критичний рівень
0,2 – 0,4	E2 - низький рівень
0,4 -0,6	E3 - достатній рівень
0,6 – 0,8	E4 - високий рівень
0,8 – 1	E5 - дуже високий рівень

Розпізнавши рівень безпечного розвитку ПП «Агропромислова фірма «Україна» за таблицею 7, ми бачимо, що у 2014 році та у 2015 році підприємство мало «достатній» рівень безпечного розвитку, а у 2016 році – «низький».

Нами здійснено аналіз внеску, зробленого кожним показником у інтегральний показник рівня економічно безпечного розвитку (рис.3).

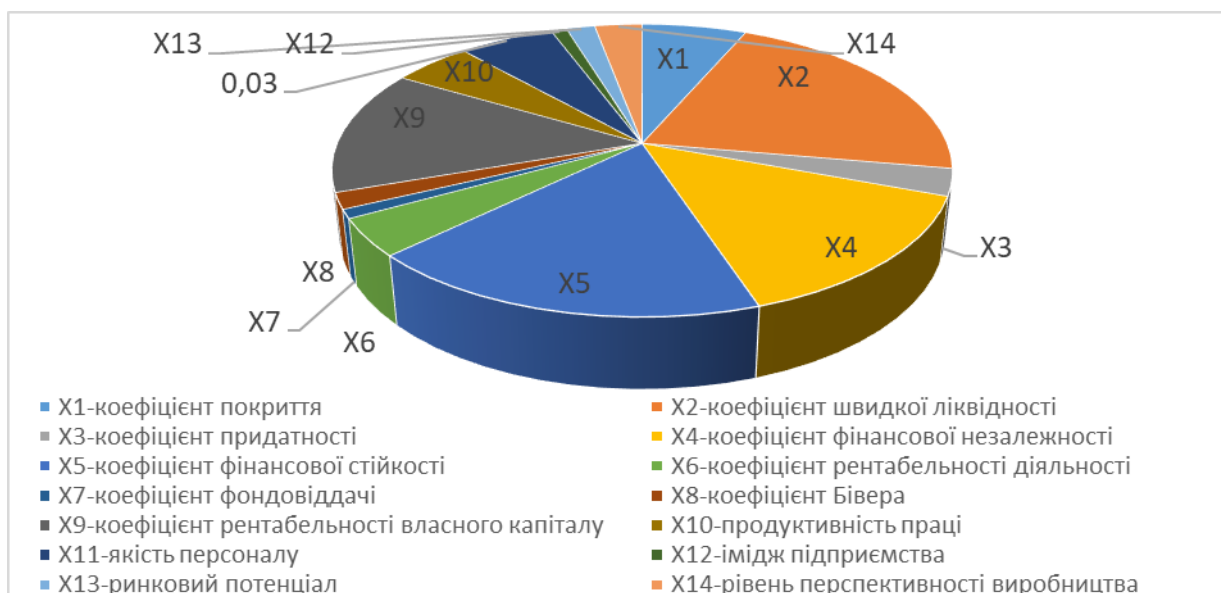

Рисунок 3 - Складові інтегрального показника безпечного розвитку підприємства у 2016 році

Найбільший внесок у загальний рівень безпечного розвитку зроблено такими показниками як коефіцієнт фінансової стійкості, фінансової незалежності, коефіцієнт придатності основних засобів та коефіцієнт рентабельності власного капіталу. Високі значення фінансових показників є першою лінією захисту підприємства в системі забезпечення безпечного розвитку. Але слід зазначити, що крім фінансових, досить важливими є показники, які характеризують інші сфери забезпечення безпечного розвитку.

Об'єктивно відобразити фактичний внесок кожного показника до загального результату дає можливість побудова діаграми Парето (рис.4).

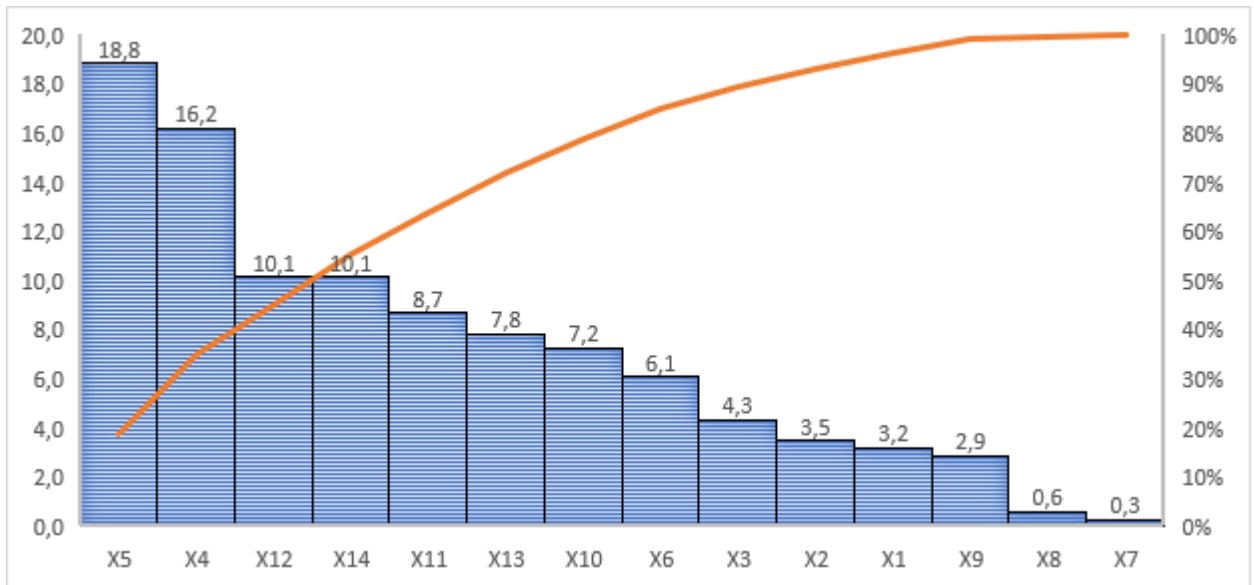

Рисунок 4 - Діаграма Парето

Аналіз діаграми Парето допоможе виявити основні проблеми з яких потрібно починати та підвищує ефективність управлінських рішень.

Також, ми вважаємо, необхідно обов'язково здійснювати аналіз за допомогою матриці, в якій видно зміни окремих показників. Аналіз змін рівнів показників надає можливість вчасно вжити превентивні заходи. Зобразимо і проаналізуємо динаміку зміни рівнів (в розрізі окремих показників) безпечного розвитку підприємства (рис.5).

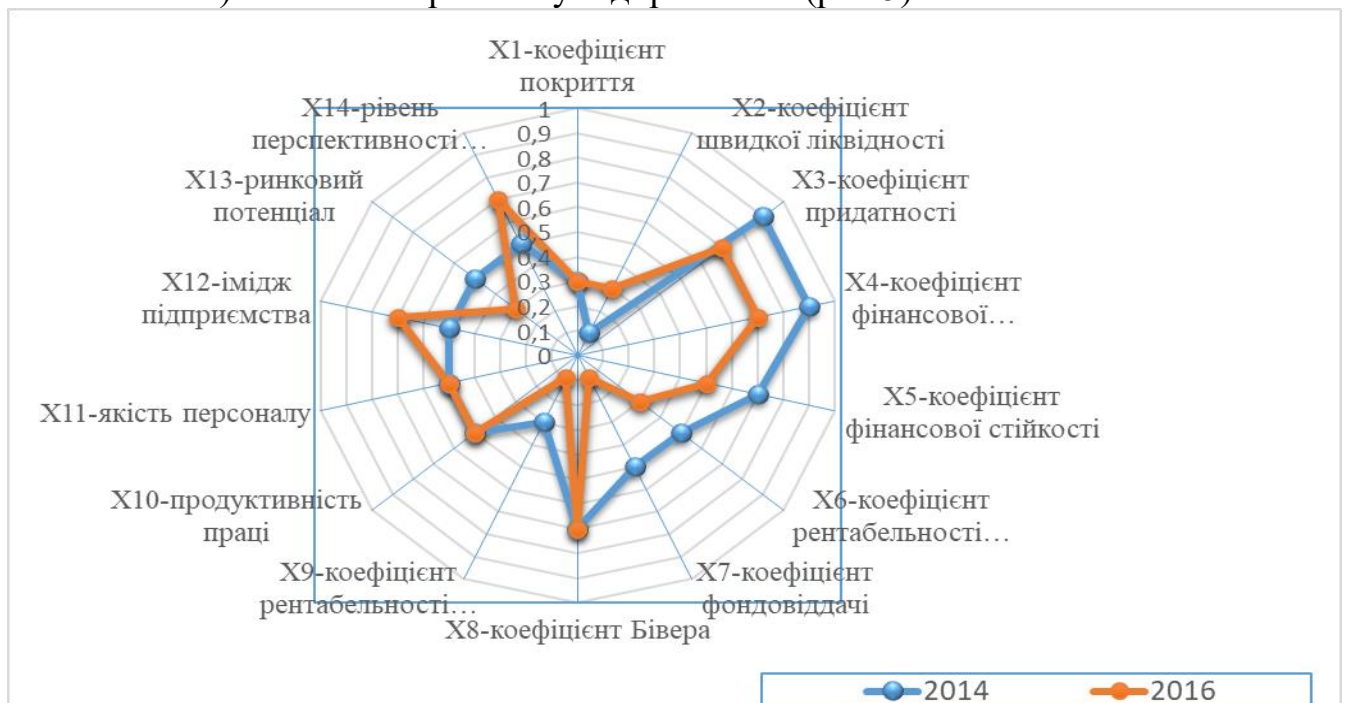

Рисунок 5 - Графічне зображення зміни меж безпечного розвитку за 2014 - 2016 роки

Наочне відображення (пелюсткова діаграма) не тільки характеризує поточний стан безпеки, але і бажаний рівень. З'являється можливість

порівнювати результати оцінки в динаміці та виявляти відхилення від небезпечного стану по кожній складовій.

Визначення рівня безпечного розвитку на основі запропонованої моделі діагностування дає можливість здійснити детальний аналіз причин даного стану підприємства та змодельовати підвищення рівня його розвитку на перспективу. При оцінці з'являється можливість формування показників для оцінювання для конкретного підприємства. Апробацію запропонованого підходу здійснено на прикладі ПП «Агропромислова фірма «Україна», визначено рівень його безпечного розвитку. Даний підхід дає можливість значно підвищити рівень об'єктивності та повноти результатів оцінки безпечного розвитку підприємства.

Розділ 3

ФОРМУВАННЯ ТА РЕГУЛЮВАННЯ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНУ

3.1. Теоретико-методичні основи оцінки економічного потенціалу регіону¹¹

Передумовою планування розвитку регіону є наявність регіональної соціально-економічної інформації. Проте надання лише наявних статистичних даних у невідповідній формі не дозволить досягти мети, яка дасть зацікавленим особам можливість проводити аналіз, необхідний для планування розвитку. У той же час виникає потреба в наборі відповідних аналітичних інструментів для полегшення кількісної маніпуляції з даними та допомоги в інтерпретації результатів. Саме для цього і проводиться детальний аналіз економічного потенціалу регіону (громади). За допомогою даного аналізу можуть бути вирішені поточні чи додаткові проблеми в контексті існуючих та майбутніх ресурсів, таким чином сприяючи сталому та прискореному розвитку регіону.

У широкому значенні потенціал – це сукупність усіх наявних ресурсів, які можуть бути використані для досягнення певної мети. Економічний потенціал регіону – сукупні можливості регіону, його підприємств та окремих суб'єктів господарювання визначати, формувати і найбільш ефективно забезпечувати та задовольняти суспільні потреби (наявні та потенційні) в процесі взаємодії з оточуючим середовищем і раціонального використання ресурсів з метою забезпечення економічного зростання, суспільного добробуту, підвищення еколого-економічної безпеки регіону та країни в цілому. Він характеризує здатність суспільства виробляти товари і послуги, забезпечувати розширене відтворення для задоволення споживчих потреб та поліпшення якості життя населення. Економічний потенціал регіону можна представити у вигляді комплексу взаємопов'язаних потенціалів.

Еколого-економічний (або природно-ресурсний потенціал), який характеризує природні умови, фактори та багатства регіону, уже залучені в господарський оборот, а також доступні для освоєння при даних технологіях і соціально-економічних відносинах.

Виробничо-технологічний потенціал - сукупність засобів виробництва (будинків, споруджень, обладнання та устаткування), а також існуючих технологічних способів (технологій) їх використання в економічній діяльності.

Трудовий потенціал - трудові ресурси країни, включаючи підприємницькі спроможності. Його обсяг і якість визначаються чисельністю

---

¹¹ Автор: Лукаш С. М.

активного працездатного населення та його освітнім і професійно-кваліфікаційним рівнем.

Науково-дослідницький потенціал - потенціал, який є в розпорядженні країни у галузі науково-дослідницьких та інноваційних розробок. Це досягнення фундаментальної та прикладної науки, нові технології, дослідно-експериментальна база, а також науково-технічні та конструкторські кадри високої кваліфікації.

Внутрішньоекономічний потенціал - частина загального економічного потенціалу національної економіки, орієнтована на задоволення внутрішніх потреб національного виробництва та соціальної сфери.

Зовнішньоекономічний потенціал - здатність національної економіки виробляти продукцію, конкурентоспроможну на світових ринках, експортувати її в достатніх обсягах за світовими цінами.

Інформаційний потенціал - наявні обсяги інформаційних ресурсів, інформаційної техніки і технологій та інших засобів і можливостей створювати, збирати, накопичувати, обробляти та використовувати різноманітні форми інформації для задоволення інформаційних потреб суспільства.

Потенціал соціального споживання - обсяг і структура життєвих потреб населення, якому повинні відповідати обсяг і структура створеного національного продукту для задоволення цих потреб.

Виробничий потенціал - це спроможність залучених кількості і якості національної праці та капіталу створювати продукт за одиницю часу.

Інноваційний потенціал – комплекс взаємопов'язаних ресурсів і здатностей до їх реалізації, що визначають спроможність економіки регіону до розвитку на основі постійного пошуку, використання та розвитку нових сфер і способів ефективної реалізації фактичних та потенційних ринкових можливостей. Інноваційний потенціал регіону є ядром її економічного потенціалу, органічно входячи до складу кожної з його частин. У зв'язку з необхідністю постійного пристосування економіки регіону під дію зовнішніх факторів (світових тенденцій) саме достатність інноваційного потенціалу є вирішальною у забезпеченні еколого-економічної безпеки країни, зростання національної економіки та її сталого розвитку.

Також економічний потенціал регіону може бути визначений сукупністю галузей народного господарства, підприємств, установ, які виробляють промислову, сільськогосподарську, будівельну продукцію, надають різні послуги виробничого й невиробничого призначення тощо. Цей принцип покладений в основу класифікації економічного потенціалу країни за ознакою сфери діяльності.

Аналіз регіонального економічного потенціалу - це методологія, яка допомагає визначити економічні підсектори з вірогідною майбутньою конкурентоспроможністю та потенціалом зростання.

Метод аналізу регіонального економічного потенціалу базується на таких концепціях, як аналіз ланцюга вартості, аналіз поведінки покупців, аналіз розривів та глобальний порівняльний аналіз торгівлі. Регіональний

аналіз економічного потенціалу може бути використаний для пошуку відповідей на такі питання:

- Які галузі економіки будуть мати зростання в майбутньому та потенціал роботи?

- Які регіональні продукти сприяють національному та особливо міжнародному розвитку регіону?

- Які підгалузі доцільно обрати та задіяти для залучення приватних інвестицій?

- Які виробники підгалузі об'єдналися з національними та міжнародними посередниками та покупцями за ланцюгами вартості?

Регіональний аналіз економічного потенціалу є особливо корисним для наступного:

- ✓ надання допомоги місцевим органам влади або реалізація програм донорів для визначення основних економічних потенціалів регіону;

- ✓ виявлення поточних та майбутніх конкурентних переваг розвитку приватного сектору регіону;

- ✓ допомога місцевим виробникам утримувати свої позиції або ставати більш конкурентоспроможними;

Як правило, аналіз включає в себе три фази:

Поглиблене офісне дослідження, проведене на початку, в якому зібрані, досліджені та агреговані статистичні дані про виробництво, торгівлю та інвестиції регіону для відповідного регіону.

Польові дослідження в регіоні та у великих містах, яке дозволяє істотно зменшити кількість потенційних секторів на основі оцінки купівельної спроможності, продуктивності фірм для задоволення змінного попиту, а також оцінки спроможності промисловості задовольнити вимоги в умовах наявного обсягу і кількості.

Порівняння поточного та потенційного попиту з існуючими потужностями та структурами.

Визначені результати та слабкі місця оприлюднюються та презентуються на різного роду семінарах для місцевих / регіональних зацікавлених сторін і повинні міститись у вичерпному звіті.

Таким чином визначаються сектори, які необхідно розглянути в проекті для більш глибокого аналізу та секторальної спрямованості для втручання.

Методику інтегральної оцінки ефективності використання економічного потенціалу регіону розробив О.М. Тищенко. В основу цього методу покладені розрахунки впливу різних ознак інвестиційного, інноваційного, природно-ресурсного та трудового потенціалів на інтегральної оцінки ефективності використання ЕПР, що ґрунтується на використанні методів таксономічного аналізу та моделі еластичності. Після вивчення цього методу можна сказати, що він достатньо складний та потребує спеціальних знань у математиці. Але результати його застосування є достатньо переконливими. Для рішення проблеми оцінки окремих локальних потенціалів можна запропонувати два методи: метод виробничих функцій і метод факторів виробництва. Відповідно до методології, що представлена у теорії факторів

виробництва і розроблена Ж. Б. Сеєм, у створенні вартості беруть участь фактори виробництва – праця, земля і капітал. Вони є джерелами доходів суспільства: заробітна платня, рента і прибуток. У результаті виконаного дослідження з відомих методів оцінки складових елементів економічного потенціалу регіону було відібрано методи, адаптовані до наявних на сьогоднішній день офіційних статистичних даних Державної служби статистики України. Використовуючи науково-методичні основи оцінки економічного потенціалу на регіональному рівні, проведемо таку оцінку Сумської області за окремими складовими її потенціалу (табл.1).

Таблиця 1 - Економічний потенціал Сумського регіону

Показники	2014р.	2015р.	2016р.	2017р.	2017/2014 у %
Валовий регіональний продукт, млн. грн.	30379	41567	46287	47444	156,2
Виробничий потенціал					
Засоби виробництва, млн. грн.	17873,8	21090,0	24252,9	29757,8	166,5
Продукція промисловості, млн. грн.	20900,5	27214,7	29706,9	42947,8	205,5
Продукція сільського господарства, млн. грн.	8411,3	16552,9	16876,8	18684,7	222,1
Імпорт товарів і послуг, млн.дол.США	555,1	403,5	436,9	551,1	99,3
Інвестиційно-інноваційний потенціал					
Інвестиції в основний капітал, млн.грн.	2798,1	3662,9	5762,6	6947,1	248,2
Прямі іноземні інвестиції в область, млн.дол.США	422,7	263,3	199,1	190,0	45,0
Обсяг виконаних наукових та науково-технічних робіт, млн.грн.	141,7	125,4	129,7	160,7	113,6
Загальний обсяг інноваційних витрат у промисловості, млн.грн.	587,7	152,3	відс.інф орм.	598,5	101,8
Трудовий потенціал					
Чисельність економічно-активного населення, тис.осіб	532,0	523,3	527,3	529,4	99,5
Усього зайнято населення, тис.осіб	481,4	470,5	478,5	481,4	100,0
Кількість зареєстрованих громадян, не зайнятих трудовою діяльністю, осіб	50,6	52,8	48,8	48,8	96,4
Середньомісячна номінальна та реальна заробітна плата найманих працівників, грн.	2877	3449	4131	5946	206,7
Оборотні активи, млн.грн.	29298,9 7	44881,2	59367,8	69375,6	236,7
Фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування (прибуток/збиток), млн.грн.	-679,9	4653,5	6015,6	5365,1	-
Наявний доход населення, млн.грн.	27007	34189	40014	50410	136,1

*складено за джерелом [134; 137;193;194]

Аналіз в контексті планування розвитку. Аналіз є критичним елементом усіх процесів планування. З точки зору планування розвитку, діапазон аналізованих дисциплін відображається наступним визначенням розвитку планування: «Процес участі в інтеграції економічних, галузевих, просторових, соціальних, інституційних, екологічних і фіскальних стратегій для підтримки оптимального розподілу обмежених ресурсів між секторами та

географічними районами та населенням у спосіб, що забезпечує сталий розвиток, максимальну справедливість та розширення прав і можливостей різних соціальних прошарків. Для того, щоб це було зроблено успішно, і з урахуванням ряду питань, які необхідно проаналізувати, необхідні чіткі керівні принципи. Аналіз є концептуальною частиною початкової фази планування розвитку регіону, що показано на рис.1.

Рисунок 1 - Економічний аналіз в контексті планування економічного розвитку регіону

У контексті цього документа регіональний аналіз є центральним компонентом перспективної фази розвитку процесу планування розвитку. Цей етап стосується аналізу поточної ситуації, визначення потреб та ключових питань розвитку, а також формулювання реалістичного бачення розвитку регіону.

Грунтуючись на результатах першої фази, другу і третю фази можна починати поступово. При цьому фаза перспективи розвитку повинна, принаймні, включати:

- ✓ Профіль, що визначає питання розвитку та потреби, сформульовані зацікавленими сторонами та групами за інтересами, і який з точки зору історичних тенденцій визначає основні економічні, соціальні, просторові, фінансові, інституційні та екологічні особливості розвитку регіону.

- ✓ Аналіз усіх можливих аспектів розвитку щодо міжнародних, національних і регіональних тенденцій.

- ✓ Аудит та оцінка існуючих та попередніх програм надання технічної допомоги та розвитку, зокрема урядові, міжнародні.

- ✓ Аналіз сильних і слабких сторін, можливостей і загроз у всіх аспектах розвитку, що відображає минулі і майбутні тенденції та основні проблеми. Це ключові питання розвитку.

- ✓ Перспективне (довгострокове) та середньострокове бачення розвитку на основі вищенаведеного аналізу та відображення наявної

ресурсної бази. Вона повинна включати поточні та нові політичні пріоритети та стратегічні підходи, а також бути представленою посекторно та у просторі.

Важливо відзначити, що процес планування розвитку є повторюваним у тому сенсі, що проблеми, що виникають під час другої та третьої фаз, часто потребують додаткового аналізу. Таким чином, процес аналізу методично повторюється кілька разів під час процесу планування розвитку.

Визначення та компоненти аналізу

Як частина процесу аналізу, інформація про розвиток існуючих внутрішніх баз даних, доповнена інформацією, отриманою з зовнішніх баз даних, інтерпретується шляхом застосування кількісних методів і спеціалізованих комп'ютерних програм. Це сприяє, серед іншого, кількісному оцінюванню потреб жителів регіону, а також формулюванню політики, розробці стратегії, плануванню, програмуванню та бюджетуванню, пов'язаних з соціально-економічною реструктуризацією.

Процес кількісного аналізу зазвичай складається з одного або декількох з наступних підходів:

а) описовий аналіз в регіональному контексті, що включає:

- реконструкцію минулого регіону шляхом аналізу відповідної інформації для різних часових періодів;

- діагностику сучасних особливостей регіону шляхом зазначення основних регіональних дисбалансів, наслідків попередніх коригувальних дій, ресурсів розвитку, потенціалу та умов. Описуючи характеристики регіону, важливо вказати на порівняльні цінові переваги, потенціал, потреби та структуру економіки та тенденції;

- вказівку на майбутній шлях розвитку регіону, який ґрунтується на різних наборах припущень розвитку, надання прогнозу шляху розвитку регіону;

- аналіз впливу на основі одного з наступних підходів: попередній аналіз, що включає оцінку передбачуваних і очікуваних наслідків зміни одного або декількох екзогенних стимулів, таких як державні інвестиції або зміни політики, які вплинуть на елементи, що характеризують регіон; та оцінювання наслідків можливого поточного втручання;

б) порівняльний аналіз, що складається з:

- макрорегіонального порівняння відповідних показників розвитку, що висвітлюють міжрегіональні, внутрішньорегіональні та макрорегіональні відмінності. Таке порівняння дає вхідні дані для визначення критичних питань, в той же час вказуючи на ступінь та контекст цих питань. Крім того, він надає уявлення про порівняльний потенціал регіону та громад регіону, може сприяти розгляду або встановленню цілей і завдань для конкретного регіону або громади, а також може сприяти оптимальному розподілу наявних ресурсів;

- макроаналізу, який є життєво важливою основою для взаємозв'язку різних вертикальних або галузевих аналізів і для висвітлення соціально-економічних взаємозв'язків у кожному регіоні / громаді;

- моніторинг та оцінку прогресу у виконанні програм, спрямованих на задоволення потреб мешканців регіону (громади), на макрорегіональному та внутрішньорегіональному рівні.

Ефективність економічної системи регіону з точки зору таких факторів, як виробнича діяльність, може бути виміряна його валовим регіональним (географічним) продуктом (ВРП). Це міра вартості кінцевих товарів і послуг, вироблених в географічних межах регіону протягом одного року. Кінцевий випуск включає вироблені товари та послуги, що надаються резидентами та нерезидентами на території області, і не розрізняє внутрішні та іноземні внески до ВРП. Слід, однак, підкреслити, що ВРП не вимірює значення загального виробництва в регіоні, адже не включає проміжні товари та послуги. Якщо ці товари та послуги будуть включені до визначення ВРП, то загальна вартість виробничої діяльності буде завищена, оскільки буде відбуватись подвоєння в розрахунках. Таким чином, ВРП відображає лише додану вартість кожним виробником у виробничому ланцюжку.

Необхідно відзначити, що теоретично ВРП можна виміряти за допомогою трьох різних підходів, а саме методів доданої вартості, доходу та витрат:

Метод доданої вартості:

Загальна вартість виробництва мінус значення проміжних витрат;

Метод доходу:

Сума доходів, отриманих власниками факторів виробництва, які використовуються у виробництві кінцевої продукції (наприклад, заробітна плата, оренда, відсотки та прибуток);

Метод витрат:

Сума складових витрат на кінцевий випуск, таких як приватні споживчі витрати, державні споживчі витрати, витрати на капітальні товари (інвестиції) та чистий експорт (експорт мінус імпорт).

Регіональна економіка та темпи зростання виробництва: відображає порівняльні переваги структури виробництва, вразливість або можливості для диверсифікації економіки, продуктивність робочої сили, добробут мешканців. Основним джерелом даних ВРП на національному рівні є галузеві дослідження, що періодично проводяться Державною службою статистики. Первинні дані доповнюються інформацією з вторинних джерел на регіональному рівні.

Слід зазначити, що аналіз величини і тенденції ВРП є відображенням історичних даних і не забезпечують майбутнього виробничого потенціалу. Важливо розглядати особливості ВРП регіону в порівнянні і не слід розглядати ізольовано. Це надасть інформацію про відносний розмір, структуру та ефективність регіональної економіки.

Індикатор, що використовується для вимірювання показників економіки, - це щорічні темпи зростання ВРП, показники різних років обчислюються з урахуванням цін кожного року. Якщо з часом ціни зростають, то ВРП відобразатиме ці підвищення цін. Показники ВРП за різні роки, виміряні в поточних цінах, перебільшують фактичну зміну загального виробництва

товарів і послуг. Для усунення такого впливу зміни цін на ВРП у поточних цінах «коригується» шляхом поділу показника ВРП за кожен рік на індекс цін, який називається дефлятором ВРП. За відсутності дефляторів на субнаціональному рівні звичай застосовується національний дефлятор ВРП на субнаціональному рівні.

Таблиця 2 - Індекс зростання продуктивності

Сектор	Усього, тис.грн.	Відсотковий внесок	Вага	Вагове значення
Усього	100236947,7	100		
у тому числі				
сільське, лісове та рибне господарство	22089642,8	22,04	13	286,49
промисловість	36123061,4	36,04	15	540,57
будівництво	2406741,5	2,40	11	26,41
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	30724956,5	30,65	14	429,13
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	4028819,6	4,02	12	48,23
тимчасове розміщування й організація харчування	390568,6	0,39	6	2,34
інформація та телекомунікації	1207714,5	1,20	10	12,05
фінансова та страхова діяльність	55601,4	0,06	3	0,17
операції з нерухомим майном	1047110,9	1,04	9	9,40
професійна, наукова та технічна діяльність	911484,5	0,91	8	7,27
діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	626198,5	0,62	7	4,37
освіта	40773,3	0,04	2	0,08
охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	217059,2	0,22	4	0,87
мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	58554,9	0,06	2	0,12
надання інших видів послуг	308660,1	0,31	6	1,85
				1369,34
Gress індекс				111,56

Секторний склад економічної діяльності в регіоні аналізується за допомогою показників рівня диверсифікації або концентрації економіки регіону, може бути вимірний так званий індекс Tress. Індекс Tress є показником економічної диверсифікації регіону. Якщо індекс дорівнює нулю, це вказує на те, що економіка регіону повністю диверсифікована, але закриття індексу до 100 показує, що економіка є набагато більш вразливою до таких екзогенних факторів, як кліматичні умови та коливання цін, а економіка вважається більш концентрованою. Різноманітність виробничого сектору перешкоджає збільшенню вразливості економіки регіону. Розумна або смарт-спеціалізація - це індустріальна та інноваційна система для регіональних економік, яка має на меті проілюструвати, як державна політика, рамкові умови, але особливо науково-дослідна та інноваційна

інвестиційна політика можуть вплинути на економічну, наукову та технологічну спеціалізацію регіону, а отже і на його продуктивність, конкурентоспроможність та економічний розвиток.

Це є логічним продовженням у процесі поглиблення, диверсифікації та спеціалізації більш загальних інноваційних стратегій, беручи до уваги регіональні особливості та міжрегіональні аспекти, і, таким чином, можливий спосіб допомогти економікам регіонів – як більш потужним, так і таким, що розвиваються, - відновити економіку зростання за рахунок використання інновацій/ інвестицій, заснованих на знаннях, в регіонах.

Одним з потужних важелів економічного розвитку регіонів є співробітництво громад регіонів. Все більше територіальних громад користуються даним інструментом. На сьогодні вже 1170 громад України активно співпрацюють у різних сферах. Лідером у міжмуніципальному співробітництві залишається Полтавська область, де близько 300 громад спільно вирішують питання переважно у сферах житлово-комунального господарства, пожежної безпеки, освіти, охорони здоров'я. Про це свідчать дані Моніторингу процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування. У Мінрегіоні зазначають, що співробітництво територіальних громад є ефективним інструментом для вирішення складних завдань, які не під силу одній громаді, натомість у співпраці з іншими вирішуються легше. Зокрема, Сумська область належить до областей з найбільш активним проявом співробітництва громад регіону. Станом на 11.01.19 в області діє 25 проектів співробітництва, в тому числі 3 з них – в галузі ЖКГ, 7 – освіти і здоров'я, 15 – в інших галузях.

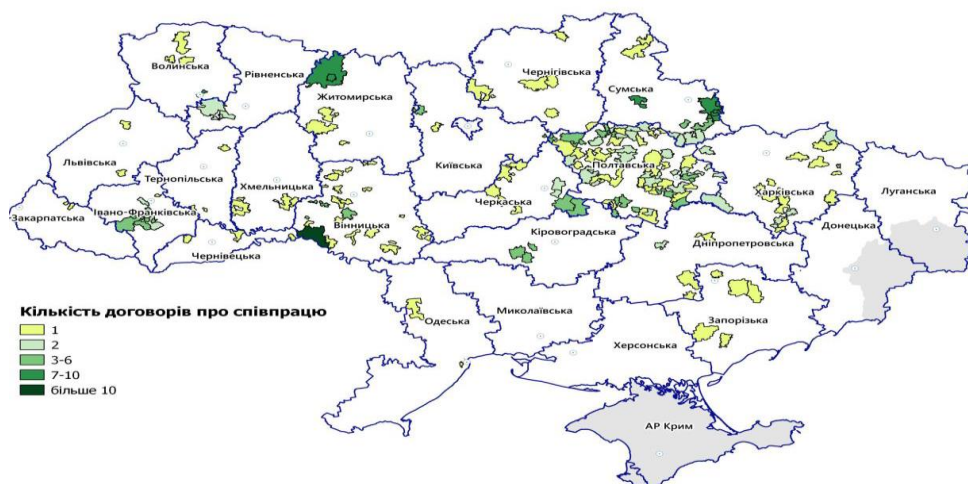

Рисунок 2 - Співробітництво територіальних громад України (станом на 11.01.19)

*складено за джерелом [117]

Як зазначає, В. Негоди, використання інструменту співробітництва територіальних громад дає чимало переваг: об'єднання ресурсів, можливість надавати нові послуги чи підвищити якість вже існуючих послуг, зменшення витрат, залучення кваліфікованішого персоналу, покращення умов для залучення інвестицій та ін. Громади об'єднують зусилля, фінанси, кадри і вирішують ті питання, які самотужки ефективно вирішити складно або

неможливо з різних причин. До прикладу, будівництво водогону кожній зокрема громаді самотужки реалізувати складно, бо це дороговартісний проект, та якщо кілька громад об'єднають ресурси, тоді його реально реалізувати. Результат – мешканці цих громад отримають доступні послуги з водопостачання. Тим більше, що держава надає фінансову підтримку місцевим бюджетам суб'єктів співробітництва у пріоритетних сферах державної політики. До того ж, існує широкий перелік напрямків міжнародної технічної допомоги.

3.2. Економічне регулювання відтворення природного ресурсного потенціалу АПВ на регіональному рівні¹²

Реформування аграрної сфери спрямовано на підвищення рівня продовольчої безпеки України за рахунок нарощування виробництва продуктів харчування, поліпшення їхньої якості та збалансованості за поживними речовинами, що дозволить створити конкурентоспроможну економіку, інтегровану у світову господарську систему, наблизити сільськогосподарське виробництво до рівня економічно розвинених країн. Кожна країна має різні критерії національної продовольчої безпеки, визначає шляхи її забезпечення і розвитку аграрного виробництва залежно від природно-кліматичних особливостей, економічного стану. Важливе значення набуває подальша зміна демографічної ситуації світу, населення якого перевищило 6 млрд. чол., а до 2025 року воно досягне чисельності 8 млрд. чол., з яких 10%, за висновками міжнародних експертів, залишиться на межі недоїдання. Україна має значні резерви щодо збільшення виробництва продовольства та можливості його експорту, покращення умов праці аграрних товаровиробників, їх соціального забезпечення. Стан природного ресурсного потенціалу безпосередньо впливає на якість і тривалість життя населення. Співставлення економічного і екологічного комфорту як складових життєвого рівня свідчить, що якість навколишнього середовища є пріоритетним споживчим благом. Це теоретичне положення передбачає практичну реалізацію прав людини на екологічно чисте довкілля, прав майбутніх поколінь на користування природним ресурсним потенціалом для підтримки власного розвитку.

Державна політика в сфері охорони і раціонального використання природних ресурсів визначається системою правових, організаційних, економічних та інших заходів, що мають природоохоронний, ресурсозберігаючий та відтворювальний характер. Стратегія системи відтворення природного ресурсного потенціалу АПВ повинна передбачати формування високопродуктивних і екологічно стійких агроландшафтів; гармонійне поєднання механізму дії економічних законів і законів природи в межах території з урахуванням лімітуючих чинників навантаження на сільськогосподарські угіддя, біологічні ресурси та ландшафти; впровадження

---

¹² Автор: Борисова В. А.

вимог щодо екологічної безпеки в системі земле-, водо-, лісокористування, використання повітряних ресурсів; забезпечення розширеного відтворення родючості ґрунтів шляхом формування та реалізації системи ґрунтозахисних природоохоронних заходів [202, С. 32].

Важливе значення при цьому має формування механізму фінансово-економічної, адміністративної та кримінальної відповідальності землекористувачів за порушення екологічних вимог; розробка природоохоронних заходів на підставі вимог міжнародного законодавства та підвищення його ролі в практиці використання природного ресурсного потенціалу АПВ. Потребує удосконалення механізм розміщення сільськогосподарського виробництва з метою найбільш раціонального використання місцевих природних умов і ресурсів; вивести з користування малопродуктивні сільськогосподарські угіддя, насамперед, у регіонах з високою розораністю земель; створити систему економічних стимулів виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції на основі технологій біологічного землеробства [196, С. 205].

Запровадження нових засад сучасної екологічної політики в умовах формування сталого розвитку потребує корінного реформування всієї системи збереження та відтворення природного ресурсного потенціалу АПВ як на державному, так і на регіональному рівнях в таких аспектах:

1) раціоналізація використання природних ресурсів сільськогосподарського призначення (землі, води, лісів, повітряного середовища), яка забезпечується створеною нормативно-правовою базою охорони цих ресурсів, узаконеним механізмом державного регулювання процесів їх використання, відтворення і охорони;

2) стабілізація доходів вітчизняних виробників продовольства і захист їх від ринкової стихії за рахунок державних коштів шляхом створення і впровадження відповідної нормативно-правової бази;

3) підтримка найбільш ефективних форм землекористування, зокрема великих агропромислових підприємств за допомогою впровадження специфічних правових норм, механізмів і фінансових рішень;

4) перетворення держави не тільки в головного замовника окремих видів продовольства, але й в його основного покупця і розпорядника на основі впровадження спеціального юридичного механізму і надання повноважень уряду для закупки і розподілу в країні та за її межами значної частини урожаю сільськогосподарських культур, якщо це необхідно для стабілізації ситуації на продовольчому ринку;

5) створення стабільного забезпечення потреб населення країни в продовольстві у відповідності з фізіологічними нормами їх споживання.

Для господарюючих суб'єктів можна виділити такі основні напрями екологізації агропромислового виробництва: запобігання забрудненню довкілля; виробництво екологічно чистої продукції; підвищення родючості ґрунту; відновлення лісових ресурсів; покращення якості водних та повітряних ресурсів. Кожний з цих напрямів можна регулювати фінансовими методами та нормативами, зокрема:

- лімітами на ресурсокристування і забруднення природного середовища;
- системою платежів за використання природних ресурсів та забруднення навколишнього середовища;
- фінансово-кредитним, ціновим та податковим механізмами реалізації регіональної політики в галузі ресурсокористування в аграрній сфері.

Найбільш розповсюдженим з фінансових інструментів є платежі за природокористування, до яких відносяться:

- платежі за право користування природними ресурсами;
- платежі за відтворення і охорону природних ресурсів;
- компенсаційні платежі за вибуття природних ресурсів через цільове використання чи погіршення їх якості;
- платежі за викиди (скиди, розміщення) забруднюючих речовин чи відходів в природне середовище.

Для забезпечення стабільного надходження коштів на відтворення природного ресурсного потенціалу АПВ необхідно надавати розвитку використання економічних важелів та методів. Зараз економічне регулювання екологічної діяльності господарюючих суб'єктів регіону здійснюється за допомогою зборів за забруднення довкілля; за спеціальне використання природних ресурсів; штрафів, в тому числі адміністративних, за порушення законодавства.

На нашу думку, економічний чинник у регулюванні екологічної діяльності підприємств в комплексі з ефективним контролем повинен бути одним з визначальних, у зв'язку з чим доцільно:

- спростити механізм розрахунків платежів за забруднення довкілля та їх надходження до відповідних бюджетів;
- розробити ефективну систему контролю точності звітних документів природокористувачів;
- зацікавити природокористувачів як у відрахуванні коштів до природоохоронних фондів, так і в реалізації природоохоронних заходів;
- розробити правові та нормативні документи, що визначають механізм економічних пільг у вигляді безкоштовних або безпроцентних кредитів, зниження податків і порядку їх застосування;
- спростити систему фінансування природоохоронних заходів з регіональних природоохоронних фондів;
- використовувати за цільовим призначенням на регіональному рівні ресурсні платежі на вирішення екологічних проблем, відновлення і покращення якості природних ресурсів.

Поряд з впровадженням економічних нормативів необхідно застосовувати в повному обсязі економічні санкції за зниження родючості ґрунту, погіршення повітряного басейну, водних джерел, інших важливих екологічних параметрів. Якщо конкретний працівник перевищив гранично допустимі норми речовин у продукції або значно перезволожив ґрунт при поливі, що викликало його ерозію, або неправильно застосовував мінеральні добрива, що призвело до зниження родючості ґрунту тощо, то це повинно відповідним чином відобразитись на розмірах його доходу. Наприклад, в

умовах зниження родючості ґрунту, розмір грошових витрат, необхідних для його поновлення, потрібно вилучити з доходу господарських суб'єктів пропорційно зниженню родючості ґрунту і розмірам землекористування.

Формування повноцінної системи цільового економічного регулювання ресурсокористування повинно бути одним з визначальних напрямів державної політики. Згідно з ними використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки повинно плануватися в межах комплексних програм, орієнтованих на досягнення балансу між рівнями шкідливого впливу на довкілля і його здатністю до відновлення. Ключовим моментом у цій стратегії є подальший розвиток фінансово-економічного механізму природокористування, що передбачає збереження платежів за забруднення довкілля та природних ресурсів, формування системи фінансування і кредитування природоохоронних заходів, екологізацію податкової і цінової системи, підтримку і становлення екологічного підприємництва.

Наукове обґрунтування раціонального використання земельних ресурсів та впровадження господарсько-технологічних заходів для відтворення їх екологічної функції нами пропонується забезпечувати шляхом:

- встановлення рівнів забрудненості ґрунтів викидами промисловості та агрохімікатами, розробки ґрунто-екологічної типології земель, нормативів кризового стану і параметрів екологічної стійкості ландшафтів та районування територій України за їх показниками;
- опрацювання моделей ґрунтозахисного та меліоративного землекористування в конкретних природнокліматичних умовах, проведення відповідних проектно-вишукувальних робіт з урахуванням форм землекористування;
- створення системи спостережень за станом земельних ресурсів та прогнозування соціально-екологічних наслідків його зміни.

Використання земельних ресурсів в Україні є платним, а плата за землю справляється у вигляді нарахування земельною податку для власників землі та землекористувачів. Ці кошти доцільно використовувати виключно для фінансування раціонального використання родючості земель. Крім того, додатковими джерелами стимулювання за підвищення ефективності землекористування можуть бути платежі в бюджет при вилучені малопродуктивних земель з сільськогосподарського обігу та кошти від сплати штрафних санкцій.

Економічне стимулювання за покращення агроекологічного стану сільськогосподарських земель ґрунтується на методиці грошової оцінки землі. Мотивом економічного стимулювання землевласників та землекористувачів є підвищення балу агроекологічної оцінки угідь, який визначається при черговому агрохімічному обстеженні. Необхідною умовою проведення стимулювання є зростання всіх агрохімічних показників родючості ґрунту (табл. 1).

Таблиця 1 - Розмір економічного стимулювання за підвищення агроекологічної оцінки земельних угідь

Збільшення величини агроекологічної оцінки земель, бали	Розмір економічного стимулювання відносно грошової оцінки землі, %	Збільшення величини агроекологічної оцінки земель, бали	Розмір економічного стимулювання відносно грошової оцінки землі, %
0,1 - 1,0	0,5	10,1 - 11,0	5,5
1,1 - 2,0	1,0	11,1 - 12,0	6,0
2,1 - 3,0	1,5	12,1 - 13,0	6,5
3,1 - 4,0	2,0	13,1 - 14,0	7,0
4,1 - 5,0	2,5	14,1 - 15,0	7,5
5,1 - 6,0	3,0	15,1 - 16,0	8,0
6,1 - 7,0	3,5	16,1 - 17,0	8,5
7,1 - 8,0	4,0	17,1 - 18,0	9,0
8,1 - 9,0	4,5	18,1 - 19,0	9,5
9,1 - 10,0	5,0	19,1 - 20,0	10,0

Важелом господарського впливу на ефективність використання землі є еколого-агрохімічна її оцінка в балах; розмір штрафних санкцій за погіршення екологічного стану земель наведено в табл. 2. У випадку якщо величина агроекологічного балу ґрунтів не змінилась при проведенні чергового агрохімічного обстеження, то стимулювання недоцільно проводити. Потрібно стимулювати розширене відтворення родючості ґрунту, бо воно мотивує власника землі та землекористувача до вкладання додаткового капіталу в охорону і відтворення родючості ґрунту.

Економічне стимулювання не повинно перевищувати розмірів штрафних санкцій при зміні агроекологічної оцінки в бік збільшення або зменшення. Наведений вище варіант економічного механізму раціонального використання та охорони земельних ресурсів сприятиме економічній зацікавленості землевласників та землекористувачів у підвищенні рівня родючості земельних угідь, зростанню величини агроекологічної оцінки в балах.

Нові соціально-економічні умови господарювання в аграрній сфері потребують нових підходів до оцінки інвестиційного потенціалу регіонів та необхідності залучення інвестицій у відтворення природного ресурсного потенціалу АПВ. Тому слід вивчати процеси, що відбуваються в інвестиційній сфері, зважаючи на територіальну приналежність: створення інвестиційних проектів, пошук джерел фінансування капітальних вкладень, формування регіональної галузевої структури інвестицій тощо. Вкрай гостро стоїть питання залучення нових інвестицій [203]. Виникає необхідність в оцінці інвестиційної привабливості окремих територій і регіонів. Органи місцевого самоврядування можуть проводити таку оцінку самостійно за рахунок власних коштів, силами працівників економічних служб. Така оцінка може й повинна використовуватися при розробці плану реструктуризації

регіону. Це дозволить органам місцевого самоврядування залучати зовнішніх інвесторів, маючи на меті поєднання їхніх та власних комерційних інтересів.

Таблиця 2 – Розмір штрафних санкцій за зниження агроекологічної оцінки земельних угідь

Зниження величини агроекологічної оцінки земель, бали	Розмір штрафних санкцій відносно грошової оцінки землі, %	Зниження величини агроекологічної оцінки земель, бали	Розмір штрафних санкцій відносно грошової оцінки землі, %
0,1 - 1,0	1,0	10,1-11,0	11,0
1,1 - 2,0	2,0	11,1-12,0	12,0
2,1 - 3,0	3,0	12,1- 13,0	13,0
3,1 - 4,0	4,0	13,1-14,0	14,0
4,1 - 5,0	5,0	14,1-15,0	15,0
5,1 - 6,0	6,0	15,1-16,0	16,0
6,1 - 7,0	7,0	16,1 -17,0	17,0
7,1 - 8,0	8,0	17,1-18,0	18,0
8,1 - 9,0	9,0	18,1 -19,0	19,0
9,1 - 10,0	10,0	19,1-20,0	20,0

Особливої актуальності набуває проблема визначення пріоритетів інвестиційної діяльності, вибору її найефективніших напрямів. Кожен інвестиційний проект має конкретну спрямованість і з найбільшою ефективністю може бути реалізований в тих регіонах, де для цього є найкращі умови. Тому найважливішу роль в процесі обґрунтування інвестиційної діяльності відіграє оцінка і прогнозування інвестиційної привабливості регіону. На нашу думку, показниками оцінки інвестиційної привабливості регіонів України можуть бути: рівень економічного розвитку регіону; рівень розвитку інвестиційної інфраструктури; демографічна характеристика регіону; рівень розвитку ринкових відносин і комерційної інфраструктури; рівень криміногенних, екологічних та інших ризиків.

Серед заходів, які безпосередньо спрямовані на залучення інвестицій, необхідно назвати створення системи управління інвестиційною діяльністю в регіонах і підвищення їх ролі й відповідальності у схваленні та реалізації інвестиційних рішень. Це передбачає залучення приватних інвестицій на певну територію за допомогою гнучких податкових і кредитно-фінансових механізмів, диференційованих тарифних ставок оплати енергії, орендної плати, випуску муніципальних пільгових облігацій тощо. Основною проблемою орендних підприємств, в тому числі і реформованих, є нестача коштів для технічного і технологічного переобладнання виробництва. Без цього складно, а іноді і неможливо досягти бажаної ефективності виробництва. Вирішенням проблеми може стати пошук інвестора.

Згідно із Законом України “Про інвестиційну діяльність” інвестори, які приймають рішення щодо вкладання власних позичкових і залучених майнових та інтелектуальних цінностей в об’єкт інвестування, можуть виступати в ролі вкладників, кредиторів, покупців, а також виконувати функції будь-якого учасника інвестиційної діяльності [195]. Отже, інвестувати в аграрне виробництво можуть самі сільськогосподарські підприємства, кредитні установи, а також інші юридичні та фізичні особи.

Власного капіталу господарствам сьогодні вистачає, в кращому випадку, на поновлення оборотних засобів. Джерелами власних грошових засобів, які можуть бути використані в інвестиційних цілях, на підприємствах є амортизаційні відрахування, доходи від реалізації майна. Через неефективність виробництва більшість господарств не можуть за рахунок цих джерел оновлювати основні засоби, оскільки це залишить їх без оборотних коштів [206].

В Україні кредити надаються на короткий термін і під високі проценти, тому за рахунок банківських кредитів господарства можуть поповнювати лише поточні активи. Для інших цілей господарствам вигідно використовувати кредити зарубіжних кредитних ліній та міжнародних організацій. Але аграрні підприємства не мають у своєму розпорядженні достатньої кількості ліквідного майна для застави, щоб отримати значні кредити, а рентабельність виробництва, в яке вкладаються кредитні кошти, не завжди вища за рівень процентної ставки, що зменшує власний капітал, платоспроможність підприємства і підвищує ризик господарювання. За рахунок кредитів господарствам економічно вигідно фінансувати ті виробництва, рентабельність яких вище за рівень процентної ставки.

Найбільш привабливим і реальним джерелом коштів для технічного та технологічного оновлення виробництва є прямі інвестиції у вигляді часткової участі (вкладень) [204, С. 827]. На рішення інвестора співпрацювати з сільськогосподарськими підприємствами впливають такі фактори:

- висока рентабельність окремих виробництв;
- наявність вільних коштів;
- наявність великих земельних площ і дешевої робочої сили на селі;
- одержання прибутку за надані господарству ресурси та послуги;
- можливість порушувати справу про банкрутство для інвестора, оскільки ліквідного майна в господарстві мало і воно в поганому стані;
- згідно з черговістю задоволення претензій кредиторів майна може не вистачити для задоволення власних претензій;
- не існує досвіду провадження справ про банкрутство сільськогосподарських підприємницьких структур;
- бажання зберегти ринок збуту (пальне, запчастини, добрива, електроенергія);
- наявність власних маркетингових каналів і можливість формувати великі партії продукції;
- необхідність регулярних поставок якісної екологічно чистої сільськогосподарської продукції для власних переробних потужностей.

По суті інвестор здійснює вертикальну диверсифікацію своєї діяльності. Маючи налагоджене постачання ресурсів і збут сільськогосподарської продукції, він починає займатися безпосереднім сільськогосподарським виробництвом. Як правило, найбільш рентабельні галузі в сільському господарстві – виробництво зернових та соняшнику. Тому подальший розвиток підприємницьких структур в галузі АПВ повинен здійснюватись за участю інвестора. В результаті створюється життєздатна аграрна структура, забезпечена фінансовими і матеріальними ресурсами. Порівняно із звичайним сільськогосподарським підприємством, така структура більш стійка, оскільки є ланкою виробничого ланцюга, що контролюється одним суб'єктом підприємництва. Члени господарства, як орендодавці, додатково отримують досить суттєві доходи у вигляді орендної плати.

Як правило, інвестор великою мірою або повністю контролює нову сільськогосподарську структуру (51-100% статутного фонду у випадку створення юридичної особи). Це позитивно впливає на управління сільськогосподарським виробництвом, яке значно покращується. Найважливіше, що приносить інвестор в сільське господарство сьогодні, – це ефективний менеджмент, який розглядає сільське господарство як сферу бізнесу, а не просто виробництво продуктів харчування.

Потенційного інвестора варто шукати серед тих кредиторів господарства, які мають довгострокові інтереси в сільському господарстві. Як показує досвід підприємств саме неспроможність господарств розрахуватися за своїми зобов'язаннями підштовхує партнерів до пошуку нових форм співпраці. У багатьох областях такими інвесторами є переробні підприємства; якщо господарства не спеціалізуються на високоефективному виробництві зернових та соняшнику, інвестори не виявляють інтересу до сільського господарства, оскільки їм невідомі інші прибуткові напрями цієї галузі. В цих районах інвестора цікавлять невеликі площі земель для виробництва продукції сільського господарства та можливості збуту власної продукції. Зважаючи на агрокліматичні умови і наявність великої кількості працівників, таким господарствам варто займатися інтенсивним виробництвом. Тому проектом, реалізованим за участю інвестора, може бути не виробництво зернових, а, наприклад, свинини, яловичини, овочів тощо, тобто виробництво, на якому можна спеціалізуватися в даній місцевості. Якщо господарство досить велике і багатогалузеве, то інвестори не можуть і не бажають працювати з таким господарством в цілому, оскільки для перетворення його на прибуткове потрібно багато коштів і часу при високому рівні інвестування. В цьому випадку господарствам доцільно працювати з інвестором за окремими напрями (проектами).

Регіональний рівень розвитку економіки виходить на перший план у сфері формування ринкових відносин. До регіону переходить велика частина функцій з підтримки і розвитку АПВ, регулювання розвитку продуктового ринку. Регіональну інвестиційну політику повинні складати наступні основні елементи:

- форми і методи мобілізації внутрішніх джерел інвестицій;

- форми і методи залучення інвестицій на розвиток АПВ з інших регіонів країни, а також іноземних капіталів;
- взаємозв'язок структурної та інвестиційної політики в регіональному АПВ: принципи, методи і канали розміщення інвестицій;
- взаємозв'язок регіональної й інвестиційної політики з розвитком ринкової інфраструктури;
- взаємозв'язок регіональної інвестиційної політики з грошовою політикою НБУ;
- розвиток підприємницьких структур з урахуванням екологічної складової.

Основа регіональної інвестиційної політики – підтримка єдиних внутрішньо регіональних цін на важливу агропромислову продукцію, в основі якої лежать ціни на зерно. Це допоможе контролювати виробництво та обмін товарів, регулювати ринкові відносини, стимулювати випуск дефіцитних товарів, гарантувати одержання очікуваних доходів і скоротити можливість спекуляції. Регіональні ринки підтримуються фінансовими засобами з єдиного міжгалузевого регіонального фонду, сформованого шляхом відрахувань учасників продовольчого ринку і ринків сільськогосподарської сировини. З цією метою на регіональному рівні необхідно організувати службу моніторингу за цінами на товари, витратами виробництва і доходністю галузей АПВ. Ці дані стануть основою регулювання ринкових відносин, мета якого полягає в підтримці доходів підприємств аграрної сфери на рівні забезпечення умов для розширеного відтворення, виробництва та реалізації екологічно чистої сільськогосподарської продукції, організації мотиваційних стимулів до праці.

Екологічні проблеми виникають тоді, коли ринкова система не в змозі подавати відповідні цінові сигнали та забезпечувати стимулювання у сфері використання природних ресурсів. Наприклад, окремі види ресурсів можуть використовуватися «безкоштовно», хоча їх використання спричиняє екстернальні витрати у формі забруднення води, погіршення якості повітря чи інших екологічних наслідків. В одних випадках, ринкова ціна покриває витрати на самі природні ресурси, але вона не покриває збитків третіх осіб. Коли екологічні ресурси недооцінюються таким чином, виробники та споживачі будуть практикувати надмірне використання більш дешевих ресурсів. Недооцінювання також забезпечує недостатнє стимулювання для розвитку нових технологій для контролю за екологічним забрудненням.

Ефективне застосування інвестиційних стимулів в контролі за забрудненням вимагає того, щоб граничні витрати на зниження забруднення були меншими або дорівнювали граничній вигоді, отриманій внаслідок цього зниження. Принципи аналізу ефективності формують аналітичні основи для визначення її критеріїв. Для того, щоб податкові методи стимулювання інвестицій в результаті мали зменшення рівнів забруднення, приведена вартість податкових пільг повинна перевищувати приведену вартість витрат на природоохоронне обладнання.

Прогрес в технологіях виробництва, що супроводжує розвиток

суспільства, має на меті використання природних ресурсів набагато продуктивніше, ніж будь-коли. Продуктивне використання природних ресурсів повинно враховувати деякі аспекти. По-перше, використання природних ресурсів має бути у повному обсязі (з урахуванням можливих відходів при виробництві продукції, які можна знову використовувати). По-друге, якщо йдеться про продуктивне використання, то необхідно мати на увазі репродукцію природних ресурсів, тобто постійне їх відновлення. Друга позиція є однією з головних ланок завдань суспільства, що прагне до розвитку, а не деградації. Тому підтримка становлення і розвитку екологічного підприємництва повинно одним з головних важелів реалізації сучасної еколого-економічної політики.

Страховання в аграрній сфері забезпечує страховий захист виробництва сільськогосподарської продукції, потребує розвитку екологічного страхування та страхування якості земельних ресурсів. У сільському господарстві економічний процес виробництва, незалежно від його суспільного характеру, знаходиться під впливом об'єктивних економічних законів і законів природи. Важливу роль у цьому процесі відіграє земля як основний засіб виробництва. Органічне сплетіння економічного та природного процесу зумовлює залежність сільськогосподарського виробництва від багатьох природно-кліматичних факторів (родючості землі, світла, тепла, сонячної енергії, вологи, клімату тощо), тому в сільському господарстві одна й та ж праця та вкладений капітал дають менше продукції у несприятливий рік, ніж у сприятливий [197, С. 40-41].

Вирішення завдання створення ефективної системи управління ресурсно-екологічною безпекою соціально-економічного розвитку України означає не просто коригування нинішньої економічної політики, а перехід до принципово іншої еколого-економічної моделі реформ [204, с. 218]. Реалії вітчизняного екологічного менеджменту свідчать про відсутність стимулюючої дії нинішньої системи економічних регуляторів, їх неспроможність спонукати підприємства-природокористувачів до запровадження екологобезпечних технологій і способів ведення господарства. Тому існуюча політика повинна стимулювати дотримання вимог екологічної безпеки; випуску екологічно чистої продукції; ефективного використання та відтворення природного ресурсного потенціалу АПВ.

Нами пропонується сформуванню регіональний фонд відтворення природного ресурсного потенціалу АПВ за рахунок бюджетних відрахувань, обов'язкового та добровільного страхування, екологічних податків та платежів, інвестиційної діяльності. Блок-схема формування та використання коштів цього фонду зображена на рис. 1. Результати експертних оцінок показують, що на збереження і відтворення земельних ресурсів необхідно витратити 47% коштів фонду, близько 30% – на відтворення лісових ресурсів; 15% – на очищення водних ресурсів; 8% – на охорону атмосферного повітря [201, С. 178].

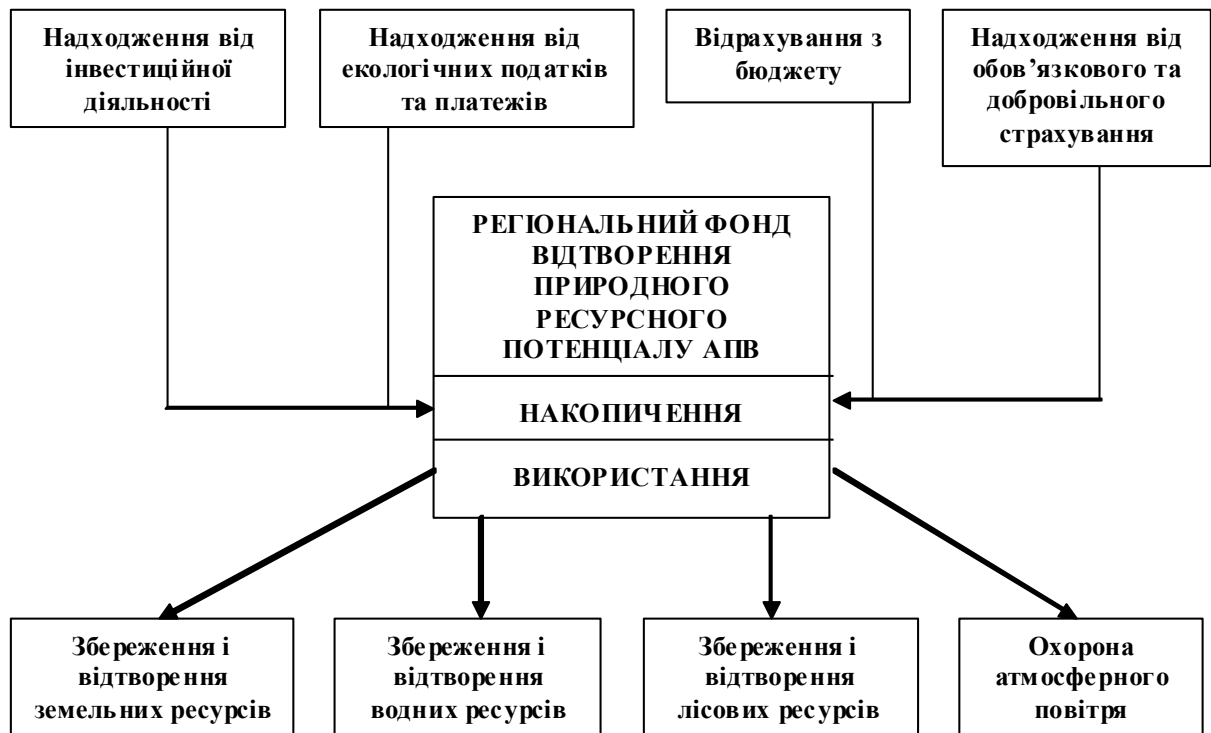

Рисунок 1 - Блок-схема формування та використання коштів на відтворення природного ресурсного потенціалу АПВ

Вибір найкращого варіанту використання коштів регіонального фонду відтворення природного ресурсного потенціалу АПВ здійснюється за допомогою імітаційного моделювання. Блок-схема структури імітаційної моделі економічного регулювання відтворення природного ресурсного потенціалу АПВ в регіоні представлена на рис. 2.

Розробка і реалізація регіональної програми відтворення природного ресурсного потенціалу АПВ пов'язана з подоланням принципових труднощів інформаційного, наукового, технічного і організаційного характеру. Основна проблема пов'язана з виявленням і улагодженням суперечливих неспівпадаючих економічних інтересів багатьох юридичних осіб ресурсокористування різних форм власності, різних соціальних груп територіальних організацій та об'єднань, рад різних рівнів. Улагодження інтересів вище вказаних суб'єктів господарювання суттєво впливає на результативність програми. Проведені нами дослідження дозволяють зробити висновок, що перераховані труднощі можна подолати за допомогою спеціальної імітаційної системи. Така система, як показано на рис. 2, складається з банку вихідних даних, набору економіко-екологічних алгоритмів і комп'ютеризованих програм, процедур аналізу варіантів програми й прийняття рішення на підставі результатів комп'ютерної обробки даних. Призначення імітаційної системи – генерування варіантів стратегій ресурсокористування в АПВ та їх всебічна комплексна оцінка з урахуванням потреб ресурсокористування регіону.

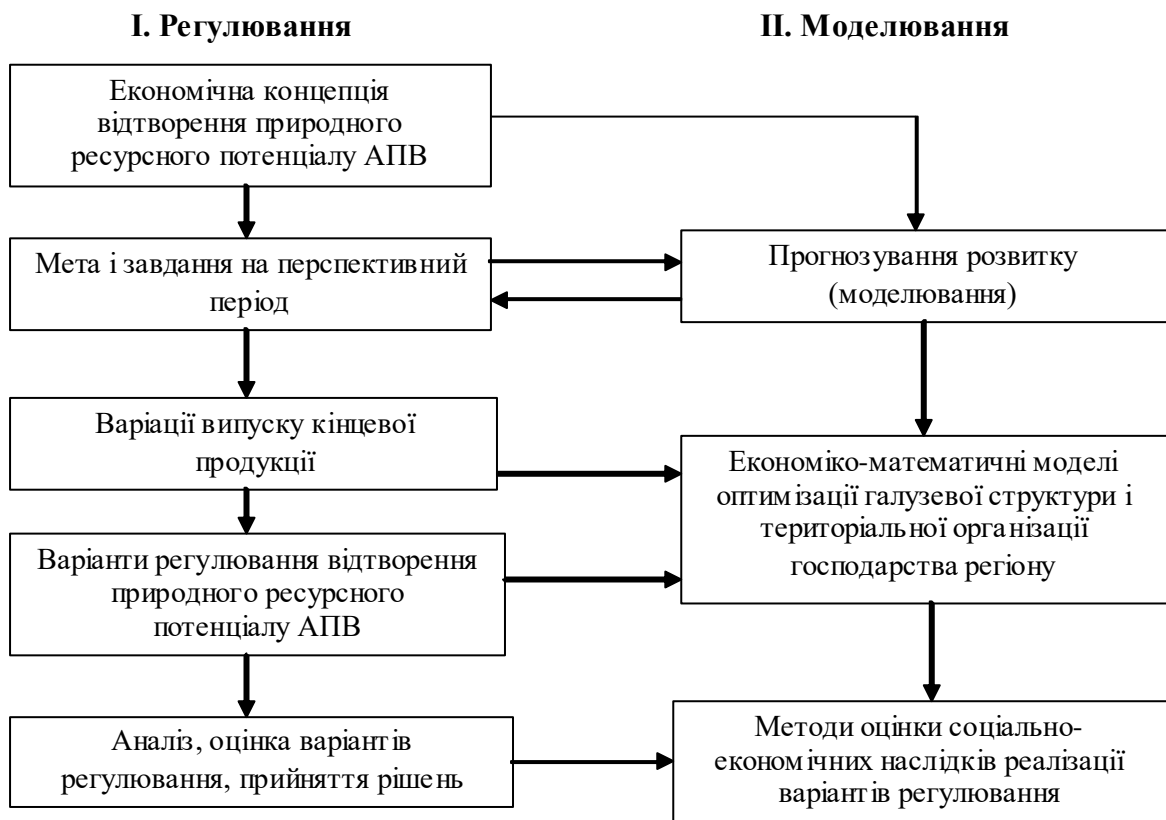

Рисунок 2 - Блок-схема структури імітаційної моделі економічного регулювання відтворення природного ресурсного потенціалу АПВ

Використання вище зазначених підходів до відтворення природного ресурсного потенціалу АПВ дозволяє забезпечити економічну і продовольчу безпеку регіону, сталий розвиток підприємств агропромислового виробництва. Екологізація агропромислового виробництва дозволить сформувати екологічно комфортне середовище для життєдіяльності населення, забезпечити його екологічно чистою сільськогосподарською продукцією [205, С. 134]. Екологічні дослідження і природоохоронні заходи в Україні часто групують за елементами навколишнього середовища. Виділяються проблеми охорони повітря, вод, ґрунтів, тварин, рослинного світу. При цьому в основу процесів прийняття рішень покладено галузевий підхід – кошти вкладаються для вирішення проблеми чистоти повітря, води, проведення протиерозійних заходів, меліоративних робіт тощо. Однак такий підхід не гарантує, що загальний стан навколишнього середовища поліпшиться, оскільки він абстрагує від цілісної проблеми. В силу відомчої організації управління економікою і охороною довкілля малоімовірно вирішення кожної з цих проблем окремо, бо вони є комплексними та тісно взаємопов'язаними. Значна частина прояву екологічної свідомості щодо необхідності відтворення природного ресурсного потенціалу АПВ припадає на рівень масової свідомості, де знання про особливості взаємовідносин людини і природи знаходяться в несистематизованій формі повсякденних уявлень, пов'язані з виробничою та невиробничою практичною діяльністю та

потребують комплексного підходу щодо вирішення проблем.

3.3. Земельні ресурси як джерело фінансового забезпечення регіональної економічної системи¹³

Згідно зі ст.142 Конституції України земля, що знаходиться у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, є однією із складових фінансової основи місцевого самоврядування [112].

Принципове значення для фінансового забезпечення регіональних економічних систем має передача земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад (ОТГ), яка розпочалася з 1 лютого 2018 р. відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 січня 2018 р. № 60-р [226]. За даними Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру (Держгеокадастру) у 2018 р. у власність ОТГ було передано понад 1,5 млн. га сільськогосподарських земель. У 2019 р. процес земельної децентралізації продовжиться для тих територіальних громад, які об'єдналися після 1 лютого 2018 р. [212]. В Сумській області у 2018 р. 28 ОТГ отримали у комунальну власність земельні ділянки сільськогосподарського призначення загальною площею 71,8 тис. га [117].

Наявність у комунальній власності ОТГ сільськогосподарських земель створює стабільне джерело фінансових надходжень для місцевих бюджетів. Поповнення дохідної частини бюджетів ОТГ тепер буде в більшій мірі залежати від самих органів місцевого самоврядування. Відповідно до глави 21 «Продаж земельних ділянок або прав на них на конкурентних засадах» Земельного кодексу України можуть проводитися земельні торги [215]. Реалізація права оренди земельних ділянок через проведення аукціонів дозволяє ефективніше використовувати існуючі земельні ресурси. Земельні торги сприяють суттєвому підвищенню ставок орендної плати і, відповідно, збільшенню місцевих бюджетів. За даними Держгеокадастру, у 2017 р. середня вартість оренди державних земель без проведення земельних торгів становила 952 грн./га, а наданих в оренду через аукціони – 2249,8 грн./га, тобто була більшою у 2,4 рази [223]. Крім того, спостерігається стала тенденція підвищення ставок орендної плати і в динаміці. Якщо у 2016 р. середня орендна ставка за результатами аукціонів склала 10,22% від нормативної грошової оцінки (НГО) землі, то у 2017 р. вона зросла до 14,73%, а за підсумками неповного 2018 р. досягла 19,13% від НГО за неповний 2018 р. Саме завдяки проведенню аукціонів в Україні зберігається майже дворазовий розрив між середніми ставками приватних та державних земель сільськогосподарського призначення на користь останніх [212].

З метою запобігання корупції та недопущення зловживань у сфері земельних відносин, пов'язаних з передачею земель, Держгеокадастром

---

¹³ Автори: Сапич В.І., Сапич Н.М.

згідно із Постановою Кабінету Міністрів України від 21.06.2017 № 688 [213] з 1 жовтня 2017 р. по 15 квітня 2019 р. реалізується пілотний проект із запровадження електронних земельних торгів. Онлайн-аукціони позбавлені обмежень територіального характеру щодо фізичної присутності покупця на місці проведення аукціону. Це суттєво розширює кількість учасників торгів, посилює конкуренцію між ними, сприяє формуванню ставок орендної плати на ринкових засадах і ще в більшій мірі підвищує результативність реалізації права оренди земельних ділянок. Держгеокадастром укладено договори про забезпечення функціонування системи електронних земельних торгів з державними підприємствами «СЕТАМ» та «ПРОЗОПРО.Продажі». Перший електронний земельний аукціон відбувся 18 жовтня 2018 р., а до кінця року їх пройшло біля трьох десятків. Проведені електронні торги продемонстрували середній приріст стартової ставки на 26 процентних пунктів - з 8,3% до 34,3% [212].

За даними Головного управління Держгеокадастру у Сумській області у 2018 р. було проведено 81 земельний аукціон з продажу прав оренди 290 земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної форми власності для ведення товарного сільськогосподарського виробництва загальною площею 6557,94 га. За результатами торгів розмір річної плати за користування земельними ділянками, який орендарі будуть сплачувати до бюджетів місцевих рад Сумського регіону, становить 15,2 млн. грн. З цих аукціонів 6 було проведено в режимі онлайн, на них було здійснено продаж прав оренди 12 земельних ділянок сільськогосподарського призначення загальною площею 222,97 га для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. В цілому по Сумській області за результатами торгів ставка орендної плати становила 8,04 – 437,23% від НГО земельних ділянок [209].

Найближчим часом органи місцевого самоврядування зможуть значно розширити площі земель, які будуть перебувати у їх комунальній власності. Таку можливість надає набуття чинності з 1 січня 2019 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні» від 10 липня 2018 р. № 2498-VIII. Згідно із даним Законом Розділ X «Перехідні положення» Земельного Кодексу України доповнено пунктом 21, який передбачає, що землі колективної власності ліквідованих колективних сільськогосподарських підприємств вважаються власністю територіальних громад, на території яких вони розташовані. Зазначений Закон є підставою для державної реєстрації права комунальної власності на ці земельні ділянки [228].

Законом України № 2498-VIII також внесено зміни до ст.13 Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» від 5 червня 2003 р. № 899-IV, які надають можливість органам місцевого самоврядування нерозподілені земельні ділянки, невитребувані частки (паї) після формування їх у земельні

ділянки передавати в оренду для використання за цільовим призначенням на строк до дня державної реєстрації права власності на таку земельну ділянку. Якщо до 1 січня 2025 р. власник невитребуваної земельної частки (паю) або його спадкоємець не оформив право власності на земельну ділянку, він вважається таким, що відмовився від одержання земельної ділянки. Така невитребувана земельна частка (пай) за заявою органу місцевого самоврядування на підставі рішення суду передається у комунальну власність територіальної громади, на території якої вона розташована, у порядку визнання майна безхазяйним [234].

Крім того, згідно із Законом № 2498-VIII Закон України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» доповнено ст. 14-1, яка визначає особливості використання та розпорядження землями, що залишилися у колективній власності колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства. Певна категорія земель, які залишилися у колективній власності колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства, підлягають безоплатній передачі до комунальної власності територіальної громади, на території якої вони розташовані. До цих земель відносяться:

- деградовані, малопродуктивні, техногенно забруднені сільськогосподарські угіддя, що підлягають консервації;
- заболочені землі;
- землі, на яких розташовані розвідані родовища корисних копалин загальнодержавного значення, запаси яких затверджені в установленому законодавством порядку;
- землі під полежащими лісовими смугами;
- землі під водними об'єктами;
- землі під господарськими шляхами, прогонами, польовими дорогами, у тому числі запроектованими у проекті землеустрою щодо організації території земельних часток (паїв);
- землі, які відповідно до закону не можуть перебувати у приватній власності;
- землі під будівлями, спорудами, іншими об'єктами нерухомого майна;
- землі, які передаються до запасу та резервного фонду;
- інші землі несільськогосподарського призначення.

Сільськогосподарські угіддя, які підлягали паюванню, однак не були передані до приватної, державної або комунальної власності, можуть бути розпайовані у порядку, встановленому Законом № 899-IV. До державної реєстрації права власності на земельні ділянки, що залишилися у колективній власності, сільська, селищна, міська рада може надати такі земельні ділянки в оренду на строк до державної реєстрації права власності на такі земельні ділянки. Розподіл між власниками земельних часток (паїв) та їх спадкоємцями земель, що залишилися у колективній власності після розподілу земельних ділянок, має бути здійснений до 1 січня 2025 р. В

подальшому ці землі передаються у комунальну власність в порядку визнання майна безхазяйним [234].

Обсяг фінансових надходжень до місцевих бюджетів буде залежати не тільки від площі земельних угідь, які перебувають у комунальній власності громад, та площі земельних ділянок, що є у власності і користуванні юридичних та фізичних осіб на території цих громад, але й від того, наскільки ефективно органи місцевого самоврядування використовують свої повноваження, визначені ст.10 Податкового кодексу України, щодо установаження єдиного податку та плати за землю [227].

Зміни у податковому законодавстві, зокрема надання місцевим радам права в певних межах встановлювати ставки податку за земельні ділянки та ставки податку з одного гектара сільськогосподарських угідь для платників єдиного податку четвертої групи, створюють додаткові можливості збільшити надходження до місцевих бюджетів. Так, ст.274 Податкового кодексу України передбачено, що ставка податку за земельні ділянки, НГО яких проведено, встановлюється у розмірі не більше 3% від їх НГО, для земель загального користування - не більше 1% від їх НГО, а для сільськогосподарських угідь - не менше 0,3% та не більше 1% від їх НГО. За земельні ділянки, які перебувають у постійному користуванні суб'єктів господарювання (крім державної та комунальної форми власності), ставка податку встановлюється у розмірі не більше 12% від їх нормативної грошової оцінки [227]. Місцеві ради мають скористатися своїм правом встановлювати ставки податку таким чином, щоб було забезпечено баланс інтересів місцевих громад, фізичних і юридичних осіб.

Світовий досвід свідчить, що виконавча влада забезпечує очікуваний суспільством результат, коли її практичні дії базуються на певних теоретичних концепціях. «Новий курс» Ф.Д. Рузвельта вивів США із найглибшої за всю історію економічної кризи 1929-1933 рр. завдяки тому, що мав своїм підґрунтям кейнсіанську теорію державного регулювання економіки. В основу економічної політики К. Аденауера, яка відновила ФРН після Другої світової війни і перетворила її в одного з світових економічних лідерів, було закладено теорію соціального ринкового господарства. Рейганоміка і тетчеризм забезпечили піднесення США і Великої Британії у 1980-ті рр., оскільки спирались на теоретичні положення монетаристів.

Стосовно предмету нашого дослідження це означає, що податкове адміністрування в сфері земельних відносин має враховувати відповідні теоретичні положення. Методологічні принципи земельного оподаткування було сформульовано класиками економічної теорії Ф. Кене (1644-1674), У. Петті (1623-1687) і А. Смітом (1723-1779) та їх послідовниками В.О. Лебедевим (1833-1909) і Ф.К. Горб-Ромашкевичем (1857-1907). Названі учені ставку земельного податку визначали в залежності від дохідності сільськогосподарських угідь [225, С.39; 236, С.508; 219, С.10, 63; 210, С.1, 34]. Якщо ж дохідність певних земель визначити проблематично, то тоді, на думку А. Сміта, це має компенсуватися помірністю податкового навантаження [236, с. 521]. Ф. Кене і А. Сміт наголошували на стимулюючій

ролі земельного податку, щоб його розмір не стримував сільськогосподарське виробництво і не гальмував зростання продуктивності землі [218, С. 242; 236, С. 507, 510-511]. Розробники теорії земельного оподаткування наголошували на необхідності дотримуватися принципу стабільності, оскільки зміни земельного податку можуть завадити поліпшенням землі [218, С.267; 236, С.507, С.510-511; 219, С.44].

Розглядаючи ефективність формування бюджетних надходжень слід також взяти до уваги напрацювання представника теорії пропозиції А. Лаффера (р. 1940), яка є одним із напрямів неоконсервативної економічної думки і близькою до положень монетаризму. А. Лаффер вбачав позитивний вплив зниження податкових ставок у стимулюванні пропозиції праці, що сприятиме скороченню витрат виробництва і зростанню його обсягів, а останнє, в свою чергу, забезпечить збільшення податкових надходжень. Збільшення пропозиції товарів розглядалося як фактор, який стримує інфляцію. А. Лаффер зазначив, що надмірне підвищення податкових ставок зменшує обсяг пропозиції інвестицій і уповільнює економічне зростання, що в кінцевому результаті негативно впливає на надходження до державного бюджету [217, С.435-437; 220, С.258-259; 237, С.806].

Графічне зображення залежності між податковими надходженнями у бюджет і динамікою ставок оподаткування отримало назву кривої Лаффера (рис.1). Її економічний зміст полягає в тому, що до певної межі зростання ставки оподаткування збільшує надходження до бюджету, оптимальна величина податкової ставки (K) забезпечує максимальні надходження у бюджет (Q_k), подальше підвищення ставки оподаткування призводить до скорочення податкових надходжень. Зниження ставок податку у короткостроковому періоді призведе до зменшення податкових надходжень, але стимулюватиме розширення виробництва, що у довгостроковому періоді призведе до зростання нагромадження, інвестицій, зайнятості і, відповідно, до збільшення стягнень до державного бюджету і послабить інфляцію [216, С.182-184].

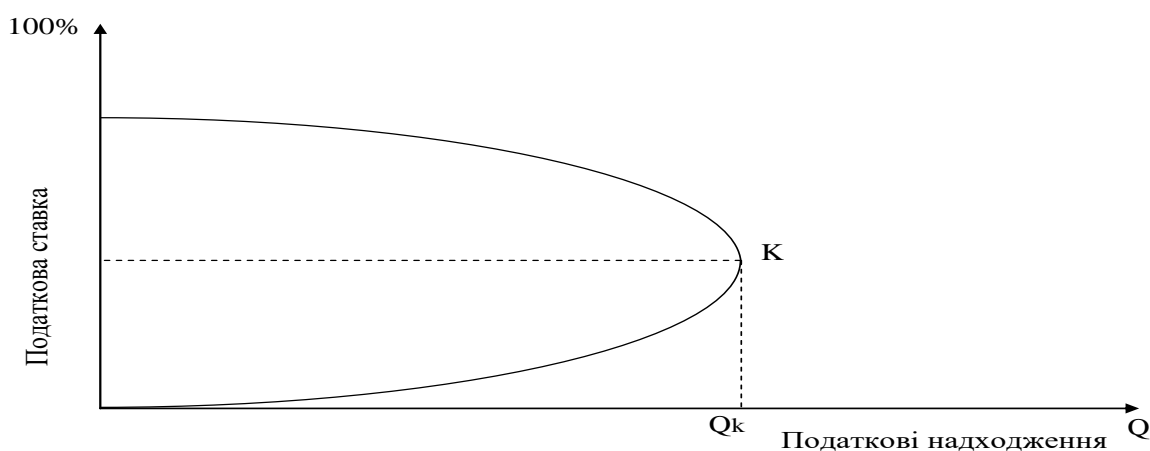

Рисунок 1 - Крива Лаффера

*складено за джерелом [216, С.652]

Можна констатувати, що принцип достатності податкової системи з позиції її фіскальної функції конкретизується А. Лаффером, як принцип оптимальності, тобто застосування таких податкових ставок, які б у найбільшій мірі стимулювали підприємницьку активність і на основі розширення бази оподаткування забезпечували максимальні надходження податків до бюджету. Незважаючи на деяку суперечливість зроблених у подальшому на основі концепції А. Лаффера розрахунків [237, С.559-565], їх умовність і складність [207], практичне втілення ідей представників монетаризму і теорії економіки пропозиції щодо реформування податкової системи забезпечили оздоровлення економічної системи США у 1980-х рр. і у подальшому підвищили її конкурентоспроможність.

У 2015 р. А. Лаффера було призначено радником міністра фінансів України Н. Яресько. На жаль, професору Вищої школи бізнесу при Чиказькому університеті А. Лафферу, який допомагав провести успішні економічні реформи сороковому президентові США Р. Рейгану, першій жінці-прем'єр міністру Великої Британії М. Тетчер та чилійському диктатору А. Піночету, не вдалося реалізувати свої ідеї в Україні.

Завдяки реформуванню місцевого самоврядування відбулась помітна фінансова децентралізація. За останні роки місцеві бюджети суттєво зросли: з 68,6 млрд. грн. в 2014 р. до 234 млрд. грн. в 2018 р., тобто у 3,4 рази. Важливо, що частка місцевих податків та зборів у власних доходах місцевих бюджетів (загальний фонд) за цей період збільшилася з 0,7% до 30,0% [117]. Втім фінансові надходження до місцевих бюджетів ще в значній мірі залежать від податкової політики на рівні держави. Відносно формування дохідних частин місцевих бюджетів за рахунок єдиного податку та плати за землю така залежність визначається змінами з боку центральної виконавчої влади НГО землі.

Єдиний податок четвертої групи платників, який сплачують сільськогосподарські товаровиробники, - це трансформований з 2015 р. фіксований сільськогосподарський податок (ФСП), який було запроваджено з 1 січня 1999р. Відповідно ст.11 та ст. 291 Податкового кодексу України, єдиний податок, як і ФСП, відноситься до спеціальних податкових режимів, які визначають особливий порядок оподаткування окремих категорій суб'єктів підприємницької діяльності, особливі механізми справляння податків і зборів, що встановлюють заміну сплати декількох платежів одним з одночасним веденням спрощеного обліку та звітності. Введення в дію Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок» було спричинене тим, що у аграрних підприємств у 1990-ті рр. за умов їх оподаткування на загальній основі утворилася значна податкова заборгованість зі сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), а також пені, штрафних і фінансових санкцій до Державного бюджету України, державних цільових фондів і місцевих бюджетів. Незадовільне фінансове становище сільськогосподарських підприємств призвело також до виникнення у них заборгованості перед постачальниками матеріально-технічних ресурсів.

Базою оподаткування єдиного податку для сільськогосподарських товаровиробників (як це було і для ФСП) є нормативна грошова оцінка одного гектара сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень), яку було проведено за станом на 1 липня 1995 р., з урахуванням коефіцієнта індексації. Однак запровадження єдиного податку призвело до збільшення ставок оподаткування. Якщо при сплаті ФСП по ріллі, сіножатям і пасовищам у 2005-2014 рр. застосовувалася ставка 0,15, то у 2015 р. платники єдиного податку мали платити по ставці 0,45, у 2016 р. її підвищено до 0,81, а з 2017 р. – до 0,95 [235; 229; 230; 231]. Крім того, податкові зобов'язання ще зростають внаслідок застосування коефіцієнта індексації за підсумками інфляції.

Середня по Україні сума плати за землю, що припадала на юридичну особу, у 2017 р. становила 162 тис. грн; у 2016 р. - 140 тис. грн., тобто підвищення плати за землю склало 15,7%. Середній по Україні розмір податку, що припадав на 1 платника єдиного податку, з платників четвертої групи у 2017 р. дорівнював 156 тис. грн.; у 2016 році - 114 тис. грн. Середній розмір єдиного податку за 1 га сільськогосподарських угідь в Україні у 2017 р. збільшився до 249 грн. проти 176 грн. у 2016 р., тобто податкове навантаження на земельні ресурси по сплаті єдиного податку лише за рік зросло на 41,5%. Задекларована площа сільськогосподарських угідь, з яких сплачувалися податки, у 2017 р. порівняно з 2016 р. зменшилася на 7,3%, а кількість платників податків зменшилася на 4,6% [223, С.94].

Хоча за останній період суттєво зросла прибутковість сільськогосподарського виробництва, проте таке підвищення ми оцінюємо як близьке до критичного. Скорочення задекларованої площі земель, з яких сплачувалися податки, та кількості платників податків може свідчити про дві негативні тенденції. Перша з них – це припинення певною кількістю суб'єктів господарювання своєї діяльності, друга – це збільшення тіньового сектору. Крім того, посилення податкового навантаження такими темпами не є доцільним, оскільки оптимального рівня рентабельності виробництва в цілому сільськогосподарської продукції у 25-40%, необхідного для здійснення розширеного відтворення на сталій основі [208, С.25; 214, С.403], ще не досягнуто.

Включно по 2017 р. НГО земель сільськогосподарського призначення визначалася на основі «Методики грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів», затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 23.03.1995 р. № 213 [233, С.40-46]. Ця методика була розроблена на основі даних економічної оцінки земель та фінансово-економічної діяльності колгоспів і радгоспів у 1980-ті рр. Взяті для розрахунку НГО показники того періоду (зокрема, норма рентабельності у 35 %, термін капіталізації рентного доходу - 33 роки, фіксовані державні закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію та матеріально-технічні ресурси, що формували її собівартість), безумовно, давно не відповідають ринковим умовам господарювання сільськогосподарських товаровиробників.

НГО земель сільськогосподарського призначення станом на 1 січня 2018 р. було проведено за новою методикою [232]. Технічна документація із загальнонаціональної НГО була затверджена наказом Мінагрополітики України № 552 від 16.11.2018 та набула чинності з 1 січня 2019 р. [222]. Згідно із даною методикою НГО земель сільськогосподарського призначення визначається відповідно до нормативу капіталізованого рентного доходу та показників бонітування ґрунтів шляхом складання шкал нормативної грошової оцінки агровиробничих груп ґрунтів природно-сільськогосподарських районів.

Таблиця 1 - Нормативна грошова оцінка ріллі та перелогів

Назва адміністративно-територіальної одиниці	НГО ріллі та перелогів, грн. за га		Відхилення НГО у 2018 р. від НГО у 2017 р.
	01.01.2017	01.01.2018	
Автономна республіка Крим	36946,33	25696,74	- 11249,6
Вінницька	33073,42	27078,28	- 5995,14
Волинська	29940,42	21607,36	- 8333,06
Дніпропетровська	32525,99	27078,28	- 5447,71
Донецька	34854,68	31167,66	- 3687,02
Житомирська	20580,98	21165,27	+ 584,29
Закарпатська	26377,87	27520,38	+ 1142,51
Запорізька	33838,40	25254,64	- 8583,76
Івано-Франківська	28567,62	26194,09	- 2373,53
Київська	31970,15	26194,09	- 5776,06
Кіровоградська	32096,51	32107,11	+ 10,6
Луганська	26519,14	27078,28	+ 559,14
Львівська	26622,12	22049,46	- 4572,66
Миколаївська	26360,16	27078,28	+ 718,12
Одеська	28114,23	31167,66	+ 3053,43
Полтавська	34252,51	30283,47	- 3969,04
Рівненська	31406,00	22049,46	- 9356,54
Сумська	29426,66	26636,19	- 2790,47
Тернопільська	30039,38	28901,92	- 1137,46
Харківська	32505,53	32549,20	+ 43,67
Херсонська	34698,86	24370,45	- 10328,4
Хмельницька	34495,59	29841,37	- 4654,22
Черкаська	39810,79	33930,75	- 5880,04
Чернівецька	33999,84	32991,29	- 1008,55
Чернігівська	24423,15	23873,10	- 550,05
В середньому по Україні	30937,85	27520,38	- 3417,47

*складено за джерелом [211].

Текст методики НГО, затвердженої урядом 16.11.2016 р., не містить алгоритму обчислення нормативу капіталізованого рентного доходу, але з напрацювань науковців, які були залучені до розробки даної Методики, можна зазначити наступне. Так, за визначенням А. Г. Мартина, розрахунок капіталізованого рентного доходу, що припадає на 1 га земель сільськогосподарського призначення здійснюється на основі статистичних

даних щодо землекористування сільськогосподарських підприємств, шляхом ділення рентного доходу, який припадає на 1 га, на ставку капіталізації, яку для нормативних розрахунків найбільш доцільно прирівняти до величини облікової ставки Національного банку України у рік проведення оцінки, яка є головним орієнтиром ціни на гроші у відповідному році [221]. Л.Я. Новаковський зазначає, що «ця методика базується на врахуванні рентного доходу вирощування зернових культур за останні роки в Україні» [239].

Визначена на 1 січня 2018 р. НГО земель сільськогосподарського призначення значно відрізняється від тієї, яка була раніше (табл. 1). В цілому по Україні відбулося її зниження на 11,04%, але в семи регіонах НГО підвищилася. Методику НГО, яку було затверджено урядом 16.11.2016 р., можна вважати такою, що в основному відповідає сучасним економіко-правовим вимогам сільськогосподарського землекористування, а також організаційно-економічним та технологічним умовам ведення сільського господарства, оскільки вона базується на результатах фінансово-економічної діяльності сільськогосподарських підприємств останніх років.

Водночас, ми поділяємо позицію авторів, які визначили, «що оновлена методика нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення (2016 р.) має низку вад» [238, С.40]. Істотним недоліком даної методики, на нашу думку, є те, що вона передбачає розрахунок НГО земель сільськогосподарського призначення на основі показників бонітування ґрунтів, яке було проведено ще у 1993 р. За понад чверть століття природні властивості ґрунтів в Україні суттєво змінилися, відповідно, нині вони вже інакше впливають на врожайність сільськогосподарських культур. Отже, найближчим часом держава має забезпечити проведення робіт по оновленню показників бонітування ґрунтів.

Вважаємо, що для розрахунку капіталізації рентного доходу більш доцільно використовувати не облікову ставку Національного банку України, а показник вартості депозитів. Облікова ставка є монетарним інструментом, за допомогою якого Національний банк лише встановлює для суб'єктів грошово-кредитного ринку орієнтир щодо вартості залучених та розміщених грошових ресурсів. Реальна ціна грошей визначається вартістю депозитів. В 2018 р. облікова ставка Національного банку України була у межах 16,0-18,0%, а вартість депозитів відповідно формі 350Д складала 9,9-15,8% [224]. Тобто, використання облікової ставки Національного банку України для розрахунку капіталізації рентного доходу призводить до завищення НГО земель сільськогосподарського призначення.

Ми також критично ставимося до того, що розрахунок НГО базується на врахуванні рентного доходу вирощування зернових культур. Аналогічний підхід до визначення ренти було закладено А. Смітом ще у XVIII ст. [236, С. 104-105]. Нині в Україні в структурі сільськогосподарської продукції зернові культури займають важливе місце. Проте сучасне аграрне виробництво є багатогалузевим. Сільськогосподарські угіддя безпосередньо забезпечують виробництво продукції рослинництва, але завдяки ним відбувається і

виробництво продукції тваринництва. Відповідно, є потреба пошуку шляхів визначення рентного доходу з урахуванням всієї діяльності сільськогосподарських товаровиробників.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

- передача земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад створює для їхніх бюджетів стабільне джерело надходжень;

- реалізація права оренди земельних ділянок через проведення аукціонів, особливо в електронній формі, дозволяє ефективніше використовувати існуючі земельні ресурси для поповнення місцевих бюджетів;

- найближчим часом органи місцевого самоврядування зможуть значно розширити площі земель, які будуть перебувати у їх комунальній власності за рахунок земель колективної власності ліквідованих колективних сільськогосподарських підприємств, а також нерозподілених земельних ділянок, невитребуваних часток (паїв);

- обсяг фінансових надходжень до місцевих бюджетів буде залежати не тільки від площі земельних угідь, які перебувають у комунальній власності громад, та площі земельних ділянок, що є у власності і користуванні юридичних та фізичних осіб на території цих громад, але й від того, наскільки ефективно органи місцевого самоврядування використають свої повноваження, щодо установаження єдиного податку та плати за землю;

- зміни у земельному законодавстві, а також податкове адміністрування мають спиратися на теоретико-методологічні принципи земельного оподаткування;

- подальше вдосконалення НГО земель сільськогосподарського призначення має враховувати зміни у дохідності сільськогосподарських товаровиробників та базуватися на оновлених показниках бонітування ґрунтів.

3.4. Роль розвитку кадрового потенціалу підприємств в регулюванні ситуації на регіональному ринку праці¹⁴

Регіональна економічна система складається з багатьох складових, до яких слід віднести: ресурсний, грошовий, валютний, споживчий ринки, ринок нерухомості, ринок праці та інші. Від збалансованого розвитку кожної складової залежить розвиток регіону в цілому. Оцінка стану кожного з названих ринків поряд з виробничими показниками господарської діяльності підприємств регіону дозволить діагностувати ситуацію, що склалася в певній регіональній економічній системі.

Одне з найвагоміших значень для збалансованого розвитку регіону має зокрема ринок праці.

---

¹⁴ Автор: Ковальова О.М.

Будь який регіон країни має свій запас трудових ресурсів, свою структуру зайнятості, вирізняється рівнем оплати праці та інших доходів населення, методами регулювання ринку праці з боку місцевих органів влади. Саме на регіональному рівні особливо відчутними стають процеси трудової міграції. Без знання специфіки територіальної організації ринку праці не можливо прогнозувати розвиток всієї економіки країни, розробляти національні програми зайнятості і боротьби з безробіттям [246, С.176].

Як відомо, регіональний ринок праці являє собою сукупність соціально трудових відносин, форм і методів узгодження і регулювання інтересів фактичних та потенційних працівників та виробників і роботодавців (власників підприємств та організацій), що функціонують у певному регіоні країни. Це свідчить про те що регіональний ринок праці формується сукупністю підприємств та наявними трудовими ресурсами певного регіону, що представлено на рис.1.

Рисунок 1 - Ієрархія складових регіонального ринку праці

Джерело: сформовано автором

Підприємства повинні виконувати наступні функції: організація праці та використання інших ресурсів, оплата та охорона праці, наймання і звільнення працівників, їхній професійний розвиток і зміцнення кадрового потенціалу, врегулювання трудових конфліктів, утворення стійких трудових колективів із здоровим соціально-психологічним кліматом. Від ефективного виконання вказаних функцій залежить конкурентоспроможність самого підприємства в ринковому середовищі, в тому числі й на ринку праці. Отже, вказані функції свідчать про велику роль підприємств в регулюванні ситуації на регіональному ринку праці.

Підприємства виступають активним агентом регіонального ринку праці. По-перше, підприємства, створюючи робочі місця, формують попит на робочу силу, таким чином сприяючи збільшенню рівня зайнятості в регіоні. По-друге, підприємство також формує пропозицію робочої сили на регіональний ринок праці, виступаючи постачальником зайвої робочої сили

чи робочої сили, яка не відповідає за своїми якісними характеристиками вимогам виробництва, що впливає на загострення проблеми безробіття в регіоні. На збільшення пропозиції робочої сили з боку підприємств на регіональний ринок праці впливають також процеси звільнення працівників з підприємства за власним бажанням через незадоволеність умовами праці, рівнем заробітної плати, наявністю конфліктів чи іншими факторами.

Звільнення працівників, особливо якщо звільняються висококваліфіковані робітники, впливає не лише на збільшення безробіття в регіоні, а й на зменшення конкурентоспроможності самого підприємства. Відповідно, щоб не допустити таких наслідків, підприємства повинні постійно здійснювати кадрову політику.

Одним із заходів такої політики є маркетингові дослідження на ринку товарів і послуг. Ці дослідження дозволяють виявити попит на продукцію, а отже, спрогнозувати обсяги виробництва і, відповідно, потребу в робочій силі.

Маркетингові дослідження повинні проводитися не лише на ринках продукції, а й на зовнішньому ринку праці. Збільшення попиту на працівників тієї чи іншої професійної або кваліфікаційної групи змушує роботодавців докладати зусилля по стримуванню відпливу з підприємства цих працівників.

З іншого боку, наявність на ринку праці надлишку робочої сили з тієї чи іншої професії створює умови для жорсткості вимог з боку роботодавців до найнятої робочої сили стосовно якості продукції, продуктивності праці і трудової дисципліни, рівня професійної компетенції, інших якостей.

Реакція роботодавців на ринкову ситуацію позначається і на рівні оплати праці, викликаючи часом істотні зміни в диференціації рівня заробітної плати за професійними категоріями персоналу [245].

Таким чином, вирішення проблеми зайнятості населення в регіоні значною мірою залежить від підприємств і організацій, тому що саме тут формується попит на робочу силу і відбувається створення нових робочих місць.

Підприємства, які прагнуть зберегти свою конкурентоспроможність та дбають про вирішення проблеми зайнятості, повинні постійно, як уже було вказано, займатися управлінням кадровим потенціалом. Кадрова політика, як складова управління, дасть можливість пристосувати працівника до потреб виробництва і забезпечити його ефективне функціонування. Цього можна досягти за допомогою формування вимог до якості робочої сили, до її кваліфікації, через мотивацію до праці, активне підключення працівника до професійної мобільності тощо.

Оцінити позиції фірми на регіональному ринку праці, як вважає Шевченко Л.С., можна за допомогою показників руху та якості людських ресурсів фірми. До них слід віднести: рівень задоволеності працівників підприємством; рівень стабільності персоналу за певний період часу; розмір та динаміку середньої заробітної плати працівників фірми порівняно з аналогічними показниками по галузі і регіону в цілому; фактичні видатки

фірми-наймача на утримання одного працівника; кількість і частку працівників, які пройшли підготовку або перепідготовку за рахунок коштів фірми. Всі ці показники свідчать про ставлення фірми до працівника та задоволеність персоналу підприємством, а отже, конкурентоспроможність фірми на ринку праці [246].

За вказаними показниками нами було проведено оцінку конкурентних позицій на регіональному ринку праці одного з підприємств Сумської області, зокрема Державного підприємства «Дослідне господарство Інституту сільського господарства Північного Сходу НААН України». Дане підприємство розташоване на відстані 8 км від обласного центру м.Суми. Тобто працівники цього підприємства, якщо їх не задовольняє робота на ньому, мають можливість знайти роботу в обласному центрі.

Аналіз, проведений за 2013-2017 роки, показав, що середньооблікова чисельність працівників всього по підприємству зросла на 7,4 % і склала в 2017 році 131 особу. Фонд оплати праці збільшився в 2,6 рази. Причиною є збільшення мінімальної заробітної плати в Україні. Ефективність використання фонду оплати праці зменшується з кожним роком і на кінець періоду склала 1,70 грн або на 51,7% менше, ніж в 2013 році. Таке явище пояснюється тим, що темпи росту оплати праці вищі, ніж темпи росту обсягу виробництва продукції. В підприємстві середньомісячна заробітна плата складає 4191 грн, що не набагато перевищує її мінімальний рівень, встановлений законодавчо, і є нижчою на 15-28%, ніж в середньому по Україні, що не мотивує працівників до праці. Продуктивність праці за 5 років зросла на 22,4% і склала 114,3 тис. грн на особу, однак темп росту продуктивності праці менший, ніж темп росту заробітної плати.

В таблиці 1 розглянемо рух робочої сили в аналізованому підприємстві. Проведений аналіз виявив значний рух робочої сили на підприємстві. Коефіцієнт плинності кадрів складає на кінець періоду 0,20 і співпадає із коефіцієнтом обороту з вибуття і свідчить, що звільняються працівники за власним бажанням. Причиною звільнень працівників є невдоволеність роботою на даному підприємстві через низьку заробітну плату та важкі умови праці. Негативним є те, що у 2014, 2015, 2017 роках коефіцієнт обороту зі звільнення переважає коефіцієнт обороту з прийому. Прискорення руху робочої сили є негативним явищем, оскільки обумовлює зниження продуктивності праці через те, що господарству необхідно витратити додаткові кошти та час на навчання нових працівників.

Питома вага працівників з вищою освітою склала 21,0%. Причиною низького рівня освіти в Державному підприємстві «Дослідне господарство Інституту сільського господарства Північного Сходу НААН України» є те, що підприємство не приділяє уваги навчанню та підвищенню кваліфікації своїх працівників. Так, за аналізовані 5 років лише в 2014 році 2 працівники навчено новим професіям та в 2015 році 12 працівників пройшли підвищення кваліфікації.

Таблиця 1 - Динаміка руху робочої сили «ДГ Інституту сільського господарства Північного Сходу НААН України»

Показники	Роки					Відхилення 2017р. від 2013р. (+;-)
	2013	2014	2015	2016	2017	
Середньооблікова кількість штатних працівників, осіб	114	113	109	112	110	-4
Прийнято працівників, осіб	22	13	17	23	18	-4
Вибуло працівників, осіб	11	14	21	20	22	+11
з них за власним бажанням, звільнені за прогули та інші порушення трудової дисципліни	11	14	21	20	22	+11
Коефіцієнт обороту щодо прийому	0,19	0,11	0,15	0,20	0,16	-0,03
Коефіцієнт обороту щодо вибуття	0,09	0,12	0,19	0,17	0,20	+0,11
Коефіцієнт плинності кадрів	0,09	0,12	0,19	0,17	0,20	+0,11
Коефіцієнт постійності складу персоналу підприємства	0,71	0,76	0,65	0,61	0,63	-0,08

* розраховано автором за даними звітності підприємства.

Таким чином, аналіз показав що в підприємстві існує проблема плинності кадрів, незважаючи на підвищення продуктивності праці. Звичайно, цей чинник впливає на послаблення конкурентних позицій даного підприємства на регіональному ринку праці.

Для з'ясування причин плинності кадрів нами була проведена оцінка рівня привабливості праці на даному підприємстві, для чого нами була розроблена анкета для опитування працівників [242].

Анкета містить 13 параметрів:

1. Високий рівень заробітної плати;
2. Взаємозв'язок між системою оплати праці та кінцевими результатами;
3. Можливість розвитку, кар'єрного зростання та реалізації професійних амбіцій;
4. Можливість самостійно приймати рішення в межах своєї компетенції;
5. Визнання та моральне заохочення менеджерами професійних здобутків працівників;
6. Визнання значущості виконуваної роботи;
7. Відчуття відповідальності за виконувану роботу;
8. Складність та змістовність роботи;
9. Рівень задоволеності працею;
10. Відповідність виконуваної роботи або займаної посади тій спеціальності, що визначена у дипломі про освіту працівника;
11. Соціально-психологічний клімат в колективі;
12. Комфортні умови праці на підприємстві;
13. Зручність графіка роботи на підприємстві.

Перед проведенням анкетування були визначені дві категорії працівників за змістом виконуваної роботи, а саме: адміністративний персонал та технологічний персонал.

Всього в анкетуванні прийняло участь 68 чоловік, в тому числі 15 працівників адміністративного персоналу та 53 працівника технологічного персоналу.

Опрацювання результатів анкетування показало, що середнє значення показника рівня привабливості праці складає 0,7, що є дещо вищим від нормативу, який складає 0,5 [243, С.250].

Адміністративний персонал перші місця віддав таким параметрам як: можливість самостійно приймати рішення в межах своєї компетенції; відчуття відповідальності за виконувану роботу; складність та змістовність роботи.

Технологічний персонал перші місця віддав таким параметрам як: взаємозв'язок між системою оплати праці та кінцевими результатами; відповідність виконуваної роботи або займаної посади тій спеціальності, що визначена у дипломі про освіту працівника; відчуття відповідальності за виконувану роботу; можливість самостійно приймати рішення в межах своєї компетенції.

А такі параметри, як: можливість розвитку, кар'єрного зростання та реалізації професійних амбіцій; визнання та моральне заохочення менеджерами професійних здобутків працівників; соціально-психологічний клімат в колективі; комфортні умови праці на підприємстві працівники як адміністративного так і технологічного персоналу не відносять до тих параметрів, що визначають привабливість праці на даному підприємстві.

Таким чином, анкетування показало, що не лише низький рівень заробітної плати є причиною плинності кадрів. Іншою причиною є відсутність можливості для розвитку, кар'єрного зростання та задоволення професійних амбіцій працівників, внаслідок чого погіршуються якісні показники кадрового потенціалу, що викликає послаблення конкурентних позицій підприємства на ринку праці.

Таким чином розробка та впровадження підприємством системи розвитку кадрового потенціалу перетворить його трудові ресурси на визначальний фактор успіху, що зміцнить його конкурентоспроможність в регіоні.

Під системою розвитку персоналу Морозов О.Ф. розуміє сукупність організаційних структур, методик, процесів і ресурсів, що необхідні для ефективного виконання завдань у сфері розвитку персоналу, а також оптимального задоволення запитів працівників, пов'язаних із самореалізацією, професійною підготовкою і кар'єрою. Вона повинна відповідати потребам працівників в отриманні та підвищенні професійної підготовки протягом усієї їхньої трудової діяльності на всіх рівнях кваліфікації і відповідальності [244].

Для даного підприємства нами запропоновано запровадити систему періодичного підвищення кваліфікації, навчання та проведення тренінгів працівників. Кадрова служба має здійснити перевірку проходження останнього підвищення кваліфікації та скласти графік її подальшого підвищення для кожного працівника. Навчання та тренінги доцільно

здійснювати за допомогою вищих навчальних закладів регіону чи компаній – дистриб'юторів сільськогосподарської техніки та засобів захисту рослин.

Впровадження системи розвитку персоналу дасть можливість:

- підвищення рівня кваліфікації працівників, набуття ними навичок, які знадобляться при роботі на конкретному робочому місці;
- формування у працівників відчуття своєї значущості для підприємства, свого внеску в загальний результат діяльності підприємства, отримання морального задоволення від роботи;
- підвищення рівня задоволеності працею;
- максимальне розкриття та реалізація потенціалу людських ресурсів;
- підвищення рівня відданості працівників інтересам підприємства та зменшення спротиву інноваційним змінам;
- підвищення продуктивності праці;
- заповнення вакантних робочих місць шляхом переміщення власних працівників.

Таким чином, розвиток кадрового потенціалу є важливою складовою ефективної роботи підприємства та зміцнення його конкурентоспроможності. Наприклад, 85,3% японських менеджерів вважають, що їхнє основне завдання у світлі досягнення стратегічних цілей організації полягає, насамперед, у забезпеченні розвитку персоналу. При цьому такі напрямки роботи в організації як розвиток ринку збуту, створення нового продукту посідають друге й третє місця по важливості роботи – відповідно 72,8 й 63,8%. У той же час, тільки 44% японських керівників вважають, що їх основне завдання – це впровадження нових технологій [241].

Отже, в сучасних ринкових умовах успіх підприємства в конкурентній боротьбі залежить від того, наскільки грамотно воно не просто залучає й зберігає, але, головне, розвиває свій кадровий потенціал.

Розвиток кадрового потенціалу має значення не лише для самого підприємства, а й для його працівників та регіонального ринку праці в цілому.

В таблиці 2 наведено наслідки розвитку кадрового потенціалу для кожної складової регіонального ринку праці у відповідності до ієрархії складових, що було представлено на рис.1.

Таблиця 2 - Наслідки розвитку кадрового потенціалу за ієрархічними рівнями складових ринку праці

Ієрархічний рівень складових	Характеристика наслідку
III. Регіональний ринок праці	<ul style="list-style-type: none"> • поява нових успішних конкурентоспроможних підприємств; • збільшення рівня зайнятості та зменшення безробіття в регіоні; • створення умов для мобільності кваліфікованих працівників в пошуку більш привабливого робочого місця; • посилення конкуренції між підприємствами за кваліфікованих працівників; • встановлення гідного рівня заробітної плати за кваліфіковану працю; • покращення умов праці та підвищення рівня культури праці; • збільшення добробуту населення регіону; • припинення відтоку кадрів за кордон та збалансування трудової міграції між

	<p>регіонами країни;</p> <ul style="list-style-type: none"> • культивування соціальної відповідальності підприємств та забезпечення сталого розвитку регіону; • збільшення інвестиційної привабливості та конкурентоспроможності регіону на національному рівні; • збільшення частки регіону у ВВП країни.
<p>II. Фірма, підприємство чи організація регіону</p>	<ul style="list-style-type: none"> • підвищення рівня кваліфікації колективу працівників, здобуття ними навичок, які необхідні для реалізації стратегії підприємства; • заповнення вакантних робочих місць шляхом переміщення власних працівників; • максимальне розкриття та реалізація потенціалу людських ресурсів; • зміцнення кадрового потенціалу та формування інтелектуального капіталу підприємства; • підвищення рівня відданості працівників інтересам підприємства та зменшення спротиву інноваційним змінам; • підвищення продуктивності праці; • формування сприятливого морально- психологічного мікроклімату в колективі; • перетворення персоналу підприємства на ключовий чинник успіху; • зміцнення конкурентоспроможності підприємства.
<p>I. Працівники фірми, підприємства чи організації</p>	<ul style="list-style-type: none"> • підвищення рівня кваліфікації працівника, набуття ним навичок, які знадобляться при роботі на конкретному робочому місці; • формування у працівника відчуття своєї значущості для підприємства, свого внеску в загальний результат діяльності підприємства; • отримання морального задоволення від роботи; • поява можливостей для кар'єрного зростання, повного розкриття свого потенціалу; • підвищення рівня життя; • підвищення рівня конкурентоспроможності працівника на ринку праці.

* сформовано автором

Табл. 2 свідчить, що розвиток кадрового потенціалу має значення не лише для самого підприємства, яке отримує від нього конкурентні переваги.

Перший рівень, до якого відносять працівників підприємства, отримує можливість для свого розвитку, збільшення задоволення від праці та підвищення своєї конкурентоспроможності на ринку праці, що можливо знадобиться працівнику в майбутньому при пошуку кращого місця роботи.

Для самого регіонального ринку праці позитивні наслідки від розвитку персоналу на кожному окремому підприємстві полягають у збільшенні рівня зайнятості та зменшенні рівня безробіття в регіоні, збільшенні добробуту населення регіону та збалансованні процесів міграції між регіонами країни.

Таким чином, розвиток кадрового потенціалу на підприємствах сприяє посиленню розвитку регіональних економічних систем.

3.5. Формування ресурсного потенціалу фермерських господарств¹⁵

Змінність зовнішнього середовища функціонування підприємств вимагає підвищення рівня конкурентоспроможності й ефективності діяльності вітчизняних аграрних товаровиробників. Економічна ефективність

¹⁵ Автори: Терещенко С. І., Желлага В. А.

суб'єктів господарювання, незалежно від їх організаційно-правової форми і галузі функціонування, залежить від рівня забезпеченості, раціонального співвідношення й ефективного використання ресурсного потенціалу підприємств у процесі господарської діяльності. При цьому, в межах чинного законодавства, суб'єкти господарювання самостійно приймають рішення щодо формування та використання ресурсів, вибору напрямів виробництва й реалізації продукції, визначення ринків збуту, розподілу доходів і прибутку. Тому забезпеченість сільськогосподарських підприємств виробничими ресурсами посідає провідне місце в умовах розвитку ринкових відносин, зокрема, забезпеченість аграрних товаровиробників земельними, трудовими, фінансовими, інформаційними ресурсами й основними виробничими засобами. Основним напрямом стійкого зростання повинна бути стабілізація внутрігосподарської діяльності на основі мобілізації і максимально ефективного використання ресурсного потенціалу.

Термін "ресурсний потенціал" не має однозначної трактовки в економічній науці. Автори дають різні визначення цього поняття, при чому деякі з них даний термін заміняють іншим: "ресурсозабезпеченість", "виробничий потенціал", "економічний потенціал", "аграрний потенціал". Термін «потенціал» у своєму етимологічному значенні походить від латинського слова «*potentia*» й означає «приховані можливості», які в господарській практиці завдяки праці можуть стати реальністю. Вперше про цей термін згадано в 1924 році Воблиєм К.Г.

В кінці 1970-х на початку 1980-х рр. вийшло багато публікацій щодо поняття «потенціал», які відображали різні сторони його використання, його оцінки, підкреслювалася наявність суттєвих відмінностей у визначенні сутності самого поняття «потенціал», його місця серед інших економічних категорій [243; 247; 248;]. Дискусія, яка розгорнулася в минулому столітті, актуальна і на сьогоднішній день.

Словник іншомовних слів під редакцією В. Бутромєєва дає два трактування потенціалу. По-перше, це сукупність наявних засобів, можливостей, джерел. По-друге, це точкова характеристика силового векторного фізичного поля [249].

Друге трактування терміну «потенціал» має прикладний характер для фізики, хімії, математики. А от перше трактування носить загальний характер, що дозволяє його застосувати до різних галузей науки і діяльності людини, в залежності від того, про які запаси, засоби і джерела йде мова. Саме з такої позиції і бере початок ресурсна концепція терміну «потенціал». Це і є історичним аспектом визначення вище згаданого терміну.

У більш пізніх роботах з проблематики потенціалу можна знайти спроби трактування потенціалу не як простого набору ресурсів та джерел їх утворення, а як складної системи з наявними зв'язками. У загальному значенні зміст терміну розкривається як ступінь потужності в якому-небудь відношенні, сукупності засобів, необхідних для чого-небудь [250].

Різні трактування самого поняття "потенціал" досліджували М. Г. Ігнатенко та В. П. Руденко у монографії "Природно-ресурсний

потенціал території. Географічний аналіз та синтез" [251]. Автори проаналізували сімдесят словосполучень з метою з'ясування всіх відтінків поняття "потенціал", який наведено у таблиці 1. В результаті такого аналізу автори дійшли висновку, що сутність поняття "потенціал" полягає у сукупності продуктивності ресурсів.

Таблиця 1 - Найбільш вживані значення поняття "потенціал"

Змістовне значення терміну	Співвідношення з іншими термінами	Частота вживання у%, від загальної кількості вибраних значень терміну
Сукупність	природних умов і ресурсів (багатств), можливостей, запасів, засобів, цінностей	42
Потужність	виробництва, фондів, багатств, ресурсів, країни, регіону	18
Можливість	ресурсна, економічна, природна, регіону(наявна або така, що може бути використана)	16
Здатність	продуктивних сил досягти певного ефекту	8
Потенція	природних ресурсів, розвитку народного господарства країни	5
Продуктивність, ефект і інші значення	природних ресурсів	11

*складено за джерелом [251].

На нашу думку, такі поняття, як "потенціал" та "ресурси" не слід протипоставлять. Потенціал (економічний, виробничий, науково-технічний та інші) це і є узагальнена характеристика ресурсів, прив'язана до місця і часу. Ресурсне поняття потенціалу, маючи достатньо велике значення, не відображає всіх його характеристик. Такі фактори виробництва, як засоби праці та предмети праці і сама праця, при їх поєднанні стають елементами виробництва продукції та товарів. З точки зору практики важливим є використання поняття потенціалу, як можливості поєднання різних ресурсів і факторів для виробництва відповідної продукції або послуг.

Основна маса публікацій з теорії потенціалу присвячена такому оціночному показнику як економічний потенціал. Аналіз таких публікацій виявив значні відмінності у визначенні економічного потенціалу, його елементів, взаємозв'язку з такими категоріями як національне багатство, рівень економічного розвитку. В цілому можна виділити декілька підходів до розуміння сутності економічного потенціалу.

Перший підхід визначає економічний потенціал як сукупну здатність галузей народного господарства виробляти високоякісну продукцію. Представниками цього підходу є Б.М. Мочалов, В.М. Мосін, Д.М. Крук [248]. У вище перелічених визначеннях, просліджується тісний зв'язок між економічним потенціалом та виробничою функцією. Ми погоджуємося з тим, що це важлива його характеристика, але не єдина.

Другий підхід схиляється до того, що економічний потенціал – це сукупність наявних ресурсів. Такий підхід просліджується у публікаціях Ю. Личкіна [252]. На нашу думку, недоліками публікацій вказаних авторів є

те, що термін потенціал часто підміняється поняттям ресурси, інвестиції, інвестиційні ресурси, чисельність зайнятих. Здійснюючи акцент тільки на ресурсний аспект, не підкреслюючи специфічних характеристик потенціалу, зникають суттєві відмінності від економічних категорій, таких як національне багатство, ресурси, матеріально-технічна база.

Тривалий час у вітчизняній літературі потенціал ототожнювався з масштабами діяльності виробничого підприємства, а для його характеристики найчастіше використовували такі показники як виробнича потужність, виробництво продукції з одиниці її площі тощо. Такий підхід підтримують також Лапін Є. В. та Марушков Р. В [253].

Б. М. Мочалов, навпаки, вважає, що варто відрізнити показники економічної потужності від економічного потенціалу. Економічний потенціал країни, галузі, підприємства, вважає він, характеризується обсягами накопичених ресурсів і максимально можливим обсягом матеріальних благ і послуг, виробництва яких можна досягнути в перспективі при оптимальному використанні наявних ресурсів. Економічна потужність характеризує фактично досягнутий рівень розвитку продуктивних сил на певну дату [248]. Аналогічної точки зору додержується А. А. Задоя, вказуючи на відмінності термінів «народне господарство» і «економічний потенціал» [254].

Четвертий підхід трактує економічний потенціал як результат економічних і виробничих відносин між суб'єктами господарської діяльності. Самоукін Л. І. вважає, що економічний потенціал необхідно розглядати у взаємозв'язку із властивими кожній суспільно-економічній формації виробничими відносинами, що виникають між окремими робітниками, трудовими колективами, а також управлінським апаратом підприємства, організації, галузей народного господарства в цілому з приводу повного використання їх можливостей до створення матеріальних благ і послуг [255]. На наш погляд, в даному визначенні підкреслена дуже важлива риса економічного потенціалу. Однак, економічний потенціал залежить і від рівня розвитку продуктивних сил.

Краснокутська Н. С. дає наступне визначення потенціалу: потенціал підприємства це - можливості системи ресурсів підприємства і його компетенції створювати результат за допомогою реалізації бізнес-процесів [243]. Ми вважаємо, що таке визначення є цікавим з позицій симбіозу ресурсної та результатної концепцій, але воно не відображає рівні потенціалу та його структуру.

На думку, Россохи В. В., яку до речі ми підтримуємо, потенціал підприємства – це сукупність наявних у економічного суб'єкта ресурсів, резервів і можливостей, що можуть бути використані для досягнення поставленої мети. Можливості підприємства розкриваються через кількісні та якісні складники ресурсів, їх оптимальну структуру й уміння раціонально використовувати територіальні особливості природні умови, традиції, що склалися у виробничих відносинах, безпосередньо впливають на

результативні показники діяльності й у сукупності визначають виробничу і комерційну спроможність суб'єкта господарювання [256].

П. А. Фоміна та М. К. Старовойтова потенціал характеризують як засоби, запаси, джерела, що мають у наявності і здатні бути мобілізовані, приведені в дію, використані для досягнення визначених цілей, здійснення плану, рішення якої-небудь задачі; можливості окремої особи, суспільства, держави у визначеній області [257].

Оскільки потенціал розглядається нами, як можливості підприємства, що можуть бути використані для досягнення поставленої мети, то цілком зрозумілим є той факт, що вони будуть різними в залежності від стадій життєдіяльності останнього (рис. 1.)

На стадії становлення підприємства відбувається формування його потенціалу, як економічної категорії. На цій стадії тільки починають створюватися організаційні методи, тому формування потенціалу залежить від стану економічних відносин та специфіки фінансово-господарської діяльності підприємства. Формування відбувається в першу чергу за рахунок зовнішніх чинників. На початку життєдіяльності підприємства потенціал може бути однаковим для суб'єктів господарювання відповідної галузі виробництва. Тому є необхідність ввести поняття «первинного потенціалу підприємства». Первинний потенціал підприємства – це сукупність організаційних, технічних, технологічних, управлінських, трудових, інтелектуальних ресурсів і можливостей, які використовуються для реалізації поставленої мети. Проте, пристосовуючись до зовнішніх економічних факторів, підприємство формує внутрішні фактори виробництва й систему управління. Відповідно до критеріїв ефективності реалізації того чи іншого методу, виникає зміна потенціалу підприємства. Ця фаза є найбільш продуктивною.

На стадії розвитку виникає необхідність введення іншого поняття, а саме «оновленого потенціалу», оскільки підприємство активно розвиває свої ресурсні можливості та вдало реалізовує свій «первинний потенціал». Саме на цьому етапі формується ресурсний потенціал підприємства на основі тих відповідних ресурсів, які має підприємство.

На етапі зрілості відбувається збільшення потенціалу підприємства, завдяки ефективному використанню власних можливостей та отриманню прибутків. За умов ефективного використання всіх наявних ресурсів підприємства, ця стадія може максимально продовжуватися.

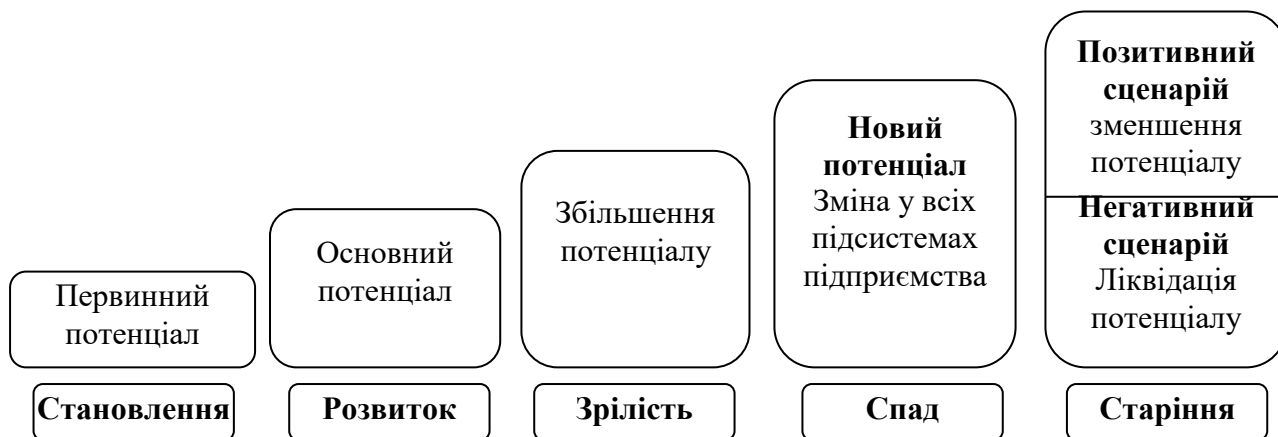

Рисунок 1 - Ресурсний потенціал на стадіях життєдіяльності підприємства
* розроблено авторами

На етапі спаду підприємство розуміє необхідність змін в усіх підсистемах, їх взаємодії, складу й напрямку використання ресурсів. Головним чинником стає соціальний чинник. Виникає потреба у введенні поняття “новий потенціал”. Він відрізняється від первинного багатьма ознаками, серед яких насамперед є вже існуюча платформа діяльності підприємства, яка істотно відрізняється від платформи інших суб’єктів господарювання. Новий потенціал, стає результатом взаємодії всіх його складових протягом усього циклу життєдіяльності підприємства із зовнішнім й внутрішнім середовищами.

На етапі старіння підприємство має вибір: або вдале використання всіх існуючих факторів й реалізація нового потенціалу підприємства, за чим настає повторення відповідного циклу життєдіяльності підприємства починаючи зі стадії росту; або невдала реалізація нового потенціалу підприємства, що зумовлює ліквідацію суб’єкта господарювання.

Необхідність однозначного визначення поняття "ресурсний потенціал" об’єктивно впливає із результатів наукового аналізу сутності і характеру аграрного виробництва. Його особливістю, на думку більшості науковців, є зростаючий рівень усупільнення. Однак, це йде врозріз із тенденцією до роздержавлення підприємств і землі та їх подальшої приватизації. Ці процеси в умовах існуючого високого рівня усупільнення аграрного виробництва пов’язані з посиленням ролі галузевих і міжгалузевих інтеграційних процесів у сільському господарстві, що вимагає сумарної оцінки ефективності їх розвитку.

Ресурси виробництва – це те, що необхідно для створення економічних благ. Ресурси (від французької *ressource* – допоміжний засіб) – цінності, засоби, можливості, грошові засоби, джерела засобів доходів, є чинником внутрішніх резервів економічного розвитку організації за умови їх ефективного використання, що дозволяє забезпечити не тільки потреби організації, але й потреби суспільства. Розглядаючи структуру ресурсного потенціалу, варто виділити природні, матеріальні, трудові, фінансові та інформаційні ресурси, які необхідні кожному суб’єкту господарювання для забезпечення ефективної діяльності, виходячи зі специфіки галузі,

підвищення рівня економічного розвитку й досягнення стратегічних цілей діяльності підприємства. Ефект від використання ресурсів визначається відповідністю процесів їх формування і використання обраній стратегії розвитку підприємства. Найважливішою особливістю аграрних відносин є те, що в сільському господарстві основним засобом виробництва є земля. Вона перша й основна умова будь-якого виробництва, але в сільському господарстві вона ще й головний засіб виробництва, елемент продуктивних сил. Тому в цій сфері результати виробництва значною мірою визначаються якістю земельних ділянок, їхньою родючістю, місце розташуванням щодо ринків збуту, баз постачання потрібної техніки, мінеральних добрив тощо.

Немає сумніву, що сприятливіші природні умови і багатші природні ресурси, то більше шансів налагодити в країні ефективне господарство. Однак якщо не буде кому реалізовувати надане природою, то всі її багатства залишатимуться лише природними компонентами. Тільки за участі людини природні компоненти набувають властивостей ресурсів і можуть приносити користь. Проте не всі люди здатні забезпечувати таке дивовижне перетворення. Як і в інших державах, у нашій країні тільки частина її населення бере участь у суспільній праці, маючи професійні знання, здібності та фізичні сили. Наскільки велика ця частина населення, частина трудових ресурсів, – питання для нашої країни життєво важливе.

Трудові ресурси – це всі працюючі на підприємстві громадяни, які вкладають свою працю, фізичні та розумові здібності, знання, практичні навички у виробничо-фінансову діяльність для виконання місії підприємства та досягнення його цілей. У сучасних умовах господарювання особливої актуальності набуває питання ефективності використання трудових ресурсів. Достатня забезпеченість підприємств потрібними трудовими ресурсами, їхнє раціональне використання, високий рівень продуктивності праці мають велике значення для підвищення ефективності функціонування будь-якого підприємства.

Дані таблиці 2 свідчать про те, що підприємство в повній мірі забезпечено працівниками, оскільки йде мова про специфічне підприємство - селянське фермерське. Коливання чисельності працівників в цілому залежить від обсягів виробництва продукції. Коефіцієнт використання річного фонду робочого часу зріс на 11,5%. Одночасно спостерігається збільшення виробництва валової продукції на 1 середньорічного працівника в цілому по підприємству на 575,63 тис. грн. На це вплинуло збільшення обсягів виробництва валової продукції, що проходить за рахунок удосконалення матеріально-технічної бази, впровадження новітніх енергоресурсозберігаючих технологій. При цьому робоча сила у господарстві використовується інтенсивно.

Таблиця 2 - Динаміка середньорічної чисельності працівників та ефективності використання робочої сили

Показники	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2017 р. до 2015р.	
				+, -	%
Середньооблікова чисельність робітників по підприємству, осіб	4	4	3	-1	-75
Кількість відпрацьованих днів одним працівником в середньому по господарству	251	263	281	30	112,0
Коефіцієнт використання річного фонду робочого часу	0,87	0,91	0,97	0,10	111,5
Виробництво валової продукції на 1 середньорічного працівника, тис. грн.	64,4	196,7	640,03	575,63	993,84

Особливість аграрних відносин зумовлена й тим, що земля є предметом праці й одночасно засобом виробництва. До земель господарства «ЮСТ» належать землі, орендовані в фізичних осіб, в тому числі на підставі сертифікатів на право на земельну частку (пай). Для доповнення до характеристики господарства розглянемо склад та структуру земельних ресурсів за останні три роки (табл 3).

Таблиця 3 – Склад і структура землекористування

Площа землі для ведення господарства	Роки			Відхилення 2017 від 2015 року	
	2015	2016	2017	+/-	%
Сільськогосподарські угіддя, га	145,5	126,6	142,4	-3,1	-97,87
Із загальної площі землі – взято в оренду	110,5	90,6	93,1	-17,4	-84,25

Аналізуючи розміри земельних угідь господарства можна зробити висновок, що земельний фонд господарства зменшився в 2017 році порівняно з 2015 роком на 3,1га. Це зменшення відбулося за рахунок того, що власники земельних паїв не поновили договір оренди землі з даним підприємством.

Майже всі сільськогосподарські угіддя взяті в оренду, так як земля розпайована. Власники земельних паїв мають Державні акти на право приватної власності на землю, які видані від 05 грудня 2002 року. Вартість паю за 1 га сільськогосподарських угідь становить 3600 грн.

Забезпечення позитивних структурних змін і трансформацій в аграрній галузі на макрорівні залежить від процесу відтворення основних засобів на кожному сільськогосподарському підприємстві, особливо в умовах швидких темпів фізичного та морального старіння об'єктів основних фондів. Тому з метою прийняття адекватних управлінських рішень у сільськогосподарській діяльності необхідно володіти необхідного рівня обсягу та якості інформацією про стан, використання та ефективність відтворення основних засобів, що сприятиме формуванню достовірної і повномасштабної

інформаційної бази про стан галузі в частині матеріально-технічного забезпечення. Враховуючи те, що процес виробництва неможливий без використання основних засобів, з'ясуємо наскільки господарство забезпечене цими засобами і як ефективно вони використовуються за допомогою даних таблиці 4. Розрахунки таблиці 4 показали, що фондозабезпеченість виробництва в фермерському господарстві «ЮСТ» у 2017 р. порівняно з 2015 р. зросла на 0,63 тис. грн. Це можна пояснити за рахунок покупки нової техніки, але в 2017 році проти 2016 року фондозабезпеченість знизилась. І з ростом фондозабезпеченості, фондоозброєність зросла на 95,42 тис. грн. Ефективність використання основних засобів підвищується, так як фондівіддача зросла на 2,85 одиниць, а фондомісткість знизилась на 1,62 одиниці. Це означає, що основні засоби використовуються краще ніж у 2015р.

Таблиця 4 - Забезпеченість фондами та ефективність їх використання

№ п /п	Показники	2015 р.	2016 р.	2017 р.	Відхилення 2017 до 2015 року	
					Натуральних одиниць	%
1.	Середньорічна вартість основних виробничих фондів, тис. грн.	862,6	893,5	933,2	70,6	108,18
2.	Фондозабезпеченість, тис. грн.	5,92	7,06	6,55	0,63	110,64
3.	Фондоозброєність, тис. грн.	215,65	223,38	311,07	95,42	144,25
4.	Фондовіддача	0,52	2,49	3,37	2,85	648,07
5.	Фондомісткість	1,92	0,4	0,3	-1,62	15,63
6.	Рівень рентабельності основних фондів, %	0,002	0,007	0,015	0,013	753,77

Ефективність функціонування будь-якого суб'єкта підприємницької діяльності визначається, в першу чергу, його фінансовим станом. Фінансовий стан підприємства - це складна економічна категорія, що відображає на певний момент часу наявність майнових і фінансових ресурсів та стан капіталу в процесі їхнього кругообігу, рівень їх збалансованості, ефективності використання а також здатність суб'єкта господарювання до саморозвитку. У процесі діяльності підприємств відбувається безупинний процес кругообігу їх капіталу, змінюється структура майна, коштів і джерел їхнього формування, наявність і потреба у фінансових ресурсах і, як наслідок, - фінансовий стан підприємства. Отже, важливою передумовою забезпечення економічної ефективності господарювання, зміцнення господарської самостійності підприємств та посилення їх економічної безпеки є постійна і своєчасна оцінка фінансового стану. Важливими економічними показниками діяльності підприємства є такі, як: валова продукція, товарна продукція, валовий дохід, чистий дохід. В умовах ринкових відносин важливе значення має спроможність працювати прибутково.

Стан ресурсного потенціалу визначає рівень результативності підприємств та економіки в цілому, тому для забезпечення інтеграційних процесів входження України у світову розвинену економіку необхідно насамперед подбати про задовільний рівень ресурсного забезпечення. Отже, раціональне формування й ефективне використання ресурсного потенціалу є необхідною складовою ефективного функціонування підприємств в умовах динамічних змін. Оптимальні управлінські рішення, що стосуються ресурсного забезпечення діяльності сільськогосподарських підприємств, сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників, рівня фінансової та ринкової стійкості агропідприємств та зміцненню їхніх позицій не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках.

Розділ 4

ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

4.1. Сутнісно-змістовні аспекти еко-інновацій в контексті трансформації політики розвитку регіонів¹⁶

Процеси реформування адміністративно-територіального устрою та розподілу владних повноважень, що сьогодні активно відбуваються в Україні, створюють потенціал для формування та реалізації якісно нової політики щодо розвитку регіонів як на національному, так і регіональному та локальному рівнях. Процес утворення об'єднаних територіальних громад передбачає формування нового типу локального урядування – більш самостійного та відповідального, порівняно з «дореформаційним» періодом, наділеного більшим спектром повноважень, але, разом із тим, і більш відповідального. Цей процес супроводжується виробленням стратегічних пріоритетів розвитку новосформованих територіальних утворень, тим самим створюючи умови для врахування сучасних викликів та можливостей розвитку, а також адаптації до них. У цьому контексті підкреслимо, що загальним вектором розвитку України визнано «забезпечення сталого розвитку держави, проведення структурних реформ та, як наслідок, підвищення стандартів життя. Україна має стати державою з сильною економікою та з передовими інноваціями...», а передумовами цьому мають стати, зокрема, «...стійке зростання економіки екологічно невиснажливим способом...» [268], цьому підпорядковано й цілі розвитку регіонів: підвищення конкурентоспроможності, соціально-економічна інтеграція та збалансований просторовий розвиток, ефективне управління [265]. Отже, пріоритетність інноваційного вектору та цілей сталого розвитку як України в цілому, так і окремих її регіонів, є політично детермінованою та, відтак, безсумнівною. Причому іманентний взаємозв'язок цілей сталого розвитку та інновацій [287; 283] формує простір для якісного удосконалення інноваційної політики на всіх щаблях управлінської ієрархії із пріоритетизацією цілей ресурсної продуктивності та еко-ефективності, орієнтацією не на короткострокові цілі економічного зростання, але довгострокові – сталого розвитку [289].

У цьому контексті особливого значення набувають еко-інновації. Підпорядковані сьогодні, як правило, цілям економічного зростання, вони повинні розглядатись як головний рушій політики, визначаючи формування не «еко-інноваційної» політики, а «четвертого покоління» інноваційної політики, де еко-інновації розглядаються як реальний чинник розвитку економіки, забезпечуючи підвищення конкурентоспроможності компаній і водночас, запобігаючи виникненню негативних побічних ефектів

---

¹⁶ Автор: Коблянська І. І.

економічного зростання з точки зору впливу на природне середовище [289]. Еко-інновації розглядаються як нові можливості для нерозвинених регіонів [278], у тому числі і сільської місцевості [288], що також підкреслює особливу значущість їхнього розвитку для України, де третина населення мешкає в сільській місцевості.

Сучасний стан та проблеми щодо здійснення інноваційної активності та, зокрема, реалізації еко-інновацій в Україні, характеризують дані, наведені на рис. 1

Рисунок 1 - Динаміка інноваційної активності та еко-інновацій в Україні за 2000-2017 рр.

*складено за джерелом [193]

Судячи з даних, наведених на рис. 1, за 2000-2017 рр., незважаючи на політичне декларування цілей інноваційного розвитку країни а також розв'язання екологічних проблем, позитивних суттєвих зрушень у цій сфері досягти не вдалось. Скоріше, існуюча ситуація може бути охарактеризована як «стан стабільної стагнації», адже незначне статистичне підвищення частки підприємств, що впроваджували інновації, у 2015-2016 рр. зумовлене змінами у методології досліджень, і навіть з урахуванням цього, у 2017 р. питома вага цих підприємств у загальній кількості є меншою за рівень 2000 року (14,3 % проти 14,8 %). Красномовною у цьому контексті є динаміка питоми ваги реалізованої продукції в обсязі промислової, що за аналізований період скоротилась із 9,4 % до 0,7 %. Динаміка питоми ваги екологічних технологічних процесів

та ресурсозберігаючих технологій у загальній кількості нових технологічних процесів, імplementованих промисловими підприємствами, є дещо хаотичною та в цілому не перевищувала 44,7 % (у 2007 р.). У 2017 році таких «еко-інноваційних» технологій впроваджено лише третину із загального їх числа. Отже, ураховуючи, що сьогодні в Україні лише кожне сьоме промислове підприємство впроваджує інновації і лише третина з них сприяє підвищенню ефективності використання ресурсів та зниженню негативного екологічного впливу на довкілля, очевидно, задля виконання Стратегічних цілей розвитку держави та її регіонів, є необхідність перегляду інноваційної політики країни та окремих регіонів. Це стає все більш актуальним у світлі процесів реформування адміністративно-територіального устрою та децентралізації влади, а одним із наріжних каменів у реформуванні цієї сфери, на наш погляд, має бути пріоритетність цілей сталого розвитку та стимулювання еко-інновацій.

Слід підкреслити, що регіональний (локальний) рівень політичного регулювання має свою специфіку, зумовлену, передусім, обмеженими можливостями щодо визначення економічних стимулів (через повноваження щодо оподаткування, закріплені на національному рівні), фінансування (через обмежені, порівняно з національними, локальні бюджети та їхню, переважну, дефіцитність), а з іншого боку, через особливості регіону як більш щільного соціально-економічного простору, де соціально-культурні фактори та зв'язки набувають більш вагомого характеру [281]. Отже, дослідження змісту еко-інновацій, визначення чинників, що мають вирішальне значення на їхній розвиток на регіональному та локальному рівнях, а також окреслення потенційних інструментів політичного регулювання, здатних запустити процес інноваційно-орієнтованого розвитку регіонів України на шляху до сталого розвитку є сьогодні актуальним завданням, вирішенню якого і присвячена дана стаття.

Розглядаючи зміст еко-інновацій зазначимо, що за відсутності єдиного підходу до визначення еко-інновацій, слід підкреслити, що одним із найбільш цитованих [291; 278; 279; 287] є визначення Кемпа и Пірсона, за яким еко-інновації розглядаються як «виробництво, поширення та використання продуктів, виробничих процесів, послуг чи управлінських та бізнес-методів, що є новими для організації (яка розробляє чи впроваджує їх) та результатом яких є скорочення екологічного ризику, забруднень чи інших негативних впливів використання ресурсів (включаючи використання енергії) у рамках всього життєвого циклу, порівняно з існуючими альтернативами» [280, С. 7]. Дещо подібним до цього є визначення еко-інновацій, наведене у звіті ОЕСД (2009), де додатково зроблено акцент на інкрементальних інноваціях (вдосконалених), інституційних схемах як їх видових проявах, а також незалежності від цілі здійснення [284]. Такий підхід, за якого еко-інновації охоплюють як радикальні, так і інкрементальні є вже традиційним у науці [284; 275; 273; 269; 260]. Слід також підкреслити, що незалежність від цільової спрямованості (екологічна чи економічна) здійснення еко-інновацій є основою для їх диференціації у порівнянні з

енвайроментальними (зеленими) інноваціями. Останні «концентруються на екологічних ефектах», тоді як еко-інновації націлені на отримання екологічного та економічного ефекту одночасно [279]. Тож еко-інновації не слід обмежувати енвайроментальними продуктами та послугами, вони також не є секторально чи технологічно специфічними, а виникають у всіх секторах економіки [280; 289]. Потреба у розвитку еко-інновацій має культурно-філософське підґрунтя: вони створюються для координації відносин між людиною та природою, здійснювані на тлі того, що люди стикаються із вичерпанням ресурсів, енвайроментальною деградацією та екологічною руйнацією [272]. Тим самим, еко-інновації мають важливе соціальне значення [277]: вони забезпечують кращу якість життя для кожного з мінімальним використанням природних ресурсів (матеріалів, енергії та простору) на одиницю випуску та мінімальний викид токсичних речовин вздовж всього життєвого циклу [289], та є важливим інструментом поліпшення соціального благополуччя [288]. Трансформаційний зміст еко-інновацій щодо існуючої парадигми суспільного розвитку розкривається через розуміння їх як системного інструменту вирішення наявних проблем, який уможливорює цілісну та трансформаційну зміну поточної незбалансованої ситуації на краще [273].

З огляду на беззаперечну суспільну значимість еко-інновацій слід підкреслити й їхню винятково важливу роль в контексті трансформації змістовних аспектів економічного розвитку та поведінки економічних агентів. Розглядаючи еко-інновації як такі, що «здатні притягувати зелену ренту на ринок», Андерсен підкреслює, що акцент досліджень у цій сфері повинен бути зроблений на тому, наскільки екологічні питання інтегровані в економічні процеси [270], тобто на аналізі тенденцій та динаміки озеленення бізнес-стратегій, ринків, технологій та інноваційних систем. Тим самим, концептуально еко-інновації тісно пов'язані з конкурентоспроможністю [270; 291]. У цьому контексті фірма, як ключовий елемент інноваційної системи, повинна розглядатись у ширшому інституційному та культурному середовищі, не як забруднювач, а як потенційний еко-інноватор, а головна увага в політиці повинна бути приділена організації зеленого виробництва, створенню та акумулюванню зелених знань, забезпеченню навчання між фірмами [270]. Системність є важливою рисою успіху інновацій і, зокрема, еко-інновацій [289], адже індивідуальні, точкові інновації, навіть екологічно зорієнтовані, мають обмежений вплив на процеси «озеленення» економіки [261]. Вимога системності реалізації еко-інновацій полягає у тому, що вони повинні охоплювати систему пов'язаних змін у всіх сферах вздовж ланцюжка формування споживчої вартості (видобування ресурсів – виробництво – транспортування та розподіл – споживання – утилізація), а також змін у зовнішньому щодо цієї системи середовищі [275], зокрема, фундаментальні зрушення в тому, як суспільство функціонує та як задовольняються його потреби [284, С. 15]. Системні інновації можуть мати своїм джерелом технологічні удосконалення [284; 272], але технології самі по собі не здатні забезпечити суттєві зміни. Вони мають бути асоційовані з організаційними та

соціальними структурами та з людською сутністю та культурними цінностями [284]. Системні інновації хоча є й більш складними у реалізації, разом із тим, забезпечують відчутний ефект [289]. Тож регіональні еко-інновації постають як система та організаційна мережа, що має забезпечити тісну координацію між екологічними, економічними, соціальними та технологічними перевагами, тим самим сприяючи задоволенню ресурсних та екологічних потреб моделі сталого розвитку у певному просторі [272]. Рівень реалізації еко-інновацій в регіоні стає відображенням синергічної еволюції економіки, суспільства, технологій та довкілля [272] – це такий ступінь комбінації різних виробничих факторів та умов, який забезпечує сприятливі умови для зеленого розвитку та імплементації цих комбінацій в регіональні виробничі системи для забезпечення високоефективного та регіонального економічного зростання нової якості [272]. Це вимагає чіткої детермінації складу та структури системи, в якій реалізуються інновації (еко-інновації), а також взаємозв'язків між елементами; забезпечення спільного розуміння напрямів змін, цілей і завдань розвитку системи, а також способів їх досягнення тощо [261]. Запорукою успіху інновацій є сформованість всіх системних складових, кожна з яких забезпечує формування та підтримку належного функціоналу драйверів розвитку інновацій.

Важливим з точки зору стимулювання еко-інновацій є розуміння їх видових проявів [291; 287; 277]. Так, традиційним, як зазначалось вище, є поділ еко-інновацій на радикальні (нові) та інкрементальні (удосконалені, поступові зміни) за характером новизни, технологічні (продуктові та процесні) та нетехнологічні (маркетингові, управлінські, зміни у методах ведення бізнесу, організаційні, соціальні та інституційні) за змістом [289; 284; 291; 287], енвайроментальні та неенвайроментальні за цільовою спрямованістю змін [291], а також мікро-, мезо- та макро за рівнями їх реалізації [289; 287]. Виділяють також еко-інновації, пов'язані з матеріальним потоком [287], еко-інновації пов'язані з бізнес-парками [291]. У роботі [270], еко-інновації класифікуються як розширювальні еко-інновації (за змістом – енвайроментальні технології), інтегровані еко-інновації, альтернативні еко-інноваційні продукти, макро-організаційні еко-інновації та загальноцільові еко-інновації, відображаючи їхню різну роль з точки зору озеленення ринку.

Тут слід підкреслити, що ураховуючи варіативність точок зору вчених та різні результати емпіричних досліджень щодо важливості технологічної основи розвитку еко-інновацій [272], організаційних трансформацій [278; 279], все ж загальним розумінням, що формує основу політики розвитку еко-інновацій, зокрема, в країнах ОЕСД, є те, що вони не обмежуються енвайроментальними технологіями, а постають як нова сфера техно-соціальних інновацій, що фокусуються меншою мірою на продуктах та більшою – на довкіллі та людях, формуючи концептуальне бачення для подальших всезагальних соціальних змін, необхідних для досягнення сталого розвитку [284]. Ураховуючи варіативність та взаємозв'язок [270] видових проявів еко-інновацій та системний характер їхнього змісту, зазначимо

відмітні риси еко-інновацій, що значною мірою визначають характер та ступінь впливу різних чинників їхнього розвитку: еко-інновації пов'язані зі зменшенням екологічного впливу, незалежно від того, наскільки цей ефект був очікуваним; вони не обмежуються продуктовими, процесними, маркетинговими та організаційними методами, але також включають інновації у соціальних та інституційних структурах [284]; еко-інновації несуть із собою суспільні вигоди, тоді як «оплачуються» приватними агентами (проблема «подвійної екстернальності» [290], що визначає особливу значущість та залежність від політичного регулювання [284; 288; 285]).

Еко-інновації, будучи особливо політично детермінованими [289; 288; 274], вимагають особливо ретельного підходу до формування політики, націленої на їхній розвиток. Формування цієї політики повинно виходити зі змісту, драйверів та перешкод розвитку еко-інновацій, їхнього стану та динаміки, а також результатів імплементації, тобто впливу на довкілля, соціум та економічні показники діяльності компаній [284]. Політичні рішення мають відповідати існуючому стану ситуації, забезпечуючи вирішення наявних проблем у цій сфері, а також адекватність рішень та заходів, що здійснюються, можливостям суб'єктів сприймати їх [276].

Загалом, чинники, які впливають на інновації в цілому, є релевантними й для еко-інновацій, та впливають із загального розуміння акторів та зв'язків у моделі ІС: макроекономічне середовище та регуляції, комунікаційна інфраструктура, ринок факторів виробництва та ринок продуктів, система освіти та навчання, елементи блоку генерації, дифузії та використання знань (фірми з їх потужністю, наукова система, підтримуючі інституції, інші дослідницькі організації) [287]. Ці фактори є важливими й на регіональному рівні, зокрема: фактори розміщення (природно-ресурсні умови, структура виробництва), регіональні взаємозв'язки, специфічні параметри фірм, регуляційні умови, ринкові чинники (попит, конкуренція), технологічні можливості (дослідження та розробки, джерела та поширення інформації) [277].

При цьому, аналіз наукових джерел щодо чинників розвитку еко-інновацій дає підстави зробити висновок, що в умовах формування еко-інноваційної системи, змінюється функціональна роль окремих елементів-акторів ІС, зокрема, посилюється роль урядових інституцій у здійсненні заходів із «постачання» та «попиту» на еко-інновації [289; 284], головним чином через їхню суспільну значущість та проблему «подвійної екстернальності», а також ряд специфічних характеристик (Табл. 1).

Коротко прокоментуємо окремі з наведених у табл. 1 специфічних характеристик та можливості їхнього політичного регулювання.

Нестача відповідних фінансових ресурсів, високий ризик, нерозуміння довгострокових переваг [289] через часовий лаг у результатах [274] та брак знань про потенційні технології, економію матеріалів та ресурсів [289; 274] є перешкодами для імплементації еко-інновацій фірмами. У цьому контексті важлива роль урядових структур у створенні належних фінансових схем та

моделей ціноутворення у природоресурсній сфері [289], інформуванні та навчанні, реалізації спільних проектів, адекватному регулюванні [289; 272] та оподаткуванні [289]. В окремих джерелах [289] підкреслюється, що акцизні податки (*excise taxes*) відіграють суттєво більш позитивну роль для еко-інноваційних компаній, ніж для інших секторів, а під час прийняття рішень щодо податкових пільг та субсидій слід враховувати, що більш дієвим є зміщення уваги із субсидіювання прийнятних ініціатив на оподаткування неприйнятних. З огляду на це, роль уряду зміщується більшою, порівняно з іншими інноваціями, мірою, у бік фінансування еко-інновацій, тобто відповідних досліджень та розробок, а також стартапів. Слушною у цьому контексті є теза Горбач про те, що інвестиції в екологічно пов'язані дослідницькі установи та університети в регіонах, що недостатньо розвинені (з високою бідністю та низьким рівнем урбанізації), можуть допомогти цим регіонам подолати економічні проблеми, при цьому важливим є доступність зовнішніх знань від університетів та дослідницьких інституцій оскільки еко-інновації є більш «наукомісткими» [278]. Останнє формує простір для політичного врегулювання також й у сфері освітньої та навчальної діяльності, зокрема, через забезпечення координації активностей освітніх закладів та виробничих структур через інформування, налагодження взаємозв'язків, прогнозування потреб у працівниках, формування локального урядового замовлення на навчання фахівців у міждисциплінарних та екологічних сферах. Брак останніх є однією з головних причин нерозвиненості людського капіталу як чинника розвитку еко-інновацій [289].

Еко-інновації є більш культурно детермінованими [289]. Це означає, що загальний соціо-культурний контекст середовища регіону відіграє для еко-інновацій суттєве значення і результується у поведінці споживачів, поведінці фірм та інших акторів (науково-дослідних та освітніх установ, інвесторів та фінансових інституцій, НГО та ін.). З іншого боку, тут суттєвою є роль урядових структур, яка впливає на соціо-культурний простір через: освіту та навчання, інформування, формування відповідної зеленоорієнтованої та міждисциплінарної політики, реалізацію спільних зелених проектів та підтримку взаємодій [288; 279; 272; 289; 276].

Для еко-інновацій меншою мірою значущим є феномен інституційних пасток (*Path Dependence*). Тому важливого значення набувають відносини довіри, горизонтальні взаємодії та розвиток мереж [289; 284; 274]. Слід наголосити на особливій важливості співпраці підприємств з органами локальної влади, що суттєво впливає на розвиток процесних інновацій [277].

Урядові витрати є одним із найвагоміших чинників розвитку еко-інновацій [276]. Причому, із точки зору формування відповідного ринку, особливого значення набувають зелені публічні закупівлі [289; 284; 276].

Таблиця 1 - Специфічні характеристики еко-інновацій, що вирізняють їх з-поміж інших видів інновацій та релевантні сфери політичного регулювання

Специфічні риси	Сфери політичного втручання
Ризикованість	Підтримка еко-інноваторів через фінансування, інформування,

	освіту та навчання, консультування, формування та розвиток мереж, ринкове сприяння;
Наукомісткість	Фінансування досліджень і розробок; Розвиток мережі та посилення співпраці із навчальними та освітніми установами;
Висока залежність від соціо-культурних чинників	Освіта та інформування населення; удосконалення освітніх програм відповідно до потреб виробництва, міждисциплінарні програми, післядипломна освіта; Формування відносин довіри та взаємодії, взаємодія зі стейкхолдерами; Механізми співпраці у системі влада-громада-бізнес; Кампанії з еко-ефективності;
Ресурсні передумови	Ціноутворення у природоресурсній сфері; Просторове планування та регулювання землекористування;
Виробничі передумови	Розвиток інфраструктури; Диверсифікація; Взаємодія із виробничими структурами; Стимулювання еко-інновацій у ключовій галузі регіону;
Розвиток мереж	Сприяння кластеризації, налагодження партнерств;
Вагомість цінового чинника на споживчому ринку	Ціноутворення на ресурси, реформування податкової системи;
Вища вагомість адміністративного чинника (нормативів, стандартів, контролю)	Чітка екологічна політика, чіткі екологічні стандарти та нормативи;
Ускладненість виходу на ринок	Публічні закупівлі;
Організаційні інновації	Зміна політики, зміна способів регуляторного тиску, консультаційні та інформаційні центри, сприяння поширенню малого підприємництва;
Конкурентний тиск	Сприяння розвитку підприємництва

*складено за джерелом [290; 289; 284; 288; 278; 279; 276; 272; 277]

Еко-інновації краще розвиваються за наявності певних ресурсних передумов, а також за наявності певних виробничих структур. Зокрема, наявність виробничого сектору в регіоні розглядається як вагомий чинник сприяння розвитку еко-інновацій в ньому, оскільки виробництво, особливо хімічна та машинобудівельна галузі, виробництво металів супроводжуються забрудненням довкілля, а також є більш матеріало- та енергомісткими [274; 279]. Окрім того, сільський чинник є також важливим для еко-інновацій, оскільки виробничі процеси безпосередньо відчувають вплив кліматичних змін, а фірми є помітними в рамках локальної громади [288]. Туризм також є важливим у цьому контексті, оскільки більше ніж будь-який інший сектор має можливість впливати на ресурси, на яких він будується (як негативно, так і позитивно), тож забезпечення більшої сталості туризму приносить не лише вигоди локальним спільнотам, це також призводить до зростання обізнаності та підтримки сталого використання природних ресурсів [286]. Туризм сприяє удосконаленню базової локальної інфраструктури, потрібної

для розвитку інших секторів та підвищення якості життя. У туризмі задіяно більше жінок та молоді, ніж в інших секторах [286]. Останнє, тобто гендерний чинник (більше залучення жінок до процесу прийняття рішень), як свідчать дослідження Горбач, суттєвим чином позначається на схильності фірм до впровадження еко-інновацій [279]. Слід також підкреслити, що еко-інновації є більшою мірою «чутливими» щодо наявності та якості розвитку відповідної фізичної інфраструктури (комунікації, дорожня мережа) [279; 284], особливо в недостатньо розвинених регіонах для нівелювання відсутності урбанізаційних переваг.

Важливою з точки зору сприяння еко-інноваціям є й зміна (трансформація) самої політики, зокрема, через інститут постійного «політичного навчання» [289], тобто оцінювання політики та формування зворотних зв'язків на всіх рівнях взаємодій (влада-бізнес; влада-громада) [261], зміну принципів та практик стратегічного планування, формування дієвих інструментів реалізації політики [289; 261]. При цьому вчені підкреслюють, що серед чинників, важливих для розвитку еко-інновацій, різні заходи на різних рівнях застосування (мікро-, мезо- та макро) мають різну значущість. Так, автори [289] виділяють такі фактори, особливо значущі на мезо-рівні: провідну роль мають зелені публічні закупівлі, фінансові схеми, консультаційні послуги, кампанії з еко-ефективності, зелене прогнозування, планування землекористування. При цьому суттєву роль мають окремі фіскальні заходи і підтримуючу - торгові схеми, субсидії, дозволи та заборони, стандарти та технічні норми, еко-брендування, дослідження та технологічні програми, освітні програми. Ринкова динаміка (потреби споживачів, постачальники); фінансування; мережі (кооперація в дослідженнях та розробках; поділення знань); групи тиску (закордонні споживачі та інвестори, локальний уряд, громада); сектор (хімічний, автомобільний) є важливими на мезорівні, на думку [274].

Отже, еко-інновації сьогодні виступають вагомим чинником успішного розвитку регіонів на якісно новій основі, забезпечуючи одночасно економічне зростання та зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище. За таких умов органи влади регіонального рівня та органи місцевого самоврядування повинні зосереджувати більше уваги на стимулюванні розвитку еко-інновацій, використовуючи при цьому ті інструменти, що дають можливість безпосередньо задіяти стимулюючі чинники їх розвитку.

У цьому контексті підкреслимо, що можливості використання економічного інструментарію стимулювання еко-інноваційної діяльності через оподаткування та ціноутворення органами влади на мезорівні в Україні є обмеженими, оскільки до компетенції локальних органів влади належить вирішення питання лише стосовно ставок земельного податку (виключаючи екологічний податок), а також затвердження цін і тарифів на послуги у сфері житлово-комунального господарства, поводження з відходами, транспорту (за виключенням питань плати за користування природними ресурсами – рентних платежів, ставки яких визначено Податковим кодексом України).

Щодо можливостей фінансування досліджень і розробок, еко-інноваційних активностей безпосередньо за урядовий кошт (місцеві бюджети) підкреслимо їх значну обмеженість, оскільки такі видатки можуть здійснюватися виключно за рахунок бюджетів розвитку, а вони, наприклад, за результатами 2017 року, становили лише 14,7 % загальних видатків місцевого бюджету (без урахування субвенцій на виплати пільг і субсидій), [262], що в абсолютному значенні становить близько 1,8 млрд. дол. в Україні в цілому. За таких умов, сприяння еко-інноваційному розвитку як складова політики у регіоні, повинно, на наш погляд, зосереджуватись на:

- виваженому формуванню середньострокових пріоритетів інноваційного розвитку регіонів з урахуванням цілей сталого розвитку;

- пріоритезації цілей сталого розвитку (збалансованого використання ресурсів) у Стратегії та програмах соціально-економічного розвитку;

- формуванню сприятливого еко-інноваціям соціо-культурного середовища через проведення тематичних соціо-культурних, освітніх та торговельних заходів;

- раціональному плануванню використання просторового ресурсу, перегляді містобудівної документації;

- закріпленню фіксованої ставки (частки) бюджету розвитку, що має бути спрямована на проекти у сфері еко-інновацій (ураховуючи те, що цей обов'язок покладено на місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування відповідними законами);

- формуванню регіонального замовлення на навчання фахівців у секторі вищої освіти, післядипломної освіти у міждисциплінарних, а також екологічно спрямованих спеціальностях;

- створенню регіональних центрів інноваційного розвитку, з наданням повного циклу послуг суб'єктам господарювання;

- розвитку мережі природоохоронних територій для стимулювання розвитку туризму;

- розбудові інфраструктури, що є особливо важливим в контексті розвитку сільських територій та диверсифікації господарської діяльності в цій місцевості як вимозі забезпечення її сталого розвитку [292];

- регулюванню ринків (через виважену політику транспортного обслуговування – зі встановленням чітких стандартів та вимог щодо перевізників, ураховуючи екологічні аспекти їхньої діяльності);

- сприянню еко-інноваціям на об'єктах комунальної власності;

- сприянню еко-інноваціям через подання пропозицій про створення спеціальних (вільних) економічних зон, створення індустріальних парків, зокрема, у сфері поводження з відходами (переробки, обробки, подальшої утилізації);

- диференціації ставок земельного податку залежно від видів господарської діяльності (збільшення ставок для традиційних видів

господарювання та зниження ставок для органічних сільськогосподарських виробників) та ін.

Слід підкреслити, що локальні органи влади та влада регіонального рівня у своїй діяльності також обмежені у можливостях сприяти еко-інноваціям шляхом здійснення публічних закупівель таких продуктів, оскільки Законом України «Про публічні закупівлі» встановлено чіткий порядок проведення закупівель (зокрема, щодо порядку оцінювання тендерних пропозицій, де головним чинником (не менше 70% вагомості) визначено ціну товару). Тож потребують подальшого наукового обґрунтування питання розроблення методик обґрунтування ефективності інвестиційних проектів, а також врахування зелених критеріїв у проведенні державних закупівель. Зокрема, потребують перегляду критерії оцінювання проектів для фінансування інноваційними фінансово-кредитними установами для забезпечення прозорості прийняття рішень комісією та сприяння еко-інноваційному розвитку [263], а також критерії оцінювання проектів, що подаються для фінансування за рахунок коштів ДФРР [259]. Це дасть змогу спрямувати кошти на інноваційні проекти з урахуванням їхньої еко-ефективності та здатності сприяти цілям сталого розвитку.

4.2. Концептуальні напрями розвитку екологічного сільськогосподарського виробництва на регіональному рівні¹⁷

Результативність виконання екологічних програм визначає перспективи соціально-економічного розвитку, що підкреслює доцільність фінансових важелів ефективного використання і покращання якості природних ресурсів. У країнах Європейського Союзу широко використовуються податкові пільги і знижки як методи стимулювання екологічного підприємництва. Як свідчить зарубіжний досвід, пільгове оподаткування застосовується на екологічно безпечних територіях. Витрати бюджетних асигнувань за рахунок впровадження податкових пільг компенсуються додатковим оподаткуванням підприємств-забруднювачів навколишнього природного середовища. Субсидії на екологічні цілі виділяються з державного бюджету та спеціальних екологічних фондів. Резерви поліпшення фінансування екологічної безпеки держави закладені в ефективному механізмі управління раціональним природокористуванням на макро- і, особливо, мікроекономічному рівнях.

Потреба удосконалення фінансових інструментів управління якістю довкілля посилюється зменшенням державних видатків та інвестицій у збереження довкілля. З ряду причин елементи фінансового механізму управління якістю природних ресурсів не стимулюють товаровиробників у здійсненні заходів щодо їх збереження за рахунок власних асигнувань [206]. Як наслідок спостерігається природоруйнівна антропогенна діяльність, а

---

¹⁷ Автор: Самошкіна І. Д.

екологічне управління не відповідає декларованій сутності та змісту, потребує кардинального удосконалення. Пріоритетом є формування дійової екологічної політики, зокрема стимулювання природоохоронної діяльності.

Проведені дослідження показали, що в Україні перелік екологічних платежів і зборів вужчий порівняно з практикою розвинених країн. Податки та платежі природоохоронного спрямування у західних державах налічують понад 40 найменувань. Економічна сутність і зміст плати за забруднення формуються такими складовими [293]:

- забруднювач має компенсувати мультиплікаційні збитки від негативного екологічного впливу на природні ресурси, здоров'я людей, господарські, житлово-комунальні об'єкти тощо;
- платежі за забруднення навколишнього природного середовища є основою формування Національного екологічного фонду.

Екологічні податки на енергоносії є важливою категорією податків і платежів у ряді країн Європи: Франції, Фінляндії та Бельгії. Корисним для України є досвід переходу від нормативного регулювання у вигляді встановлених ГДК, ГДВ, принципу плати за фактом забруднення до використання наступних фінансово-екологічних чинників:

- запобігання забрудненню довкілля;
- підприємство-забруднювач платить компенсацію за забруднення довкілля;
- критеріїв екологічної безпеки з урахуванням екологічних ризиків, які довели свою ефективність в європейських країнах.

Стимулююча функція екологічних платежів виявляється у запобіганні виснаженню природних ресурсів, використанню довкілля як приймача та природного утилізатора забруднюючих речовин. Крім того, використання податкових пільг потребує розробки на високому методологічно-методичному рівні підвищувальних або знижувальних коефіцієнтів, залежно від ступеня впливу на навколишнє природне середовище. Податкові пільги стимулюють інноваційно-інвестиційну активність товаровиробників щодо використання ресурсозберігаючих технологій.

Пільговий кредит повинен надаватися підприємству за умови зниження надходження забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище за трирічний період і контролюватися під час кредитного періоду. Доцільним є використання фінансових ресурсів позабюджетних фондів.

Штрафи за забруднення довкілля не виконують прямих функцій у запобіганні екологічним правопорушенням, отже, необхідно встановлювати еквівалентні ставки екологічних штрафів щодо завданих збитків природному середовищу. Диференціація цін на продукцію залежно від її екологічної чистоти мотивуватиме виробництво екологічно чистої продукції із застосуванням екобезпечних технологій.

Гармонійний розвиток продуктивних сил суспільства ґрунтується на стабільному зв'язку виробництва, розподілу, обміну і споживання товарів та послуг. Водночас соціально-економічні й організаційно-фінансові відносини

мають також гармонійно взаємодоповнюватися. У вітчизняній і зарубіжній науці досить глибоко досліджено економічні, соціальні й екологічні складові елементи розвитку продуктивних сил народного господарства, зокрема в сільськогосподарській сфері. Проте не завжди вищезгадані категорії розглядаються в органічному поєднанні [294, С. 158]. Специфіка сучасних виробничих відносин, оглядова перспектива їх розвитку свідчить, що в економічній сфері діяльності важливою продуктивною силою є гуманітарні особливості. Людина як соціальний елемент одночасно є частиною навколишнього природного середовища.

З огляду на це, гармонійний розвиток продуктивних сил суспільства є перманентним зростанням продуктивних сил суспільства, а індикатори цього процесу – підвищення продуктивності праці та збільшення внутрішнього валового продукту, з одного боку, а з іншого – зростання ефективності використання людського потенціалу, досягнення екологічної стабілізації розвитку регіону, підвищення життєвого рівня населення та формування екологічної свідомості людини в нових умовах глобального розвитку. Оптимум між вартістю людського потенціалу, екологічним станом довкілля й екологічною самосвідомістю є засадами гармонійного розвитку продуктивного потенціалу держави.

Розв'язання проблеми вдосконалення виробничих відносин – один із магістральних напрямів гармонізації суспільства та його продуктивних сил. Оптимальне збалансоване співвідношення чисельності населення, площ продуктивних орних земель і виробництва продовольчої сировини як індикатор гармонії суспільних відносин свідчить про невикористані резерви гармонізації еколого-суспільного й еколого-економічного розвитку на рівні регіону, держави.

Гармонійний збалансований розвиток сільськогосподарського виробництва залежить від відповідності соціально-економічних відносин існуючому рівню розвитку продуктивних сил регіону. Екологічна концепція гармонійного розвитку передбачає системний всебічний підхід до розвитку продуктивних сил суспільства та природи в цілому. Гармонія відносин людини і природи є вихідною ідеєю розвитку регіону, суспільства, держави.

Висока матеріало- і ресурсомісткість виробництва, низька продуктивність праці, відсутність сфери екологічних послуг стримують розвиток продуктивних сил суспільства, збалансованість і гармонізацію у відносинах людина – природа, людина – суспільство, суспільство – природа.

Збалансований гармонійний розвиток продуктивних сил суспільства істотно підвищить ступінь ефективності трудового потенціалу, є передумовою отримання мультиплікаційного прибутку. Гармонізація природних і виробничих відносин як магістральний напрям антропогенної діяльності суспільства сприяє вирішенню актуальних і гострих екологічних проблем сучасності, забезпеченню оптимального економічного й соціального розвитку кожної країни, її регіонів та цивілізації в цілому. Тому ефективна розбудова держави неможлива без забезпечення збалансованого

гармонійного розвитку природних і суспільних відносин, які визначаються досягнутим рівнем екологізації суспільного виробництва.

Відсутність в Україні послідовної державної політики у галузі раціонального використання, збереження, розширеного відтворення ресурсів навколишнього природного середовища становить велику небезпеку, і це можна пояснити рядом причин. В умовах ринкових відносин, коли виявляються еколого-економічні протиріччя, які становлять об'єктивну цілісність, роль держави як регулятора екологічного моніторингу є провідною. Норми екологічного права України не відповідають нормам міжнародного права. Одним із шляхів гармонізації українського екологічного законодавства з міжнародним є використання національною наукою міжнародних концепцій та розробок з питань економіки та фінансів природокористування, охорони навколишнього природного середовища, екологічного права.

Екологічна концепція слугуватиме підґрунтям для стратегічної державної екологічної політики, яка повинна забезпечити гармонійний розвиток продуктивних сил нашої держави. Обов'язковою умовою є дотримання екологічної безпеки як складової частини національної безпеки.

Нинішня споживча модель ринку, яка діє в більшості країн, є наслідком антропоцентризму з характерною моделлю незбалансованого розвитку (масштабна і не завжди ефективне використання природно-ресурсного потенціалу, зокрема енергетичних і сировинних ресурсів планети), не виправдала себе. Екологічну концепцію слід розуміти як систему, визначений спосіб розуміння сутності та змісту, трактування явищ, конструктивний принцип виробничої і природоохоронної діяльності.

Національне багатство зростатиме у разі задоволення потреб держави при нижчих витратах часу, матеріалів, енергії, тобто при нижчій собівартості виробництва шляхом використання екологобезпечних технологій. Україна як незалежна європейська держава має достатні передумови гармонійного збалансованого екологобезпечного розвитку як продуктивних сил, так і суспільства в цілому. Світова спільнота потребує зусиль держав і кожного індивіда для забезпечення такого розвитку.

Екологічна проблема як складова першої сфери глобальних проблем (матеріали Конференції ООН – Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) набула глобального значення, посилюючись другою сферою проблем, яка охоплює проблеми взаємовідносин розвинених країн та тих, що розвиваються, до яких належить і Україна. Вищевказані проблеми посилюються третьою сферою проблем взаємовідносин людини з результатами досягнення науково-технічного прогресу, в якій вони консолідується, переростаючи у єдиний комплекс еколого-економічних проблем глобального значення, які потрібно вирішити вже у XXI столітті [193].

Однією з умов інтеграції України в європейські політичні, економічні та природоохоронні структури є активна участь держави в опрацюванні міжнародних заходів для зменшення антропогенного, зокрема техногенного,

впливу на навколишнє природне середовище, забезпечення і захист екологічних інтересів у процесі здійснення зовнішньоекономічної діяльності.

Особливо гострою є проблема контролю та вирівнювання демографічної ситуації окремих регіонів у гармонії з рівнем соціально-економічного розвитку. Для впровадження положень екологічної концепції України у практичну діяльність потрібно сформувати відповідний організаційно-економічний механізм. Реалізація згаданої концепції передбачає певну поетапність:

- збільшення питомої ваги бюджетних ресурсів на природоохоронні цілі;
- підвищення екологічної стабільності земельної території;
- стабілізація екологічної стійкості еколого-економічних систем;
- забезпечення матеріальних, культурних і духовних потреб життєдіяльності людини в екологобезпечному довкіллі;
- формування ефективного еколого-економічного механізму раціонального використання, збереження та розширеного відтворення природних ресурсів;
- перехід виключно на розширене відтворення природного ресурсного потенціалу в господарській діяльності, яка прямо або опосередковано використовує ресурси довкілля;
- гармонійне збалансоване поєднання галузей суспільного виробництва з фактичним станом довкілля;
- всебічна екологічна інформованість населення;
- екологічне виховання, формування людини нового типу в новому глобальному середовищі;
- обов'язкове вивчення екологоосвітніх предметів у середньоосвітніх школах, коледжах та закладах вищої освіти;
- екологічна культура в суспільстві;
- еколого-організуєча діяльність різних гілок й органів влади різних рівнів.

Запропонований варіант еколого-економічної концепції покращання якості природних ресурсів не є прерогативою вирішення проблем чи аксіомою, проте окремі положення доцільно застосувати у виробничій, науково-дослідній та освітній діяльності. Ця концепція враховує адекватні зміни в екологізації економіко-господарської діяльності в Україні та світі.

Створення системи екологічно збалансованого управління розвитком суспільства дасть змогу стимулювати відновлення природних властивостей довкілля, створити умови для компетентного управління використанням природних ресурсів і розвитком продуктивних сил [295, С. 122]. У межах загальнодержавної програми охорони і відтворення природних ресурсів Міністерству аграрної політики та продовольства України, Державному агентству земельних ресурсів України, Агролісу необхідно розробити галузеві концепції покращання якості природних ресурсів, які передбачають науково-методичні, еколого-економічні, фінансові засади виконання програм; їх правове, технічне забезпечення; екологічну освіту й виховання

населення; міжнародне співробітництво та участь держави в європейських і світових програмах природоохоронної діяльності. Розроблена нами схема програмного забезпечення покращання якості природних ресурсів у сільськогосподарському виробництві зображена на рис. 1.

Рисунок 1 - Схема програмного забезпечення покращання якості природних ресурсів у сільськогосподарському виробництві
Джерело: власні дослідження автора.

Науково-методологічні засади здійснення запропонованої програми покращання якості природних ресурсів полягають у новому підході до формування мети природоохоронної діяльності та системних засобів її досягнення. Нова мета у побудові природоохоронної діяльності передбачає створення системи, здатної перейти від схеми реагування на події, що відбулися, до здійснення ефективного упереджуючого контролю і запобіжних дій. Нові системні засоби досягнення цієї мети полягають у наступному: комплексному вирішенні проблеми побудови державної системи природоохоронної діяльності, яка передбачає нерозривність розв'язання екологічних і соціально-економічних проблем у процесі подальшого розвитку держави; підвищенні ефективності природоохоронної діяльності через більш повне урахування системних чинників шкідливого

впливу за об'єктами і організацію контролю за ними на всіх етапах життєвого циклу; системних методах оцінки ефективності природоохоронної діяльності відтворювальних процесів природного ресурсного потенціалу аграрної сфери.

Основними напрямками нової еколого-економічної політики є аналіз економічних відносин і закономірностей залучення природних ресурсів у процес створення матеріальних благ й еколого-економічної ефективності цього процесу, нового механізму фінансового регулювання природокористування, поступове розширення економічних пільг. Головними завданнями нової еколого-економічної політики повинні бути такі: дослідження зв'язків між виробничо-господарською діяльністю і суспільно необхідними витратами на охорону та відтворення довкілля. Виявлення нових закономірностей на межі екологічних і суспільних (економічних) наук; розробка механізму введення до складу витрат на виготовлення продукції нормативної величини екологічних витрат, пов'язаних із забрудненням навколишнього природного середовища; розробка методів інтегрування екологічних вимог в економіку; визначення критеріїв еколого-економічної ефективності сталого (еколого-збалансованого) розвитку суспільства; визначення перспективних шляхів структурної перебудови економіки з урахуванням екологічних імперативів; визначення екологічних вимог до інвестування і господарської діяльності; опрацювання механізмів реалізації еколого-економічного розвитку в умовах ринкових відносин.

Вирішення проблеми наукового забезпечення програми природоохоронної діяльності передбачає розвиток: фундаментальної екологічної науки у сукупності напрямів, що охоплюють необхідний спектр проблем щодо досягнення екологічної безпеки; прикладної екологічної науки, яка б враховувала специфіку екологічного стану України та першочерговість завдань з екологізації технологій, впровадження ресурсозберігаючих технологій, екологічно безпечних технологій з переробки відходів, науки приладобудування в інтересах природоохоронної діяльності й гарантії екологічної безпеки; наукоємних методів моделювання, діагностики і прогнозування рівня екологічної безпеки на підставі сучасних інформаційних технологій; екологічної науки в міждисциплінарних галузях, зокрема медичній екології, радіаційній екології, екологічній інформатиці.

В межах економічного блоку здійснення програми необхідно здійснювати економічну оцінку стану якості природних ресурсів у сільськогосподарському виробництві й оцінити вплив якості природних ресурсів на показники регіонального економічного розвитку. Запропоновані концептуальні підходи дають змогу розробити фінансовий механізм формування і використання коштів для покращання якості природних ресурсів у сільськогосподарському виробництві шляхом створення регіонального фонду.

4.3. Сутнісно-змістовна характеристика простору лісогосподарювання¹⁸

Просторовий підхід як методологія дослідження регіональних лісогосподарських систем з позиції їх розподілу, розвитку та трансформації у просторі недостатньо розроблений в теоретико-методологічному ракурсі. На практиці не використовуються теоретико-концептуальні засади сталого розвитку просторових систем для удосконалення економіко-екологічних засад просторової організації лісогосподарювання. Простір лісогосподарювання - багатомірний по своїй суті, оскільки є інтегральним результатом взаємодії економічних, фінансових, інформаційних, інноваційних, соціальних, екологічних, а також інституціональних складових.

Розробка теоретико-методологічних, концептуальних основ простору лісогосподарювання є важливою проблемою економіки лісового господарства (в широкому розумінні) у контексті методології постіндустріального розвитку, принципів сталого розвитку теорії, а також потокової та процесної економіки.

Теорія просторової економіки, просторово-економічний підхід дослідження регіональних (територіальних) природно-господарських систем знайшли відображення в працях вітчизняних учених, серед яких І. К. Бистряков, О. А. Бияков, В. Н. Василенко, О. Г. Гранберг, Б. М. Данилишин, Н. В. Павіліха, Т. В. Пепа та ін.

Значний внесок у розв'язання еколого-економічних проблем використання і відтворення лісових ресурсів у територіально-просторовому вимірі, формування економічних механізмів просторового розвитку лісового комплексу зробили такі вітчизняні вчені, як І. Я. Антоненко, Р. Г. Дубас, В. А. Голян, Я. В. Коваль, П. І. Лакида, І. М. Лицур, Є. В. Мішенін, І. М. Синякевич, О. І. Фурдичко, М. Х. Шершун та ін.

Наукові розробки вітчизняних і зарубіжних учених мають велике теоретико-концептуальне та практичне значення, вони характеризуються широтою охоплення та глибиною дослідження проблем сталого просторового розвитку лісогосподарювання, а також обґрунтованістю наукових положень. Разом з тим, формування сучасного безперервного простору лісогосподарювання потребує чіткості визначення його сутності, змісту, структурних елементів, особливостей формування та трансформації.

Методологія просторового аналізу ефективності та результативності функціонування лісового комплексу, використання лісоресурсного потенціалу полягає у забезпеченні можливості цілісної оцінки лісогосподарювання як системно-комплексного явища, яке досліджується, одночасно за різними напрямками: економічним, лісівничим, екологічним, соціальним, духовним і т.д. Цікаво відмітити, що методологія просторового аналізу знаходить певне відображення в розкритті сутнісно-змістовної

---

¹⁸ Автор: Ярова І. Є.

основи категорії «простір», яке у свій час надав І. Кант: «...простір є ...формою зовнішнього споглядання (формальне споглядання), а не дійсний предмет, який можна було б споглядати ззовні» (цитуються згідно з [296, С.62]). Згідно цієї ж роботи [296, С.62] лісогосподарський простір також можна трактувати як прості розгортання категорії управління лісовим (лісо-ресурсним) комплексом, а в більш широкому розумінні – суб'єкта лісогосподарювання.

Теоретичні підходи до дослідження економічного простору, згідно роботи [297], розділяють на п'ять груп: територіальний, процесний, ресурсний, інформаційний та інституціональний. У нашому дослідженні *простір лісогосподарювання* ми розглядаємо як сполучення компонентів (суб'єктів та об'єктів) лісоресурсного потенціалу, територіального лісоресурсного капіталу та соціо-еколого-економічного середовища в межах певного регіону лісогосподарювання з їх зв'язками і різноманітними відносинами та інтересами.

Структуризація економічного простору лісогосподарювання в залежності від цілей дослідження можлива за такими критеріями:

1. За масштабом (рівнем) лісогосподарювання: мегарівень, субрегіональний рівень, макрорівень, мезорівень, макрорівень, а також локальний рівень.

2. За функціональним призначенням: економічний, лісоресурсний, екологічний, соціальний, інформаційний, комунікаційний, ринковий, інституціональний, інноваційний, підприємницький, культурно-освітній, духовний та інші.

3. За видами організації лісогосподарювання: державнорегульований, підприємницько-орієнтований, ринково-орієнтований, а також комплексний, спеціалізований.

4. За рівнем розвиненості. На основі інтегральних, комплексних оцінок застосовується різноманітна рівнева градація, зокрема: рівень вищий від середнього, середній рівень, рівень нижчий від середнього.

5. За характером місткості: потенційний, реальний, зайнятий (обсяги господарювання, які були досягнуті в минулі періоди).

6. За характером насиченості: однорідний, змішаний, розосереджений. Рівнева оцінка (сильно, середньо та слабо насичений) визначає перспективи стратегії просторового лісогосподарювання. І тут треба відмітити, що корисність, яка створюється додатковою одиницею блага поза кордоном насиченості, дорівнює нулю або негативна, тобто придбання цієї одиниці товару або не створює корисності, або створює антикорисність [298, С.173]. У цьому контексті можна говорити, наприклад, про «насиченість» простору лісогосподарювання водно-болотними угіддями. Також важливо приймати до уваги інформаційну насиченість [298, С.173], яка може мати прояв в насиченості інформаційного простору лісогосподарювання, при якому система не може достатньо швидко дати відповідь на всі поставлені запитання (здійснені запити). Це знижує ефективність функціонування інформаційного простору.

7. За характером щільності. Під щільністю економічного простору лісогосподарювання розуміється ступінь насиченості даної території лісо-ресурсними об'єктами, елементами продуктивних сил лісового сектору. Зокрема, це стосується лісистості території, щільності лісової інфраструктури з відповідною градацією рівнів оцінки.

8. За характером напруженості.

9. За ступенем освоєності (розміщення).

10. За формами відтворювальних процесів: дисперсний, слабоструктурований, екологізований та ін.

11. За особливостями зовнішньоекономічної інтеграції: залежний від екзогенних факторів; транскордонний, експортно-орієнтований, імпоротно-орієнтований.

Багатогранність економічного простору обумовлює його інтерпретацію через сукупність певних властивостей (характеристик), які мають якісну визначеність [299]. Якісна визначеність економічного простору лісогосподарювання має прояв в наявності необхідних та достатніх умов, в яких доводиться існувати, функціонувати, взаємодіяти суб'єктам лісогосподарювання в межах лісоресурсного простору. Основні параметричні характеристики, за допомогою яких економічний простір лісогосподарювання отримує свою якісну визначеність такі: місткість, насиченість, щільність, освоєність (розміщення), зв'язаність, напруженість.

Варто зауважити, що єдність та взаємозв'язок якісних та кількісних параметричних характеристик простору лісогосподарювання потребує системної наявності певних критеріїв оцінки, зокрема, інтегральних та індексних. Крім того, структуризація економічного простору лісогосподарювання повинна відображати якісну визначеність економічного простору лісогосподарювання.

Зв'язаність простору лісогосподарювання кількісно характеризує ступень інтенсивності господарських, еколого-економічних, соціальних та інших взаємодій між різними суб'єктами лісогосподарювання, а також переміщення (мобільності) основних факторів відтворювальних лісогосподарських процесів. При цьому необхідно враховувати швидкість (інтенсивність), прискорення, а також напрями відповідних взаємодій та факторів.

Напруженість простору економічного лісогосподарювання можна визначити як соціо-еколого-економічний стан лісогосподарювання, що виникає у відповідь на екстремальні ситуації в системі господарювання. Це також стан простору лісогосподарювання, пов'язаний з дестабілізуючими процесами в суспільстві, конфліктами та протиріччями, а також незадоволеністю, яка виникає в результаті великого розриву між рівнем очікувань позитивних змін в різних сферах суспільного життя та рівнем реалізації цих очікувань [300]. Слід говорити і про екологічну напруженість.

Застосування принципів процесної економіки у сфері просторового лісогосподарювання передбачає певну класифікацію відтворювальних процесів різноманітного характеру та їх змістовно-цільової орієнтації. Так,

наприклад, згідно роботи [301], в економічному просторі виділяються такі процеси: основні економічні процеси; допоміжні економічні процеси; процеси життєзабезпечення; деструктивні процеси, що протидіють господарській діяльності.

Активізація сталого просторового розвитку лісового комплексу повинна здійснюватися на таких концептуальних положеннях, які забезпечать гармонічну та безперервну трансформацію простору лісо- господарювання на ринково орієнтованих засадах:

1. Поступове розширення застосування ефективних ринкових відносин в системі лісогосподарювання на різних просторових рівнях господарювання з урахуванням критичної оцінки зарубіжного досвіду реалізації трансформаційних процесів у лісовому секторі.

2. Збалансований та поступовий перехід до різноманіття форм власності на лісоземельні угіддя та організаційно-правових форм лісогосподарського підприємництва з урахуванням територіально-просторових особливостей функціонування лісових екосистем.

3. Активізація реалізації державної лісової політики у контексті принципів сталого розвитку на різних просторових рівнях лісо-господарювання з визначенням стратегічних орієнтирів (етапів, пріоритетів, механізмів).

4. Дієве розширення повноважень органів місцевого самоврядування, регіональних і місцевих органів управління соціально-економічним та природно-ресурсним розвитком, а також підвищення рівня самостійності територіальних громад у вирішенні проблем просторового лісогосподарювання.

5. Забезпечення сталого просторового лісогосподарювання на пріоритетність екосистемного, соціально-екологічного концепту у лісовій справі, стимулювання збалансованого розвитку, підвищення ролі фінансово-економічних відносин в межах територіального лісоресурсного капіталу.

6. Екстенсивне та інтенсивне прискорення трансформаційних процесів у сфері просторового лісогосподарювання на інноваційно-інвестиційній та підприємницькій основі, а також підвищення ефективності та результативності транскордонного співробітництва у лісовій справі.

7. Удосконалення інституціонального оформлення просторового лісо-господарювання в якості складової економічного простору країни, системного регулювання відносин (особливо фінансово-економічних) суб'єктів простору лісогосподарювання, а також принципів функціонування глобального лісового господарства у територіально-просторовому вимірі.

8. Сприяння комплексному, інтегрованому багатocільовому лісо-господарюванню в межах територіального лісоресурсного метапростору лісо-господарювання.

Реалізація окреслених напрямів щодо активізації та дієвості трансформаційних процесів простору лісогосподарювання є необхідною умовою забезпечення економізації та екологізації територіально-просторової організації раціонального використання та відтворення лісового (лісо-

ресурсного) потенціалу. Результативність та ефективність безперервної трансформації простору лісогосподарювання визначається дотриманням системи принципів, які, наприклад, поділяються на принципи загальноекономічного (комплексності, системності, історизму, науковості, ефективності та ін., всього 26) і специфічного (функціональної інтеграції, ієрархічності, зворотнього зв'язку, необхідності та доцільності, різноманітності, всього 25) характеру [302, С.40].

Формування та розвиток лісогосподарської системи як єдиного органічного цілого на основі використання переваг економічного простору лісогосподарювання зумовлює формування між його складовими (компонентами) структурованої цілісної системи зв'язків. Трансформаційні процеси обумовлюють зміни як в окремих частинах цілого, так і у всій структурі лісогосподарської системи [303].

Далі важливо відмітити, що функціонування територіального господарсько-лісоресурсного комплексу в межах простору лісогосподарювання об'єктивно вимагає використання цілого комплексу оцінок для встановлення на їх основі платежів за користування корисними послугами лісів, за рахунок яких у сукупності і буде формуватися відтворювальний фонд лісових біогеоценозів.

Основна складність використання вартісних показників та ринково спрямованих мотиваторів при оцінці результатів відтворення лісових біогеоценозів у просторово-часовому вимірі полягає у тривалості цього процесу, яка призводить до неспівставлення витрат і результатів. Однак, якщо брати до уваги в якості об'єкта планування (програмування) не окремі обрані деревостани (ділянки), а територіальну (районну) сукупність лісових екосистем в межах простору лісогосподарювання з певним рівнем експлуатаційних та захисних (екологічних) функцій (послуг), то часові перешкоди можуть бути таким чином усунені.

Контент сутнісної основи простору лісогосподарювання зводиться до трактування поняття «економічний простір», яке має багатоаспектний характер. Сутність економічного простору лісогосподарювання розкривається через особливості господарської діяльності у сфері використання, відтворення, охорони та збереження лісоресурсного потенціалу, а також функціонування територіального лісоресурсного капіталу. Економічний простір лісогосподарювання локалізується в географічному просторі і може мати певні адміністративні, організаційно-правові чи конкретні природно-географічні межі, а також зони функціонування територіального лісоресурсного капіталу (наприклад, це лісовий кластер, зони транскордонного співробітництва в системі глобального лісового господарства та ін.).

Дослідження економічного простору лісогосподарювання виходить за межі змістовної основи економіки лісового господарства, теоретико-методологічної бази регіональної економіки, тому існує проблема формування нового напрямку в реалізації сталого просторового лісогосподарювання, що потребує консолідації досліджень в єдине ціле.

4.4. Експортно-імпортна діяльність будівельної галузі з урахуванням екологічних аспектів¹⁹

В умовах економічної кризи спостерігається падіння темпів економічного розвитку: як експорту так і імпорту, що негативно впливає на забезпечення позитивного сальдо торговельного балансу країни. Співпраця України з країнами ЄС розкриває взаємовигідні можливості, але вимагає діяти за правилами Європейського Союзу, включаючи технічне переоснащення вітчизняного виробництва, відповідність його європейським стандартам. Над цими питаннями в частині законодавства має працювати держава, створюючи нові інституційні умови для розвитку зовнішньоекономічної діяльності. Водночас державне управління в Україні повинно мати два основні напрями: поточне регулювання й керівництво стратегічними змінами (зміна галузевої і технологічної структури економіки, підвищення конкурентоспроможності, зміна структури імпорту-експорту). Зміна структури економіки та стратегії розвитку відбувається в результаті поєднання двох процесів: державного управління (законодавство, оподаткування, захист внутрішнього ринку, режим амортизації, процентна ставка, курс національної валюти) та стратегічного планування на самих підприємствах (мікрорівень). Стратегія розвитку підприємств має розроблятися з урахуванням макропараметрів державного управління (або їх довгострокового прогнозу) та специфіки вітчизняної економіки.

З набуттям Україною членства в СОТ змінилися не тільки вимоги до виробництва продукції на зовнішній ринок, а й знадобилася розробка нових підходів щодо управління окремими процесами виробництва. Під впливом інтеграційних вимог, лібералізації ринків та спрощення митних бар'єрів, вітчизняні підприємства повинні адаптуватись до змін, які відбуваються за результатами інтеграційних процесів, оскільки, для того, щоб успішно експортувати продукцію на зовнішній ринок з урахуванням ускладнених умов конкуренції, важливим та досить актуальним є дослідження усіх похідних правил співробітництва з закордонними партнерами. Індикатором успішності в умовах сьогодення має стати спроможність українських товаровиробників сформувати та побудувати свій механізм забезпечення експортно- імпортною діяльністю в умовах членства в СОТ.

Будівництво має високу значимість в національній економіці завдяки тому, що вона покликана модернізувати сучасну технічну основу виробництва, удосконалювати рівень соціальної сфери, забезпечувати технічне переоснащення. Проте успішний розвиток будівельної індустрії в Україні стикається з комплексом серйозних проблем: невідповідність процесів ведення бізнесу міжнародним стандартам та ділової досконалості; залежність від імпорту обладнання; низький рівень кадрового забезпечення, заробітної плати і продуктивності праці; слабка система просування

---

¹⁹ Автор: Богінська Л. О.

вітчизняних будівельних послуг на європейський ринок; зменшення джерел фінансування та брак інвестиційних ресурсів; низька інноваційна діяльність будівельних підприємств України; неефективна система національної стандартизації й ліцензування.

Найважливішим фактором забезпечення конкурентоспроможності будівельного підприємства є наявність відповідного ресурсного потенціалу та його вміле використання. Головною умовою розвитку та становлення ринкової економіки на основі інтенсифікації економічних відносин між країнами є посилення експортно-імпоротної діяльності для окремого суб'єкта господарювання, галузі і для всієї країни в цілому. При організації експортних операцій особливу увагу слід приділяти: правильному підбору менеджерів з продажу; правильному вибору маркетингової політики; правильному підборі агентів з пошуку ринків збуту; дослідженню цін на продукцію; пошуку шляхів мінімізації витрат на організацію та здійснення експортних операцій. При організації імпорتنних операцій важливо приділяти увагу: пошуку більш вигідних постачальників; застосуванню засобів страхування валютних ризиків; організації необхідних термінів поставки, їх періодичності, своєчасності, безперервності та правильному транспортуванню [304].

Розглядаючи дані про структуру валового внутрішнього продукту України по кінцевому використанню, можна побачити і динаміку співвідношення експорту та імпорту України за останні роки (таблиця 1).

Україна поступово рухається у напрямі розширення зовнішньої торгівлі як товарами, так і послугами. За останні роки відбулися певні зміни в географічній структурі експорту й імпорту, які свідчать про збільшення експортної залежності України та створення досить небезпечних для вітчизняного товаровиробника передумов насичення ринку західними високотехнологічними товарами, що імпортуються з країн ЄС.

Таблиця 1 - Зовнішньоторговий баланс України 2005 -2017рр. (млн. грн.)

Номинальний ВВП за рік		експорт товарів і послуг		імпорт товарів и послуг		сальдо	
		ВВП	%	ВВП	%	ВВП	%
2005	441452	227252	51.5	223555	50.6	3697	0.8
2006	544153	253707	46.6	269200	49.5	-15493	-2.8
2007	720731	323205	44.8	364373	50.6	-41168	-5.7
2008	948056	444859	46.9	520588	54.9	-75729	-8.0
2009	913345	423564	46.4	438860	48.0	-15296	-1.7
2010	1082569	549365	50.7	580944	53.7	-31579	-2.9
2011	1316600	707953	53.8	779028	59.2	-71075	-5.4
2012	1408889	717347	50.9	835394	59.3	-118047	-8.4
2013	1454931	681899	46.9	805662	55.4	-123763	-8.5
2014	1566728	770121	49.2	834133	53.2	-64012	-4.1
2015	1979458	1044541	52.8	1084016	54.8	-39475	-2.0
2016	2383182	1174625	49.3	1323127	55.5	-148502	-6.2
2017	2982920	1430230	47.9	1618749	54.3	-188519	-6.3

*складено за джерелом [305]

Як бачимо з таблиці, від'ємне сальдо (перевищення імпорту над експортом) зовнішньої торгівлі України товарами у 2017 р. збільшилося в порівнянні з 2016 р. до 188,5 млн. грн..

При цьому для зовнішньоекономічної діяльності України важливим є утримання балансу в здійсненні торговельних відносин, оскільки кожна із сторін має свої беззаперечні переваги – сировинні чи технологічні, в яких Україна зацікавлена, а також свій інтерес до України як до транзитної держави, що має ненасичений товарами ринок й обмежені паливно-енергетичні ресурси.

Щодо зовнішньоекономічної діяльності Сумської області, то у 2016р. кількість підприємств, що вела експортно-імпортні операції складала 596, а у 2017р. – 649. Обсяг експортно-імпортних операцій склав: у 2016р. - 979,1 млн. дол., а у 2017р. – 1223,8 млн. дол.; коефіцієнт покриття експортом імпорту склав відповідно 1,24 та 1,22.

За 9 місяців 2018р. експорт послуг Сумського регіону становив 18,0 млн. дол. США, імпорт – 19,0 млн. дол. Порівняно із 9 місяцями 2017р. експорт зменшився на 11,8% (на 2,4 млн. дол.), імпорт також зменшився – на 21,4% (на 5,2 млн. дол.). Негативне сальдо становило 1,0 млн.дол. (за 9 місяців 2017р. негативне – 3,8 млн. дол.). Коефіцієнт покриття експортом імпорту склав 0,95. Послуги з будівництва склали 451,1 тис. дол. (імпорт). Зовнішньоторговельні операції проводились із партнерами із 99 країн світу.

Встановлено, що зарубіжні країни, як і Україна, в сучасних кризових умовах потребують залучення іноземних інвестицій, використання яких сприяє формуванню національних інвестиційних ринків, макроекономічній стабілізації й робить можливим вирішення окремих соціально-економічних проблем країни та її регіонів. Пріоритетними зонами для іноземних інвестицій в Україні визначено такі: Західний регіон – з його природними ресурсами та оздоровчими курортно-туристичними комплексами; Донецько-Придніпровський регіон - для реконструкції наявної виробничої бази та застосування безвідходних, маловідходних та екологічно чистих технологій; Південний регіон - проведення реконструкції та технічного переоснащення портового господарства й розширення мереж оздоровчих курортно-туристичних комплексів. Особливу роль відведено Східному регіону, де зважаючи на потужний промисловий та науковий потенціал, найбільш вигідним є розміщення технополісів та технопарків.

Визначено, що для секторів економіки, які стають більш відкритими, необхідним є активне використання нетарифних захисних методів регулювання імпорту відповідно до правил СОТ, а саме: кількісні обмеження до найбільш чутливих до імпорту видів продукції, ліцензування, впровадження чіткої системи технічних стандартів, санітарних норм, антидемпінгових, компенсаційних та інших виплат.

Для того, щоб Україна стала активним учасником міжнародних інвестиційних процесів, необхідно здійснити певні заходи як на державному, так і на регіональному рівнях. З метою участі у міжнародних проектах на рівні регіону нами пропонується застосувати екологічну паспортизацію

підприємств (в першу чергу, будівельних), яка б проводилась згідно міжнародної методики ІРСС, створити Центри підготовки і реалізації інвестиційних проектів спільного здійснення, діяльність яких має координуватися органами регіональної влади. Основним завданням діяльності Центру підготовки і реалізації інвестиційних проектів спільного здійснення є ідентифікація проектів із залучення інвестицій для здійснення за такими напрямками: інформаційне забезпечення; правове забезпечення; технічне забезпечення; економічне забезпечення; управлінське забезпечення. У 2017 році Україна торгувала з 159 країнами, експортуючи товари в 158 країн (за винятком Фарерських островів) та імпортуючи з 155-ти (крім Багам, Джибуті, Центрально-Африканської Республіки і Того). Основними експортними товарами України є продукція сільського господарства, машинобудування та сировина. Станом на кінець жовтня 2017р., Україна продала за кордон своїх товарів майже на 35,2 млрд. доларів, а закупила за кордоном на 39,8 млрд. Тому торговельне сальдо є негативним, що негативно впливає як на курс долара, так і на інші основні показники економіки.

Будівельна галузь є однією з ключових в економіці будь-якої країни та відображує загальний стан її розвитку. Обсяги будівництва залежать насамперед від попиту на об'єкти будівництва, що забезпечується завдяки високій купівельній спроможності громадян та наявністю достатніх для інвестування у високовартісні об'єкти коштів бізнесу. Останніми роками попит на будівництво в Україні був незначним, і лише почав відновлюватись до показників докризового рівня. На рис. 1 наведено показники Індексу обсягів виконаних будівельних робіт за період 2014- 2017 роки.

Як видно з рисунку 1, обсяги будівельних робіт знижувались у 2015-2016 роках, коли Україна переживала внутрішньо економічні проблеми і зниження обсягів будівництва сигналізувало про економічний спад та невпевненість інвесторів у сприятливій економічно-політичній ситуації в країні .

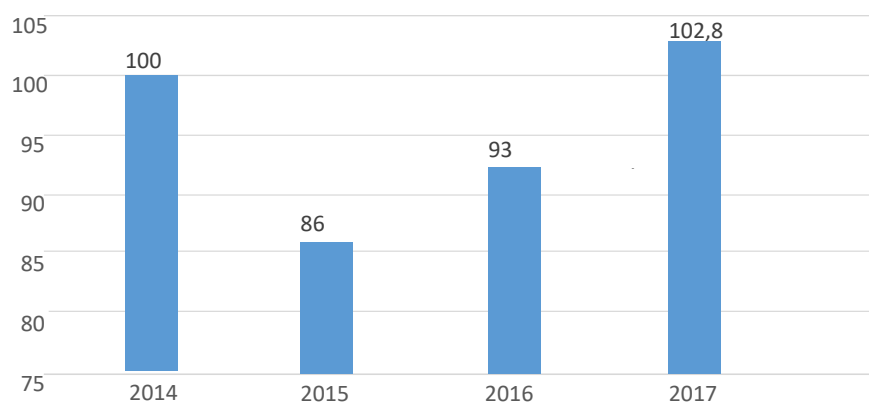

Рисунок 1 - Динаміка Індексу обсягів виконаних робіт

*складено за джерелом [309]

Для прикладу: у січні-вересні 2015р. підприємствами України виконано будівельних робіт на суму 34,4 млрд. грн. Індекс будівельної продукції порівняно з відповідним періодом 2014р. становив 86%. Будівництво

будівель скоротилося на 17,6%, у т.ч. нежитлових – на 30,8%. Водночас будівництво житлових будівель зросло на 4,8%. Будівництво інженерних споруд зменшилося на 16,7%.

Нове будівництво, реконструкція та технічне переозброєння склали 83,8% від загального обсягу виконаних будівельних робіт, капітальний і поточний ремонт – 8,8% та 7,4% відповідно. При цьому підприємствами 6 регіонів країни (м.Києва, Дніпропетровської, Донецької, Одеської, Полтавської та Харківської областей) виконано 64,7% загального обсягу будівництва.

Зниження об'ємів будівництва несе безпосередній вплив на попит на будівельні матеріали і може мати під собою два наслідки:

1. зниження об'ємів виробництва будівельних матеріалів;
2. переорієнтація сектору на зовнішні ринки.

Очевидно, що скорочення виробництва впливає на інтереси забудовників і, задля забезпечення прибутковості бізнесу та підтримки стабільності його функціонування, вони будуть намагатись створити умови для пошуку та виходу на нові, у т.ч. зовнішні ринки.

Ринок Європейського Союзу є привабливим для українських виробників, оскільки:

1. курс гривні відносно євро дозволить отримувати значний дохід при відносно невисоких цінах у валюті;
2. країни Європейського Союзу мають єдиний потужний ринок з уніфікованими митними та технічними вимогами;
3. географічна близькість країн ЄС дозволяє зменшити Україні витрати на логістику.

Україна на даний час надає за кордон будівельних послуг в 3 рази більше ніж отримує звідти. Як відзначають в Держстаті, за 9 місяців 2017 року українські будівельники надали зарубіжним замовникам послуг на 77,29 млн. дол. США. За цей же період від іноземних будівельних компаній України отримала послуг майже на 25,47 млн. дол. США. Таким чином, за даним видом діяльності України в поточному році має позитивне сальдо на суму 51,82 млн. дол. США.

За інформацією Держстату, будівництво становить всього 1% в структурі експорту послуг і 0,6% в структурі імпорту послуг.

У той же час, в Україні скорочується як імпорт, так і експорт будівництва. Причому, більшу динаміку скорочення має експорт будівельних послуг. Так, за 9 місяців 2017 року обсяги надання послуг українським будівельниками своїм зарубіжним контрагентам скоротилися на 63,2% в порівнянні з аналогічним періодом минулого року. При цьому імпорт будівельних послуг в Україні за цей же період скоротився лише на 22,3% [193].

Погоджуємося з тим фактом, що будівельний сектор ЄС є провідним в європейській зовнішній торгівлі, європейські будівельні компанії володіють понад 50% найвагомими міжнародними будівельними контрактами і мають значно більший обсяг бізнесу, ніж компанії Японії і США.

Європейський ринок будівельних послуг є економічною системою зі своєю структурою, чинниками розвитку, внутрішніми та зовнішніми зв'язками і функціонує, враховуючи основні економічні мотиви своїх учасників: отримання прибутку, підвищення конкурентоспроможності за рахунок використання нових технологій, вихід на новий рубіж, реалізація інвестицій, підвищення якості соціальної інфраструктури, постійне вдосконалення стандартів якості тощо [310].

Основними країнами-продуцентами будівельних послуг на міжнародному ринку довгий час залишалися країни ЄС та США, причому ринок США є вдвічі меншим, ніж ЄС (наприклад, у 2015 р. ці показники становили 674 та 1199 млрд. дол. США відповідно). Проте при поглибленому дослідженні з'ясовано, що домінуючу позицію на міжнародному ринку будівельних послуг зараз займає Китай зі щорічним обсягом будівельних послуг близько 3000 млрд. дол. США. Значного потенціалу в міжнародній торгівлі будівельними послугами останні роки набувають підрядники з країн, що розвиваються – Туреччини, Бразилії, Індонезії, Мексики, Філіппін. При цьому підрядні компанії з країн, що розвиваються в останні 15-20 років, усе активніше вступають у коопераційні відносини з фірмами з промислово розвинених країн при реалізації конкретних інвестиційних проектів. Основна частина будівельних послуг країн ЄС експортується у вигляді будівництва інфраструктурних об'єктів до країн, що розвиваються, а імпорт будівельних послуг у розвинені країни сконцентрований в основному у сфері здійснення робіт з реконструкції та ремонту. У країнах зі слаборозвинутою інфраструктурою частка будівельних послуг ЄС у сукупному імпорті послуг істотно вище, ніж, наприклад, у нових індустріальних країнах. За структурою виробників ринок будівельних послуг ЄС переважно складається з невеликих приватних будівельних підприємств, де працює в середньому від 5 до 20 працівників (частка таких невеликих компаній сягає у Франції 95%, а в Німеччині – 90%). Водночас основний обсяг будівельних робіт у країнах ЄС забезпечує діяльність великих будівельних компаній, транснаціонального будівельного бізнесу. Будівельний сектор ЄС є провідним у європейській зовнішній торгівлі, європейські будівельні компанії володіють понад 50 % найбільших міжнародних будівельних контрактів і мають значно більший обсяг будівельних контрактів, ніж компанії Японії і США. Водночас за показником упровадження інновацій будівництво відстає від інших секторів економіки ЄС, отже, основні тенденції розвитку будівництва в ЄС, сформульовані напрямки розвитку в Європейській будівельній технологічній платформі, зосереджені в площині застосування наукоємних технологій (адитивне виробництво, штучний інтелект), за рахунок чого намічено до 2030 року отримати зниження: на 30% – енергоємності підприємств виробництва будівельних матеріалів; на 30% – обсягу вилучення природних ресурсів для виробництва цих матеріалів; на 30% – вартості життєвого циклу будівель; на 50% – терміну будівництва об'єктів капітального будівництва; на 40% – відходів будівельної індустрії, а також збільшити переробку (recycle) будівельних відходів до 99%. Основними країнами-виробниками

будівельних послуг уже тривалий час залишаються Німеччина, Франція, Великобританія та Італія, які, за даними з 2005 по 2015 рр., формують більше 70% загального обсягу будівельних послуг ЄС [305].

Ринок будівельних послуг і будівельна галузь ЄС підпадають під механізми і загального, і спеціального регулювання як на національному рівні країн-членів ЄС, так і на рівні наднаціональних інститутів ЄС, а торгівля будівельними послугами підпадає під дію угод у сфері захисту й заохочення інвестицій, уникнення подвійного оподаткування, переміщення громадян [310].

Вищевикладене та ряд стримуючих об'єктивних факторів суттєво обмежують перспективу українських будівельних підприємств конкурувати на міжнародному ринку будівельних послуг у цілому та на його європейському сегменті зокрема. Але серед позитивних тенденцій маємо визначити суттєве зростання індексу конкурентності вітчизняних будівельних послуг та підвищення індексів розвитку міжнародної торгівлі.

З 1 січня 2016 року вступила в дію Зона Вільної Торгівлі Україна – ЄС, за якою було значно послаблені митні обмеження для України на деякі види товарів. Нововведення включають в себе встановлення нульових митних ставок та поступове зниження митних тарифів для певних груп товарів. Згідно з повідомлення Міністерства Економічного Розвитку та Торгівлі України [308], зміни стосувались 632 торгівельних позицій товарів, що відносяться до будівельних матеріалів, з яких більше 80% отримали нульові митні ставки.

В Україні протягом останніх десятиліть змінювались міжгалузеві зв'язки промисловості будівельних матеріалів під впливом зростання внутрішніх цін на енергію та інші ресурси, а також через зміни у структурі випуску будівельних матеріалів (як результату нерівномірного спаду в різних підгалузях). Оскільки промисловість будівельних матеріалів найтісніше пов'язана з транспортом, зменшення виробництва перших призводить до скорочення вантажних перевезень.

На нашу думку, основними чинниками падіння виробництва будівельних матеріалів є: різкі темпи зростання цін, збільшення транспортних витрат, зміна структури попиту, різний рівень рентабельності виробництва та експорту, швидке нарощування імпорту. Як наслідок - спостерігається відсутність єдиної системи економічних та технологічних зв'язків, певних пропорцій потужностей чи єдиного потенціалу галузі, а в наявності тільки окремі “острівки” з різним рівнем конкурентоспроможності й перспективами виживання. Саме під цим кутом розглядаються залишки галузі промисловості будівельних матеріалів в умовах сьогодення.

В цілому, політика ЄС щодо імпорту сировини досить прогнозована і зрозуміла: Європейський Союз обмежує ввезення готової продукції, стимулюючи імпорт сировини, з якої можливо виготовити певні товари та утворити додану вартість. ЄС через систему митного регулювання намагається захистити власного виробника та наситити ринок дефіцитними товарами. В таблиці 2 надано зміни митних ставок за деякими позиціями

товарів. Як видно із таблиці 2., нульову ставку одразу запроваджено щодо цементу глиноземлистого – продукту, що є найдорожчим за ціною в даній категорії товарів. Інші ж види продукції підпадають під оподаткування через мито.

Загалом, нульові ставки мають сировинні товари – руди, первинні хімічні сполуки, матеріали для виготовлення будівельних сумішей та інші. Виробнику готової продукції доведеться стикнутись із митними ставками. Щоправда, ставка по більшості позицій протягом наступних 2-3 років знизиться.

Таблиця 2 - Порівняльна таблиця змін митних ставок до деяких позицій товарів

Код	Назва	Діюча ставка мита	Базова ставка мита	Перехідний період, роки	Ставка в рамках ЗВТ
2523 21 00	Цемент білий, забарвлений або незабарвлений	10	10	3	7,5
2523290000	Інші цементи	10	10	3	7,5
2523 30 00	Цемент глиноземистий	2	2	0	0
2523 90	Інші - цемент гідравлічний	10	10	3	7,5

*складено за джерелом [309]

Угода про Асоціацію Україна – ЄС дала нові можливості для експорту української сировини, що може одночасно мати і негативний наслідок та ситуацію, при якій українська сировина буде експортуватись до країн ЄС, проходити обробку і повертатись на український ринок як готова продукція, що має високу додаткову вартість [307].

Динаміка ринку будівельних матеріалів розраховується на основі 10 товарних груп: цемент, товарний бетон, ЗБВ і ЖБК, фігурні елементи мощення, металоконструкції, сендвіч-панелі, конструкції світлопрозорі, керамічна цегла, газоблоки, силікатна цегла.

Інструменти та організаційні засоби стимулювання експортно-імпортних операцій у ЗЕД: перехід на нові технічні стандарти, зниження мит на імпортні обладнання та технології, забезпечення взаємозв'язку між зниженням між викидами цементної галузі та спрямуванням коштів від торгівлі квотами на емісію CO₂ на розвиток галузі, деофшоризація інвестицій, створення експортного кредитного агентства для покращення забезпечення фінансовими ресурсами проектів із оновлення техніко-технологічної бази шляхом імпорту і симулювання експорту продукції. За оцінкою політиків і економістів, Україна набуває все більшої незалежності від імпорту продукції. Сьогодні будівельні компанії на 80% забезпечуються матеріалами вітчизняних виробників.

Ще однією особливістю українського ринку будматеріалів експерти називають консервативність. Для прикладу: сьогодні голландські підприємства розробили і використовують нову технологію з виробництва екструдерних плит. В результаті її застосування виробі виходять ідеально рівними. Нововведення ж у вітчизняній галузі з'являються повільно і тільки

ті, які диктуються ринком. При цьому інновації в будівництві і виробництві будматеріалів освоює саме малий бізнес [305].

Основною причиною недосконалості традиційних економічних інструментів регулювання експортно-імпортних операцій також є те, що вони не враховують екологічного фактору. Для того, щоб діяльність економічних суб'єктів не виходила за рамки екологічних обмежень, необхідно забезпечити відповідність їх зовнішньоекономічної діяльності вимогам міжнародних нормативно-правових актів у галузі охорони довкілля. При визначенні економічного ефекту від експортно-імпортних операцій, як правило, не враховується їх негативний вплив на навколишнє природне середовище. Разом з тим економічний ефект від експортно-імпортних операцій повинен зіставлятися з витратами, що виникають внаслідок погіршення стану довкілля.

Інтенсифікацію експортно-імпортних операцій у Сумській області характеризують особливі форми транснаціоналізації факторів виробництва, зміна характеру міжнародного процесу відтворення із жорсткою структуризацією взаємозв'язків окремих секторів регіональної економічної системи. Інтенсифікація експортно-імпортних операцій надає нові можливості розвитку і різнопланової взаємодії між Сумською областю та окремими країнами і регіонами.

Вплив експортно-імпортних операцій, які здійснюються в Сумській області, на стан навколишнього середовища регіону необхідно розглядати в системі “виробництво – споживання – навколишнє середовище” (рис. 2).

Екологізація експортно-імпортних операцій може передбачати скорочення ресурсоємних експортних операцій і збільшення імпорту екологічно чистих видів товарів та послуг, що в сукупності зменшує антропогенне навантаження експортно-імпортних операцій на елементи навколишнього середовища і сприяє підтриманню еколого-економічної рівноваги в регіоні.

На основі аналізу статистичних даних за період з 2007 по 2017 р. було визначено характер залежностей між обсягами експортно-імпортних операцій Сумської області та їх екологічною ємністю за окремими товарними потоками (табл. 3):

Таблиця 3 - Екологічна ємність експортно-імпортних операцій в будівництві

Найменування товарного потоку	експорт	імпорт
Будівництво	$Y_{БД}^E = 4,4623 \ln(E_{БД}) - 10,96$	$Y_{БД}^I = 7,7717 \ln(I_{БД}) - 22,617$

де,

$Y_{БД}$ - обсяги експорту та імпорту продукції будівництва

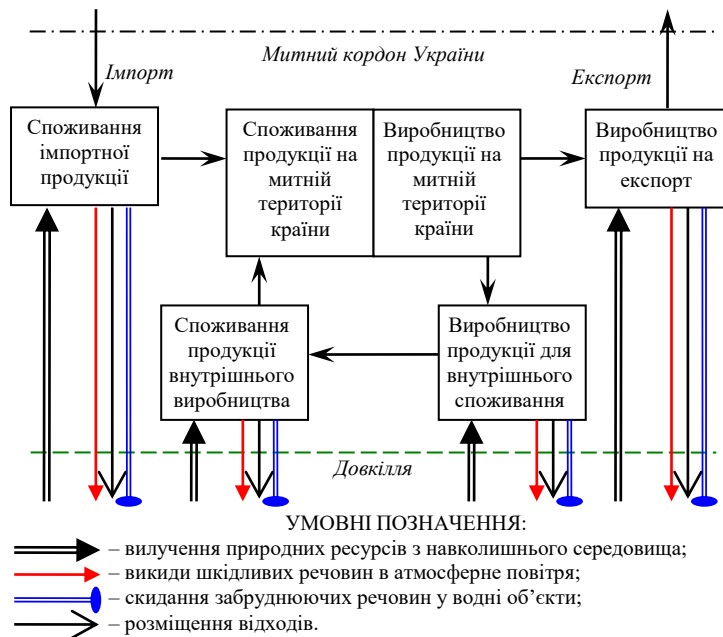

Рисунок 2 - Вплив експортно-імпортних операцій на стан довкілля

Такий підхід дозволяє проводити комплексну оцінку економічних збитків від впливу ЕІО на довкілля та враховувати екологічний фактор при формуванні ефективного організаційно-економічного механізму регулювання експортно-імпортних операцій в регіоні.

Найбільш прийнятним показником результативності функціонування еколого-економічної системи, що характеризує вплив обсягу експортно-імпортних операцій на елементи навколишнього природного середовища регіону, є валовий регіональний продукт.

Коригування показника зовнішньоторговельного сальдо, при визначенні валового регіонального продукту, враховує економічну оцінку екологічної ємності експортно-імпортних операцій, які здійснюються на даній території. Так, негативний вплив експортно-імпортних операцій на стан навколишнього середовища в Сумській області оцінюється приблизно в 727,87 млн грн. Частково (68,1 млн грн) він компенсується за рахунок екологічних платежів, пред'явлених суб'єктам господарювання за використання природних ресурсів і забруднення навколишнього природного середовища, штрафів, позовів про відшкодування економічного збитку, заподіяного внаслідок порушення чинного природоохоронного законодавства України [313].

4.5. Створення кооперативів як запорука розвитку регіональних економічних систем²⁰

Успішний досвід функціонування молочних кооперативів у різних країнах доводить: прибутковий агробізнес в них можливий вже у недалекому

²⁰ Автори: Строченко Н.І., Кутах К.М.

майбутньому. Через кооперативи, реалізується 95% молочної продукції у Нідерландах, Австрії та Данії, 50% - в Бельгії, Великобританії, Польщі. Близько 90% молокозаводів у країнах ЄС та Північної Америки є кооперативними.

Кооперація у сільському господарстві України розвивається занадто повільно, знаходиться на початковому етапі. В період створення регіональних економічних систем організація достатньої кількості молочних кооперативів в Україні дасть можливість селянам відчутти себе справжніми підприємцями, реалізуючи молоко за справедливою ціною.

Проблематику створення і функціонування кооперативів в Україні відображено в працях Ю Лупенка, О. Клокар, В. Бабаєва, В. А. Пантелеймоненко, Я. Гаєцької-Колотило та інших [314; 319; 315].

Метою дослідження є:

- дослідити наявність та стан існуючих молочних кооперативів в державі;
- охарактеризувати особливості молочних кооперативів України та країн Західної Європи;
- визначити умови та шляхи для розвитку існуючих та створення нових молочних кооперативів в регіональних економічних системах.

На 1.01.2017 року в нашій країні налічується 993 сільськогосподарських виробничих кооперативи. Сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів зареєстровано 1097, а здійснюють господарську діяльність тільки 589, з них молочних - 151. Кооперативами об'єднано 24,8 тис. осіб, створено 1636 постійних робочих місць, які утримують 21758 голів великої рогатої худоби, з яких: 16953 голови корів, реалізовано 48,7 тис. тонн молока [321].

За дослідженнями науковців молочні кооперативи в Україні і в країнах з ринковою економікою суттєво різняться. Кооперативи змушені пристосовуватися до існуючих в країнах соціально-економічних умов.

У країнах, які створились після розпаду СРСР сільськогосподарські кооперативи створювалися в умовах переходу від колгоспної системи сільського господарства до ринкової економіки [318].

В країнах Західної Європи кооперативи також створювалися в різних соціально-економічних умовах.

Слід відмітити, що є спільні риси, які властиві сільськогосподарським кооперативам країн з розвинутою ринковою економікою:

1. Кооперативи створюються фермерами і тому вони не займаються спільно первинним сільськогосподарським виробництвом;
2. Кооперативи займаються наданням послуг своїм членам з постачання їм засобів виробництва та реалізації їх продукції з метою збільшення їх доходів;
3. Кооперативи дотримуються міжнародних принципів кооперації;
4. Кооперативи в основному відносяться до соціального сектору економіки - є некомерційними організаціями щодо своїх членів;

На нашу думку основна причина відмінностей між сільськогосподарськими кооперативами України та країнами з розвинутою економікою криється в тому, що історія української кооперації фактично тільки починається. На сьогоднішній день умови для створення молочних кооперативів в Україні є (таблиця 1).

Таблиця 1 - Наявність ВРХ (в т.ч. корів) та виробництво молока в Україні за 2000 – 2017 роки

Показники	Роки					Відх. 2017 р. від 2000 року
	2000	2010	2015	2016	2017	
Кількість ВРХ у всіх категоріях господарств, тис. голів	9423,7	4494,4	3750,3	3682,3	3530,8	37,5
Кількість ВРХ у господарствах населення, тис. голів	4386,4	2968,0	2479,8	2468,4	2364,2	53,9
В процентному відношенні, %	46,5	66,0	66,1	67,1	67,0	+20,5
Кількість корів у всіх категоріях господарств, тис. голів	4958,3	2631,2	2166,7	2108,9	2017,8	40,7
Кількість корів у господарствах населення, тис. голів	3107,3	2042,1	1661,5	1624,3	1551,2	49,9
В процентному відношенні, %	62,7	77,6	76,7	77,0	76,9	+14,2
Виробництво молока у всіх категоріях господарств, тис. т	12657,9	11248,2	10615,4	10381,5	10280,5	81,2
Виробництво молока у господарствах населення, тис. т	8989,2	9031,9	7946,2	7675,9	7514,8	83,6
В процентному відношенні, %	71,0	80,3	74,0	73,9	73,1	+2,2

За 17 років кількість ВРХ у всіх категоріях господарств скоротилась в 3 рази, а в господарствах населення в 2 рази. Поголів'я корів у всіх категоріях господарств зменшилось на 59,3% а в господарствах населення на 50,1%. Виробництво молока у всіх категоріях господарств зменшилось на 19,8%, в господарствах населення в меншій мірі – на 16,4%. Господарства населення виявились більш стійкими до кризових явищ, які відбувались в Україні останні 17 років, ніж інші сільськогосподарські підприємства [319].

Відродження реальних кооперативних відносин в аграрному секторі України необхідно розглядати в якості стратегічного ресурсу розбудови ринкової економічної системи у сільському господарстві та комплексного соціально-економічного розвитку сільських територій.

На базі кооперативів індивідуальні господарства матимуть можливість спільно домовлятися про ціну молока з переробниками, закуповувати устаткування і покращувати продуктивність своїх корів через різні послуги і програми, які здійснюють кооперативи. В наш час в умовах жорсткої конкуренції на спільні кошти економічно вигідно купувати (насіння, техніку, корми, інше).

Основною метою об'єднання є створення сільськогосподарського кооперативного молокопереробного підприємства. На практиці мова йде про збирання та переробку молока в одному районі.

Прибутки у молочного кооперативу будуть від реалізації сирого молока за більш високими цінами (порівняно з індивідуальними господарствами) за рахунок збільшення її товарної партії і передпродажної обробки. Дуже важливо при цьому забезпечити відповідну кількість і якість молока для клієнтів-переробників (молокозаводів, сироварень, консервних заводів тощо). Економію дасть закупівля ресурсів за нижчими цінами. Наприклад, оптова ціна на корми, часто у 1,5-2 рази нижча за роздрібну.

Витрати молочних кооперативів складаються з двох частин – це витрати на закупівлю молока у населення і витрати, пов'язані безпосередньо з діяльністю кооперативу. Крім того, учасники кооперативів мають можливість спільно захищати свої інтереси в різних державних органах і перед контрагентами. А також можуть розподіляти ризики можливих втрат від діяльності кооперативу між усіма членами.

Свідченням того, що кооперативний рух набирає обертів в Україні став підписаний 22 лютого 2017 року меморандум про спільні дії у розвитку кооперації на селі, які підписали Хмельницька та Сумська обласні адміністрації. Перші практичні кроки представники громад двох областей обговорили під час круглого столу «Кооперація як стратегічний напрямок розвитку регіонів України».

Привіз на Сумщину досвід успішного створення кооперативу священнослужитель - владика Роман із Конотопсько-Глухівської єпархії. Панотець родом із місць, де зараз показує гарні результати Перший національний аграрний кооператив (ПНАК), що встиг об'єднати 25 тис. членів у Хмельницькій, Чернівецькій, а тепер ще й Житомирській областях.

Поряд з цим слід зазначити, що згідно з бюджетом 2018 року у галузі тваринництва було виділено коштів за бюджетною програмою «Державна підтримка галузі тваринництва» в обсязі 4 мільярдів гривень. Однак, незважаючи на підтримку з боку держави, для галузей із тривалим циклом виробництва вона не є достатньо дієвою без впевненості сільськогосподарського товаровиробника.

Страховання від випадків падіжу тварин в молочному секторі з різних причин (смертність від інфекційних хвороб, смертність тварин під час транспортних експортно-імпорتنих операцій) надасть можливість виробникам молочної продукції отримувати компенсації низки ризиків. Повернуті кошти зможуть вкладатися виробником в утримання тварин та у поліпшення матеріально-технічної бази, що сприятиме покращенню якості молока. Зазначений підхід може включати додаткові варіанти для покриття або зниження ризику. Застосовуючи міжнародні стандарти страхування, існує можливість мінімізувати фінансові втрати молочної галузі.

Розглядаючи проблеми агрострахування в Україні, слід сказати, що сільськогосподарське страхування з державною підтримкою практикується в таких країнах, як: США, Канада, Іспанія, Австралія, тощо.

Так, наприклад, у США у 2014 році на законодавчому рівні діюча пряма допомога з бюджету трансформувалася в інший інструмент - страхування ризиків. Працює це прозоро. Виробники продукції рослинництва наперед не мають уяви про те, як складеться вартість засіяних ними культур та які коливання погодних умов стануться в наступному сезоні. Виробники тваринницької продукції аналогічно не впевнені в прогнозах цінах на свою продукцію з причини ризиків втрат при несприятливих погодних умовах або через хвороби худоби. У випадках, якщо перед фермерами постає загроза сильної посухи, повені і непередбачуваної ситуації на ринку, їм надається менш витратне часткове страхування; у випадку, коли ризики менші - страхівка може бути підвищеною.

Хоча головним напрямом страхування є страхування врожаю, концепція страхування була розповсюджена на інші сфери, наприклад, на виробництво молока. В цілому американські фермери мають вибір схеми підтримки збуту своєї продукції з-поміж двох основних програм:

Перша - страхування від падіння цін (PLC), яка передбачає компенсації у випадку, якщо ціни на продукцію падають нижче заздалегідь визначених рівнів.

Друга - страхування сільськогосподарських ризиків (ARC). Програма гарантує виплати фермерам при зменшенні доходів нижче середнього по країні показника.

Окрім того, пропонуються і інші варіанти страхування прибутків, коли федеральний уряд субсидує страхові премії за ставками у розмірі 38 - 80%, враховуючи рівень покриття і варіанти, обрані виробниками. Такий високий рівень субсидій є необхідним для того, щоб сільськогосподарська продукція стала доступною за ціною.

Стосовно України, вважаємо за необхідне створення для агросектору на базі Мінагрополітики Фонду страхування основних ризиків. Подібні фонди успішно діють в інших країнах та здійснюють страхування агросектору від основних ризиків: пожеж, природних катаклізмів тощо. Крім того, було б доцільним спрямувати частину невикористаних у 2018 році коштів для АПК під надання аграріям у 2019 році банківських гарантій.

На перспективу розвиток кооперативів має стимулювати не просто заготівлю молока, але й скорочення логістичного ланцюжка та створення місцевих переробних підприємств в загальній регіональній економічній системі. В цілому ідеологія процесу кооперації полягає у співпраці місцевої влади, науки, бізнесу, релігійних громад і тоді українцям все вдасться.

В Україні створена та розвивається система управління ризиками в аграрній сфері, зокрема молочної галузі, за участю держави, яка ставить за мету зниження ризиків, створення додаткових послуг і продуктів. Актуальним є створення державних фондів страхових резервів для підтримки агрострахування через розподіл витрат держави й страхувальників.

5. МЕТОДОЛОГІЯ ОЦІНКИ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЦТВА ПРОДУКЦІЇ СКОТАРСТВА В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ²¹

5.1 Концепція розвитку скотарства

Основною проблемою виробництва продукції скотарства є низька економічна ефективність виробництва та реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами, що безпосередньо пов'язане з конкурентоспроможністю підприємств на ринку. Особливо гостро ця проблема стала після відкриття українського аграрного ринку в режимі економічної інтеграції України в ЄС.

На нашу думку, конкурентоспроможність в даному випадку являє собою наявність комплексу економічних, технічних, організаційних, управлінських переваг у виробництві та реалізації м'ясної та молочної продукції за різними каналами кінцевому споживачу.

Але, на жаль, в умовах, що склалися на сьогодні в агропромисловому комплексі країни, підприємствам, що займаються виробництвом продукції скотарства, складно відроджувати цей напрям діяльності через відсутність стратегічних напрямів розвитку.

Так, наприклад, існуюча державна стратегія розвитку «Відроджене скотарство», визначає основні пріоритети розвитку виробництва продукції скотарства, заходи та механізми з їх реалізації для стимулювання виробництва молока та яловичини в обсягах, що задовольняють потребу населення в продуктах харчування на рівні фізіологічних норм споживання та формування експортного потенціалу.

Проект було розроблено відповідно до Указу Президента України № 504/2013 «Про Національний план дій на 2013 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2014–2020 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». В його основу покладено основні принципи «Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2020 року» та законів України «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції», «Про племінну справу у тваринництві», «Про молоко та молочні продукти», «Земельного кодексу України», «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту», «Про ветеринарну медицину», Постанову Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо активізації роботи з розвитку тваринництва» та інших нормативно-правових актів з питань тваринництва [324].

Національний проект, що розрахований до 2015 року, на сьогоднішній день показав свою нездійсненність. Згідно нього, передбачалося три шляхи розвитку виробництва продукції скотарства:

---

²¹ Автор: Лозинська І.В.

Перший – на наш погляд, взагалі не може розглядатись як шлях розвитку, так як не передбачає прогресивних змін, а лише пропонує невтручання в перебіг ситуації, яка на сьогоднішній день і так довела галузь скотарства до цілковитого занепаду: екстенсивний характер виробництва продукції із застосуванням ручної (часто низько кваліфікованої) праці, зношеність обладнання, імпорту продукції тощо. Усе це створює загрози національним інтересам і національній безпеці, та проявляється в істотному скороченні виробництва вітчизняного продукту.

Другий — передбачав розвиток фермерського сектору виробництва. Але, враховуючи невелику частку його в загальному обсязі виробництва продукції скотарства (близько 3%), він потребує надзвичайно тривалого часу для створення нових тваринницьких комплексів. У підсумку, реалізація цього напрямку вимагає значних кредитних коштів, що робить і цей напрям у сучасних умовах господарювання мало прийнятним.

Третій — вдосконалення існуючих форм і способів державної підтримки розвитку виробництва продукції та підвищення її інвестиційної привабливості з метою концентрації державних ресурсів та коштів на пріоритетних напрямках розвитку виробництва продукції, формування ефективної цінової, фінансово-кредитної та бюджетної політики [324].

Проектом було передбачено реалізацію саме третього напрямку, який є найбільш ефективним з точки зору забезпечення беззбиткового виробництва продукції скотарства за різних форм господарювання та розвитку великотоварного спеціалізованого виробництва.

Також Проектом було визначено, що держава здійснює заходи стимулювання підвищення ефективності виробництва та якості продукції у дрібнотоварних і кооперативних формуваннях (господарствах населення). Вважалось, що цей напрям створить можливість задіяти господарства населення за більш ефективними схемами виробництва продукції і дасть змогу не загострювати соціальні питання на селі [324].

Насправді програмний документ, що був спрямований на створення сприятливого інвестиційного середовища і за намірами укладачів у найбільшій мірі повинен був відповідати інтересам держави та всього суспільства, не зміг забезпечити не лише розвиток, але й просте відтворення показників виробництва в продукції скотарства.

Через корумпованість та розгалужений бюрократичний механізм законотворчої діяльності, держава не змогла прийняти необхідні Закони, які б сприяли поліпшенню інвестиційного клімату та розробити ефективні схеми кооперативних відносин в сільській місцевості для забезпечення інтересів селян, товаровиробників на споживачів продукції.

У сучасних умовах, в яких перебуває Україна, не варто при прогнозуванні будь-якої діяльності покладатись на фінансування чи іншу значну державну підтримку. Саме тому необхідною є розробка нової Коцепції розвитку виробництва продукції скотарства на умовах автономності із застосуванням наукових вітчизняних та закордонних розробок та досягнень передових господарств.

Концепція розвитку виробництва продукції скотарства – це розробка нових напрямків діяльності продукції, пов'язаних з селекційними, техніко-технологічними та організаційними змінами, з використанням інновацій на всіх етапах від виробництва до реалізації готової продукції та пошуком нових ринків збуту на умовах автономності та самостійності прийняття рішень.

Основною передумовою запровадження та втілення в життя подібної Концепції є відсутність дієвої державної стратегії щодо створення необхідних економічних умов для розвитку виробництва продукції, що негативно впливає на функціонування всіх складових елементів останньої.

Для розв'язання усіх нагромаджених проблем необхідно сформулювати і реалізовувати заходи щодо розвитку виробництва продукції на інноваційній основі. Для цього потрібно дотримуватися чітко сформованих етапів і вимог до розробки Концепції розвитку скотарства.

1) Концепція повинна бути розроблена на основі довгострокового прогнозу розвитку скотарства й тому її доцільно перетворити в Національну програму підвищення ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств на інноваційній основі.

2) Концепція має бути орієнтована на використання сучасного методологічного інструментарію, який забезпечить ефективність виробництва та конкурентоспроможність продукції скотарства як на внутрішньому, так і на світовому аграрному ринку.

3) У зазначеній Концепції потрібно передбачити селективну, диференційовану протекціоністську державну політику. Але її слід обмежити здійсненням заходів ефективної фіскальної політики. При цьому значну увагу доцільно приділити інноваційному оновленню та підвищенню продуктивності особистих господарств населення, які виготовляють значну частину продукції. Крім того, необхідно здійснювати підтримку кооперативних відносин.

4) Слід враховувати регіональні особливості розвитку виробництва скотарства, формувати міжрегіональні програми за зонами з однаковими природно-кліматичними умовами.

5) Необхідно сформулювати адекватне науково-інформаційне та кадрове забезпечення інноваційного оновлення виробництва.

Досягнення мети є можливим лише за наявності визначених заходів на довго-, середньо- та короткостроковий періоди. Зміст їх має відповідати також розв'язанню визначених проблем і реалізації стратегічної мети розвитку виробництва продукції.

Крім того, усі сформовані заходи повинні бути реальними, досяжними, орієнтованими в часі, конкретними.

Основною метою Концепції розвитку повинні бути: формування нової аграрної політики євроінтеграційного характеру; наближення норм і стандартів до міжнародних вимог; забезпечення продовольчої безпеки національними виробниками м'яса та молока; забезпечення екологічної безпеки виробництва; підвищення ефективності розвитку виробництва

продукції скотарства; оновлення матеріально-технічної бази виробництва продукції скотарства.

Тому основною задачею, на думку Геті А., що ставиться перед галуззю скотарства є збільшення обсягів виробництва продукції по окремих сегментах її ринку на основі досягнення середньоєвропейських показників продуктивності тварин [325].

Тому він визначає наступні основні шляхи рішення поставленого завдання:

- інтенсифікація продукції скотарства з активним розвитком зовнішніх сегментів торгівлі м'ясом та молоком;
- екстенсивний розвиток скотарства з одночасним підвищенням рівня інтенсивності продукції й диверсифікованості виробництва якісних продуктів переробки з одночасним акцентуванням уваги на малі й середні ферми у виробничій кооперації сільського населення;
- стимулювання розвитку виробництва продукції на основі кооперації з поглибленням спеціалізації у виробництві м'яса;
- розвиток кормової бази. Відзначимо, що розвиток виробництва кормової бази буде істотно підтримуватися урядом України, і на сьогоднішній день існує окрема вузько спрямована програма розвитку [325].

Концепція розвитку виробництва продукції скотарства базується на підвалинах загальнодержавної Стратегії розвитку агропромислового розвитку і продукції тваринництва, та має структуру, що зображена на рисунку 1.

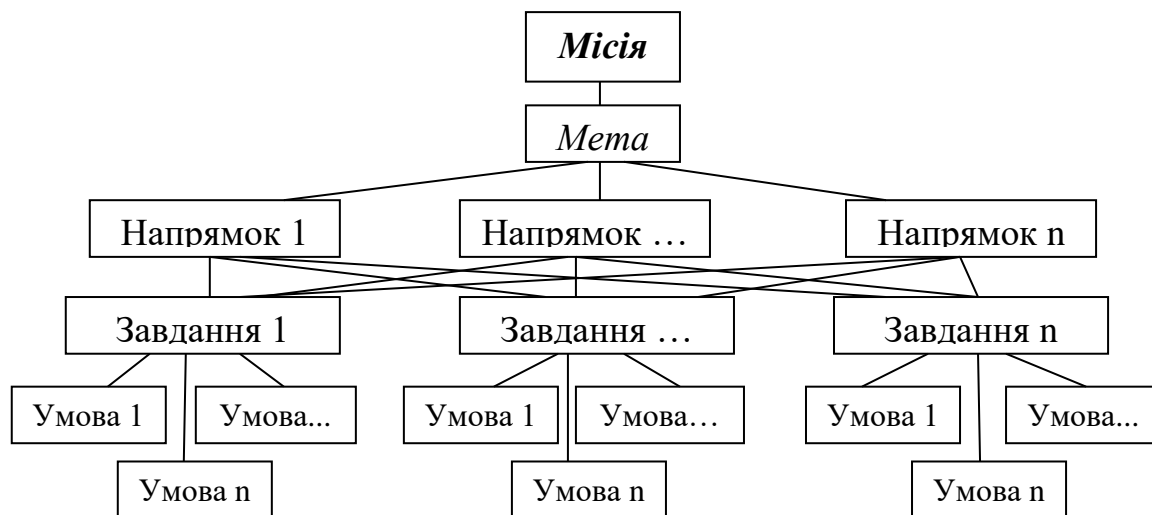

Рисунок 1 – Система складових формування Концепції розвитку виробництва продукції скотарства

Джерело: розробка автора

Дана система відображає складний комплекс взаємопов'язаних стратегічних заходів, що забезпечується певними умовами виконання та підпорядковується єдиній меті. Елементи системи можуть мати як захисний, так і наступальний характер, що дозволить підприємствам продукції не лише вирішувати проблему виживання, але й здійснювати перспективи розвитку.

Місія Концепції розвитку виробництва продукції скотарства полягає у формуванні міцної ресурсної бази для переробних підприємств і забезпеченні населення вітчизняною високоякісною м'ясною та молочною продукцією в необхідній кількості; відродженні сільськогосподарських підприємств як територіальної економічної одиниці підвищення рівня та якості життя сільського населення.

Як було вже зазначено, базовою стратегічною метою розвитку виробництва продукції скотарства є формування ефективного і стабільного виробництва якісної м'ясної та молочної продукції сільськогосподарськими підприємствами, що гарантуватиме продовольчу безпеку країни, забезпечить надходження на ринок продуктів, які будуть доступні для всіх категорій споживачів. Отже, орієнтири стратегічного розвитку виробництва продукції скотарства, що відображують зміст Концепції є:

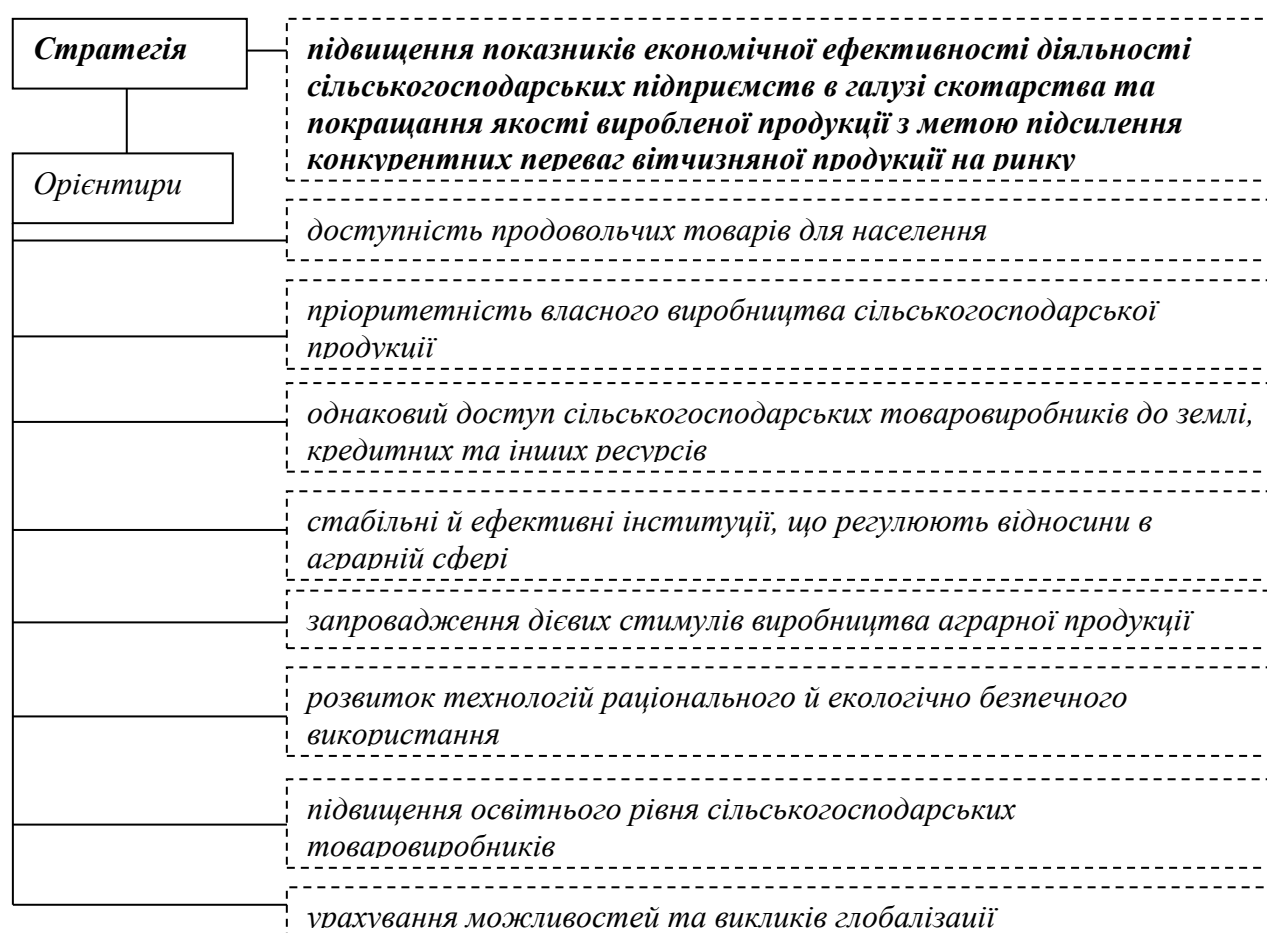

Рисунок 2 – Стратегічні орієнтири розвитку виробництва продукції скотарства

Джерело: розробка автора

Першочерговим завданням в цьому напрямку є підвищення продуктивності праці та якості продукції в сільськогосподарських та переробних підприємствах. Виробництво якісної м'ясної та молочної продукції може бути досягнуте за рахунок будівництва комплексів повного

циклу, підготовці висококваліфікованих кадрів для галузі, розвитку у населення культури споживання яловичини тощо.

Отже, маємо дві підцілі розвитку: відродження сільськогосподарських підприємств як основних товаровиробників продукції, та насичення ринку вітчизняною якісною продукцією в межах, що задовольняють фізіологічні норми споживання.

Враховуючи думку Дзідзюка В.В., у загальному вигляді функціонування процесів виробництва продукції скотарства здійснюється під впливом двох груп взаємодоповнюючих процесів:

- Внутрішніх (відсутність інфраструктури, скорочення чисельності сільського населення, низька зацікавленість до праці через зношеність матеріальної бази та матеріальної винагороди тощо);

- Зовнішніх (множина обмежень та бар'єрів, що обумовлені нормативно-законодавчою базою за відсутності адекватної підтримки) [326].

При розробці концептуальних положень розвитку виробництва продукції скотарства в сільськогосподарських підприємствах слід враховувати основні принципи, які окреслюють її загальний зміст, множину можливих факторів впливу та обмежень. Слід прислухатись до думки Єрмакова О. Ю. про те, що за умови формування множини конкретних завдань з реалізації місії та досягнення мети, необхідно обов'язково перевіряти, чи не суперечать вони основним принципам, до яких належать: безперервність; інноваційність розвитку; розширення засад кооперації; науковий підхід тощо [327].

Для досягнення вищезазначеного основним завданням Концепції є:

- 1) створення організаційно-економічних умов для комплексного розвитку скотарства;

- 2) забезпечення умов для конкурентного розвитку виробництва продукції з урахуванням вимог СОТ і норм ЄС;

- 3) визначення та підтримка стратегічних видів продукції для забезпечення конкурентних переваг на світовому аграрному ринку.

Такий програмний документ має ґрунтуватися, по-перше, на загальнонаціональних підходах забезпечення продовольчої безпеки населення; по-друге, на макроекономічних засадах розвинутих країн щодо підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору економіки відповідно до норм СОТ та принципів ЄС. Також в основі такої Концепції має бути інноваційна модель структурної перебудови з поетапним формуванням пріоритетів економічно-соціального й екологічного розвитку аграрного сектору економіки в державі (рис.3).

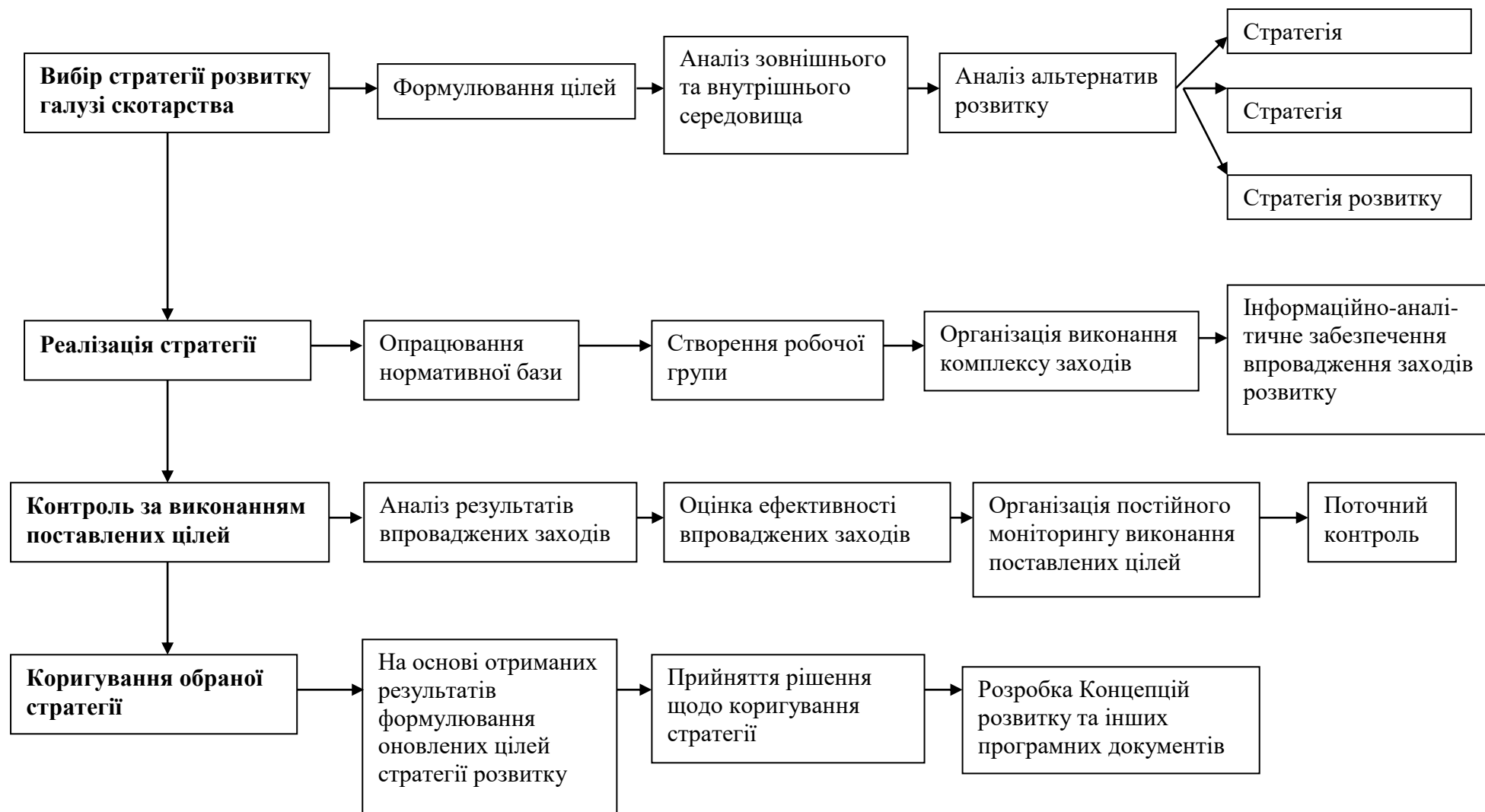

Рисунок 3 – Механізм створення та впровадження Концепції розвитку виробництва продукції скотарства

Джерело: розробка автора

Вважаємо, що завдання держави - у найкоротший час вивчити світовий досвід розв'язання цих проблем, визначити шляхи реалізації аграрної політики в Україні з урахуванням реальних умов.

Розробка Концепції стратегічного розвитку скотарства в країні має здійснюватися на основі чинників розвитку, які вже апробовані в розвинутих європейських країнах.

У процесі трансформації аграрного сектора економіки також має бути сформована система державного регулювання скотарства, яка б стала фактором її оновлення, підвищення конкурентоспроможності та сталого розвитку.

На думку Діброви А. Д., розв'язання завдань формування дієвої системи державного регулювання передбачає розробку комплексу заходів державної аграрної політики. Держава зобов'язана використати свої регулювальні функції щодо розширення можливостей продовольчого ринку за рахунок усунення недоліків на внутрішньому ринку, попередження виникнення зовнішніх впливів, жорсткого контролю природної чи іншої монополії, а також забезпечення споживачів достовірною інформацією про кількість і якість продовольчих товарів [328].

Застосовуючи регулювальні функції, держава та її органи мають детально вивчати можливість й ефективність застосування тих чи інших методів регулювального впливу в кожному конкретному випадку (табл.1).

Таблиця 1 - Чинники розвитку виробництва продукції скотарства

Група чинників	Складові та основні напрямки
Економічні	- подолання диспаритету цін; - удосконалення системи кредитування, оподаткування, страхування; - підвищення якості та конкурентоспроможності продукції; - впровадження заходів стимулювання товаровиробників.
Соціальні	- популяризація життя на селі та отримання аграрної освіти; - забезпечення розвитку сільської інфраструктури.
Екологічні	- утилізація відходів продукції; - стимулювання виробництва екологічно чистої продукції.
Організаційні	- удосконалення системи взаємовідносин господарських відносин в ланці «виробник-споживач»; - налагодження системи агросервісу; - розробка і реалізація цільових програм розвитку виробництва продукції.
Наукові	- проведення семінарів та практичних курсів підготовки для фахівців та керівників сільськогосподарських підприємств на базі ВНЗ; - розвиток системи дорадництва.
Техніко-технологічні	- удосконалення генетичного потенціалу тварин; - інноваційних підхід до проведення технологічних операцій; - застосування ресурсо- та енергоощадних технологій; - додаткові капіталовкладення для підвищення продуктивності праці.

Джерело: розробка автора

Месель-Веселяк В. Я. зазначає, що основними інструментами регулювання, які використовує держава, є фіскальна політика. Особливість ціноутворення в скотарстві полягає в тому, що, зважаючи на умови конкуренції, між ціною реалізації та собівартістю досить незначна різниця, яка під впливом різних ринкових чинників здебільшого зводиться нанівець. Тому, систему вільного ціноутворення слід обов'язково поєднувати з елементами державного регулювання, основний принцип якого спрямовується на забезпечення паритетності цін на сільськогосподарську продукцію і промислові товари для сільського господарства [329].

Окрім того, Нікітченко С.О. додає, що серед економічних факторів розвитку сільського господарства та його важливої продукції — скотарства — є податкова політика, яка має бути важливим регулятором темпів виробництва, інвестиційної активності, вирівнювання доходів виробників й умов господарювання.

Тому система оподаткування сільськогосподарських підприємств повинна удосконалюватися в таких напрямках:

- посилення стимулюючої функції податків, особливо стосовно інвестиційних процесів — усі пільги щодо податків мають пов'язуватися з цільовим використанням коштів на розширене відтворення;
- стимулювання експорту продукції скотарства та продукції її переробки сільськогосподарським товаровиробникам — через податкову систему повинні створюватися сприятливі умови на зовнішньому ринку;
- спрощення механізму оподаткування для фермерських та селянських господарств — таким чином зменшуватиметься навантаження оподаткування й надаватиметься можливість вибору суб'єктам господарювання оптимального способу оподаткування, виходячи з конкретних умов [330].

Перспективи розвитку скотарства передбачають, насамперед, врахування економічного стану країни в цілому, купівельної спроможності населення, можливостей залучення інвесторів у цю високодохідну галузь. За таких умов найефективніший розвиток скотарства може ґрунтуватися на прискореному відродженні колишніх комплексів із виробництва м'яса та молока, надійному ветеринарному захисті худоби; використанні новітніх технологій на інноваційній основі, що забезпечить зниження витрат виробництва, підвищення продуктивності праці, повне використання виробничих потужностей і поліпшення якості продукції на основі розширення селекційно-племінної роботи, забезпечення кормами [331].

З метою гарантованого динамічного зростання обсягів виробництва м'яса та молока й забезпечення продовольчої безпеки країни необхідно здійснити систему заходів державного регулювання, а саме:

1. Забезпечити пріоритетне спрямування коштів державної підтримки на стимулювання розвитку великих підприємств з виробництва продукції скотарства, прискорене нарощування поголів'я худоби та підвищення їх продуктивності шляхом:

- власного розширеного відтворення;
- стимулювання закупівлі племінної худоби, насамперед у вітчизняних племінних господарствах, а також за імпортом;
- стимулювання закупівлі ремонтного молодняку в господарствах населення (за умови створення в них належного рівня вирощування телиць і ведення достовірного обліку походження) для створення нових великотоварних ферм;
- виділення дотації сільськогосподарським товаровиробникам за сівбу кормових культур для тваринництва;
- розширення переліку техніки й обладнання, а також введення до нього племінної молочної худоби, що постачаються сільськогосподарським виробникам на умовах фінансового лізингу;
- запровадження відшкодування сільгоспвиробникам витрат із державного бюджету на внесення щорічно не менше 8 т органічних добрив на 1 га ріллі.

2. Стимулювати приріст поголів'я корів в особистих господарствах населення та фермерських господарствах.

3. Виділяти компенсацію понесених витрат на осіменіння худоби в особистих господарствах населення та вважати це одним із найбільш дієвих і необхідних засобів державної підтримки.

4. Вжити відповідних заходів щодо захисту ринку від недобросовісної конкуренції з боку імпортерів, які не суперечать правилам та вимогам СОТ.

Отже, здійснення вищезазначеної системи заходів державної підтримки продукції скотарства сприятиме зростанню обсягів виробництва продукції, забезпеченню раціонального харчування населення високоякісною продукцією тваринного походження за доступними цінами.

Як уже зазначалося, реалізація Концепції розвитку скотарства вимагає здійснення комплексу соціально-економічних, організаційно-технічних, технологічних, селекційних, законодавчих рішень для забезпечення стійкого зростання вітчизняного виробництва молока та м'яса ВРХ, нарощення рівня експортної спрямованості.

Наступним кроком слід зупинитись на розгляді механізму реалізації Концепції розвитку виробництва продукції скотарства. Так, сільські товаровиробники, місцеві співтовариства, суспільні об'єднання, асоціації, місцеві органи самоврядування й державні адміністрації областей, районів і міст повинні безпосередньо взяти участь у реалізації й виконанні заходів Концепції, у спільному фінансуванні заходів.

Міністерства й відомства розробляють законопроекти, підзаконні акти, координують виконання й контролюють використання засобів. По-перше, Концепція розвитку виробництва продукції скотарства є складовою частиною Стратегії розвитку агропромислового комплексу на період до 2020 року, що є базовою передумовою розвитку, та забезпечують кардинальне підвищення ефективності витрат бюджетних коштів, необхідних для досягнення стратегічних цілей.

Викладені в них заходи спрямовані на часткове рішення проблеми збільшення частки вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників у формуванні ресурсів молока і яловичини. Місюк М.В. відзначає, що для реалізації намічених напрямів розвитку виробництва продукції необхідна нова концепція територіально-галузевого поділу праці в скотарстві, спрямована насамперед на ефективне використання біокліматичного потенціалу територій, виробничих ресурсів сільськогосподарських підприємств, динамічний приріст виробництва молока і яловичини, підвищення їхньої рентабельності й конкурентноздатності, що сприяють забезпеченню продовольчої безпеки країни [332].

Усі дії повинні бути скоординовані постановами Міністерства аграрної політики та продовольства України, органів виконавчої влади, інших органів й організацій, галузевих союзів виробників і переробників тваринницької продукції за наступними основними напрямками:

- модернізація об'єктів скотарства та розвиток кормової бази, що повинні стати основою зростання виробництва м'яса ВРХ та молока й обов'язковим елементом державної підтримки у всіх галузевих і регіональних програмах. Найбільш принциповими напрямками стають технічне переоснащення кормозаготівельного комплексу, модернізація комбикормових заводів, цехів, уведення мережі виробничих площадок промислового типу по відгодівлі великої рогатої худоби, комплексів по первинній переробці худоби на основі інноваційних ресурсозберігаючих технологій, залучення вітчизняних і закордонних інвесторів;

- оптимізація концентрації переробних виробництв не тільки поблизу основних споживачів тваринницької продукції - великих міст і промислових центрів, але і їхнє розміщення на основних напрямках вантажопотоку зерна - поблизу перевалочних баз, великих зерносховищ, річкових і морських портів;

- підвищення генетичного потенціалу м'ясної продуктивності утримуваних порід худоби на основі використання кращих вітчизняних і закордонних селекційних досягнень. Забезпечення молочного та м'ясного скотарства конкурентноздатним вітчизняним селекційним матеріалом і відхід від залежності його масштабних імпорتنих поставок з урахуванням збереження фінансової підтримки розвитку племінної бази продукції й реалізації регіональних програм розвитку племінного скотарства;

- адаптування вітчизняної системи племінної справи до вимог міжнародних норм і правил у сфері племінної діяльності, формування оптимальної мережі селекційно-генетичних центрів і переведення селекційно-племінної роботи на якісно новий технологічний і генетичний рівень;

- підвищення рівня наукового забезпечення продукції на основі технічного переоснащення її провідних галузевих наукових центрів, стимулювання впровадження інноваційних розробок у вигляді новітніх технологій виробництва, переробки тваринницької продукції й безпечної утилізації відходів, ефективних біотехнологічних методів і способів прискореного відтворення відгодівельного м'ясного поголів'я худоби;

- підвищення рівня епізоотичного благополуччя продукції, безпеки виробленої вітчизняної м'ясної та молочної продукції, племінного матеріалу й приведення його відповідно до вимог міжнародних норм і правил у ветеринарній сфері. Для цього має бути сформована діюча система ідентифікації й відстеження тварин, забезпечено участь у розробці технічного регламенту про безпеку харчової продукції [333];

- підвищення ролі й потенціалу малих форм господарювання у виробництві високоякісної яловичини та молока, збільшення поголів'я великої рогатої худоби на основі розвитку сімейних тваринницьких ферм на базі селянських (фермерських) господарств, створення з їхньою участю сільськогосподарських переробних кооперативів. Це багато в чому буде сприяти освоєнню занедбаних і деградованих пасовищ, частковому зменшенню безробіття, поліпшенню демографічного положення на селі й підвищенню якості життя сільського населення.

Також у перспективі особливо необхідним є формування, розвиток та ефективне функціонування системи інституціональної структури допоміжних служб у продукції скотарства. Для подальшого розвитку скотарства, необхідне створення мережі асоціацій, які дозволять вирішувати питання кредитування, матеріально-технічного забезпечення, і збуту виготовленої продукції. Крім того, необхідно провести об'єднання членів асоціацій у кооперативи по штучному заплідненню тварин на рівні районів або територіальних кластерів, що дозволить проводити цілеспрямовану селекційно-племінну роботу.

Однією із причин низької ефективності використання ресурсного потенціалу скотарства є відсутність схеми територіально-галузевого розвитку, а також слаборозвиненого внутрішнього й міжгалузевого коопераційного зв'язку, що пов'язане з недостатньо розвинутою інфраструктурою території, що знижує в остаточному підсумку її інвестиційну привабливість для приватного бізнесу. Районні утворення не в змозі самостійно забезпечити комплексний розвиток територіальної організації виробництва як промислової, так і сільськогосподарської продукції. На думку Трещова М.М., ця неспроможність не дозволяє проводити ефективну економічну політику щодо застосування енерго- і ресурсозберігаючих технологій у скотарстві [334].

Виходячи із цього, Копитець Н.Г. зазначає, що сільськогосподарські товаровиробники не можуть домогтися зменшення собівартості продукції, зменшуючи свою конкурентноздатність за рахунок зростаючої частки імпорту. Тому, для розвитку територіальної організації виробництва молока і яловичини доцільно підвищувати інвестиційну привабливість скотарства на основі «точечного» розвитку найбільш конкурентноздатних виробничих комплексів. Такий «точечний» розвиток сільськогосподарського виробництва буде сприяти формуванню економічних зон регіонального рівня, що забезпечують поліпшення соціальних умов для жителів сільської місцевості [335].

Ефективним механізмом формування й розвитку «точок росту» у скотарстві є залучення приватних інвестицій шляхом субсидування частини витрат інвесторів, пов'язаних з реалізацією комплексних інвестиційних проектів, які спрямовані на створення нових ефективних виробництв, розвиток виробничої інфраструктури регіонального значення й комплексне технічне переозброєння виробників молока і яловичини. Відбір проектів та їхню реалізацію необхідно здійснювати з урахуванням територіальних, соціальних й інфраструктурних особливостей [336].

Необхідність підтримки обумовлена тривалим інвестиційним циклом виробництва, ціною диспропорцією між сільськогосподарською й промисловою продукцією, сезонним циклом сільськогосподарського виробництва. Для ефективного розподілу державної підтримки необхідно ввести стимулюючі ставки субсидій, що обумовлюють ефективність виробництва продукції скотарства, що виражається в надії молока на одну дійну корову й приросту м'яса великої рогатої худоби за певний проміжок часу. При цьому розрахунок субсидій доцільно робити з урахуванням продуктивності худоби. Субсидії повинні мати регулюючий характер, ураховувати фінансовий стан сільськогосподарських товаровиробників і дозволяти їх стимулювати на збільшення обсягів реалізації молока і яловичини, підвищення їхньої рентабельності. Більшу частину державної підтримки необхідно направляти на підтримку тих сільськогосподарських товаровиробників, територіальні умови яких більше адаптовані для ефективного виробництва й реалізації молока і яловичини [337].

Удосконалювання племінних і продуктивних якостей великої рогатої худоби можливо за рахунок збереження й розвитку генетичного потенціалу скотарства, заснованому на реалізації заходів щодо підтримки племінного тваринництва, які формують базу й забезпечують потреби сільськогосподарських товаровиробників у племінній продукції.

Механізмом реалізації даної мети, на думку Діброви А. Д., може виступати субсидування частини витрат сільськогосподарським товаровиробникам на підтримку племінного скотарства, які необхідно здійснювати за фіксованими ставках: на одну умовну голову з розрахунку врахованого племінного маточного поголів'я корів і биків-плідників на початок року; на придбання семені биків-плідників з розрахунку за одну дозу семені; на придбання биків-плідників з розрахунку за один кілограм живої маси; на придбання племінної худоби з розрахунку за один кілограм живої маси [337].

Також, на думку Збарського В. та Горьового В., можливе використання великої рогатої худоби як заставне забезпечення. Однак застосування цього потенціалу стримується відсутністю страхових механізмів. Для цього необхідно знижувати ризики втрати доходів при виробництві сільськогосподарської продукції у випадку настання несприятливих подій природнього та техногенного характеру. Можливе також впровадження субсидування частини витрат по страхуванню племінної великої рогатої худоби, закупуваної з наданням субсидій, і великої рогатої худоби,

оформлюваної в заставу під час укладання кредитних договорів, договорів позики, отриманих у сільськогосподарських кредитних споживчих кооперативах [338].

З метою забезпечення пріоритетного доступу сільськогосподарських товаровиробників на агропромисловий ринок, зниження їхніх витрат і збільшення прибутковості від реалізації виготовленої продукції необхідно максимальне насичення регіональних ринків продукцією продукції скотарства й ввезення недостатньої її кількості. Механізмом реалізації можуть бути: проведення організаційних заходів щодо вибудовування партнерських взаємин між сільськогосподарськими товаровиробниками й підприємствами переробної промисловості, а також підвищення завантаженості переробних потужностей; субсидування частини витрат учасникам агропродовольчих виставок [339].

Реалізація перерахованих вище й інших заходів дозволить скотарству підвищити свою інвестиційну привабливість за рахунок розширення можливостей проведення модернізації існуючих або створення нових виробництв, формування спеціалізованих зон розвитку виробництва молока і яловичини.

Здійснення запропонованих заходів Концепції розвитку виробництва продукції скотарства передбачається нами в III етапі:

Перший – (2015-2017 роки) – стримуючий. На цьому етапі передбачається прийняття нормативних актів, які б допомогли зупинити спад показників економічної ефективності виробництва в продукції скотарства. Виробництво яловичини не зазнає суттєвих змін та базуватиметься на відгодівельному потенціалі молочного стада. Щодо молочного напрямку, то він залишається більш економічно привабливим. Тут можна прогнозувати підвищення інтенсифікації для прискорення формування спеціалізованого молочного скотарства.

При виконанні поставлених завдань до кінця 2017 року можна сподіватись на приріст поголів'я ВРХ на 5-7%.

Другий - (2018-2022 р.) – відновлюючий. На цьому етапі попит внутрішнього ринку продукції скотарства повинен повністю відновитися, а його виробництво стійко рости на основі реформування продукції, залучення приватних інвестицій у розвиток сільськогосподарських підприємств. Таке зростання можливе за рахунок відкритого сприйняття товаровиробників новітніх технологій, підвищення генетичного потенціалу м'ясної та молочної худоби, повноцінного функціонування великотоварних комплексів, створення селекційно-генетичних центрів.

При цьому повинна з'явитись тенденція стійкого зниження імпорту м'ясної та молочної продукції, відновлення поголів'я та нарощення показників його продуктивності. Одним із шляхів успішного розвитку виробництва продукції має стати кооперація дрібних товаровиробників з великими сільськогосподарськими підприємствами. Це дозволить побудувати високоефективні інтегровані фінансово стійкі структури, що

виготовлятимуть якісну конкурентоздатну продукцію з високою доданою вартістю.

Також на цьому етапі передбачається формування експортної стратегії розвитку виробництва продукції скотарства. Для цього вже зараз слід провести моніторинг та виявити доступні закордонні ринки збуту. Держава повинна підтримати такий напрямок розвиток, коригуючи митно-тарифне регулювання, та стимулювати підприємства, що орієнтуються на експорт та застосування передових технологій.

Результативним показником розвитку виробництва продукції скотарства на цьому етапі стане забезпеченість внутрішньої потреби ринку у вітчизняних м'ясних і молочних продуктах на 75%. Для цього слід мати наявне поголів'я ВРХ на рівні 5,5 млн. гол.

Третій – (2023-2025) – стабілізуючий. У довгостроковому періоді планується застосовувати заходи держпідтримки на розвиток проривних, високотехнологічних виробництв, стимулювання реалізації регіональних модернізаційних програм та проєктів, здатних прискорити перехід продукції до якісно нового рівня. Це дозволить вийти на забезпечення нової якості життя населення і скласти конкуренцію на світовому ринку продукції скотарства.

Потужний підйом свого розвитку повинне одержати спеціалізоване м'ясне скотарство, що вимагає більших капіталовкладень і базується на збалансованій відгодівлі на основі ефективного використання наукового обґрунтованого кормового раціону. Передбачається перспективним створення сімейних м'ясних ферм на базі селянських і фермерських господарств.

Очікується, що до 2025 р. виробництво м'яса ВРХ видів складе 0,7 млн.т у забійній масі, а молока – 9,5 млн.т.

5.2 Обґрунтування системи організаційних та економічних засад розвитку виробництва продукції скотарства в сільськогосподарських підприємствах

Для підвищення соціальної та економічної значущості запропонованої Концепції розвитку виробництва продукції скотарства слід розробити механізм створення системи організаційних, виробничих та економічних параметрів діяльності сільськогосподарських підприємств в обраній продукції.

При оцінці складних систем, до яких належать сільськогосподарські підприємства, прийнято розрізняти якість систем й ефективність здійснюваних ними виробничих процесів. Якість організації виробничої системи визначається оптимальним сполученням всіх елементів і стадій процесу виробництва (людей, засобів і предметів праці, а також основних, допоміжних і природних процесів) у просторі й часі. Так, наприклад, на думку Мизюн В.А., організаційне проектування структури виробничої

системи тваринницького комплексу повинне виконуватися з орієнтацією на безперервність, потоковість, циклічність технологічних процесів, заснованих на використанні високопродуктивних тварин, і сучасних інформаційних систем комунікацій, які дозволяють інформувати всіх учасників складного виробничого процесу про рух виробів і стан засобів виробництва з метою оперативної синхронізації всіх складового процесу виробництва [338]. На відміну від якості виробничої системи, що визначається рівнем технологічної ефективності, ефективність виробництва на думку Анфілатова В.С., Ємельянова А. А., Кукушкіна А.А. є величиною непостійною, залежною від оперативності і якості керуючих впливів. Тому в цьому випадку має місце реалізований у часі динамічний виробничий процес, що відрізняється багатофакторним імовірнісним внутрішнім середовищем. І навіть у тому випадку, якщо статична складова виробничої системи спроектована ідеально відносно пропорційності (тривалості) різних виробничих операцій. Їхня синхронність і ритмічність виробництва в цілому може періодично порушуватися під впливом дестабілізуючих факторів внутрішнього й зовнішнього середовища підприємства [339]. Для оцінки рівня організації й керування виробництвом, наукою розроблені різні сукупності локальних критеріїв ефективності. Залежно від типу систем і дестабілізуючих впливів, використовують кількісні детерміновані, імовірнісні та якісні критерії, які відбивають різні, як правило, непорівнянні, сторони ефективності системи: технічну, економічну, соціальну тощо. Критерії досить різноманітні, тому що розробляються для конкретних систем і проблемних ситуацій. Але вони являють собою переважно аналітичні залежності, взаємне введення яких у систему уніфікованих (збалансованих) показників ефективності породжує складну, у багатьох випадках нерозв'язну методологічну проблему (рис.4).

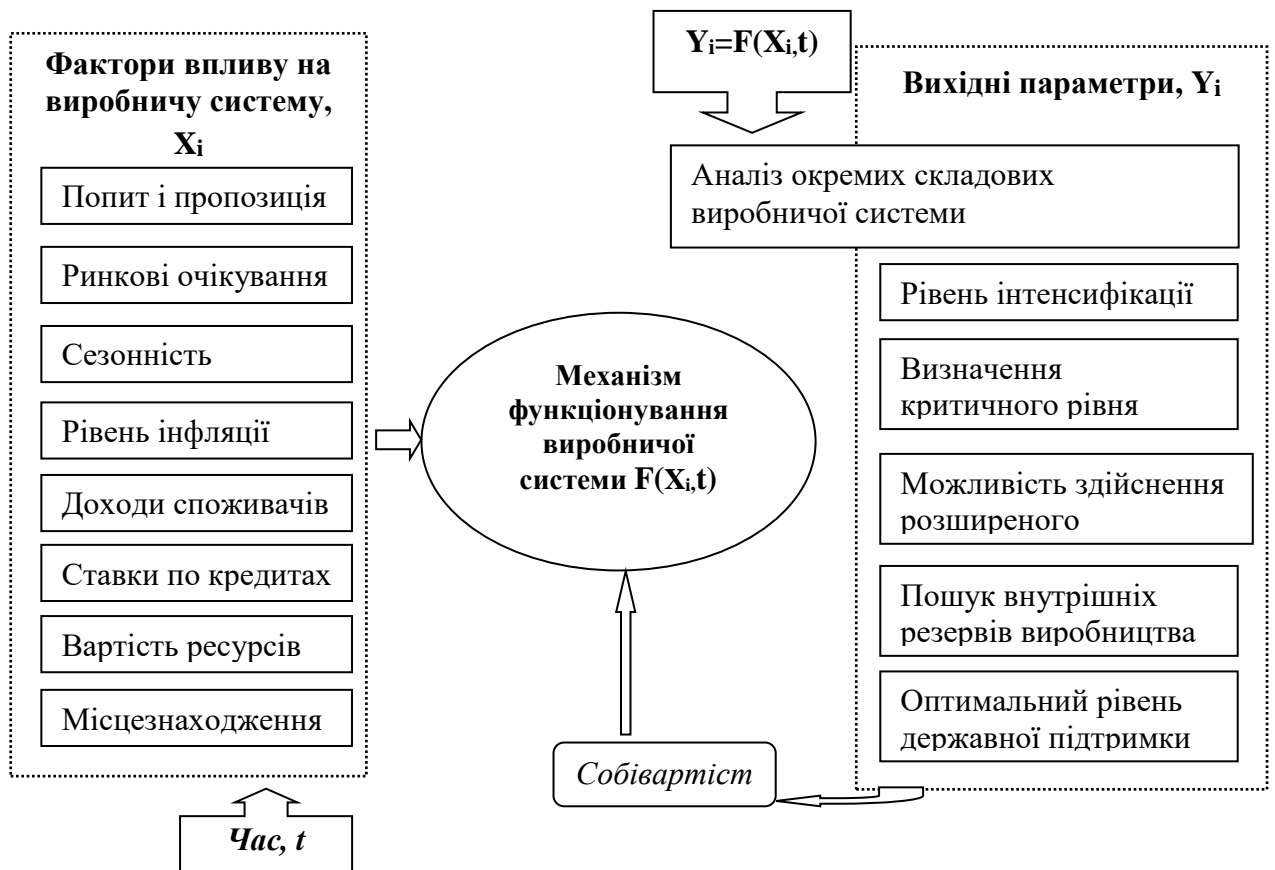

Рисунок 4 – Формування системи залежності функціонування механізму виробничої системи

Джерело: розробка автора

Суть проблеми становлять самі критерії. Вони являють собою певні правила або норми, що дозволяють оцінити ефективність (як відповідність необхідного й досягнутого результату), та за допомогою кількісних характеристик поєднують аналітичним вираженням ціль системи й засоби її досягнення (формують цільову функцію). Такий підхід, прийнятний для технічних систем, неможливо застосувати для оцінки складних систем з використанням біологічних ресурсів, до яких належать і тваринницькі комплекси, тому що одержати необхідні аналітичні залежності для таких систем вкрай складно, а в багатьох випадках практично неможливо.

За такого підходу, показники якості доцільно віднести до області постійно заданих (інколи ймовірних) системних властивостей, опис яких можна представити аналітичними залежностями, у вигляді математичних моделей динамічних систем. Властивості, які характеризують процес функціонування системи, можна віднести до операційних, оскільки штучні виробничі системи створюються для виконання конкретних операцій. Основною проблемою оцінки ефективності виробничих процесів на основі аналітичних, у тому числі імовірнісних залежностей є неясність імовірностей настання тих або інших подій. І це пов'язано не з відсутністю достатньої статистики, а з обмеженнями самих методів класичної теорії ймовірностей, застосування яких припустимо при повторюваності подій та за незмінності умов [342].

Дані вимоги в складних виробничих системах виконуються вкрай рідко, тому оцінка ефективності операційних систем здійснюється в умовах невизначеності, що й викликає найбільші труднощі в дослідників. До теперішнього часу не сформульована теорія, здатна забезпечити об'єктивне рішення цього завдання, тому вибір критеріїв залежить від методів моделювання систем.

На нашу думку, побудову оптимальної системи функціонування сільськогосподарських підприємств доцільно розпочати з проведення структуризації, яка відповідно до обраних параметрів слід формувати із наступних складових:

1) Технологічна – функціональне об'єднання ланок виробництва чи виробничих процесів, що формують технологічний цикл виробництва (кормовиробництво, відгодівля молодняку тощо);

2) Економічна – виокремлення центрів відповідальності, точок контролю та критеріїв ефективності протягом всього технологічного процесу чи виробничого циклу (складання кормового раціону, формування структури стада);

3) Організаційна – розподіл підприємства у відповідності до поставлених цілей і задач (канали закупівлі сировини та збуту готової продукції).

Поєднання зазначених складових можливо за умови узгодженості інформаційних та матеріальних потоків підприємства, що мають відповідати один одному за структурою, напрямком, якістю тощо.

За оптимальних умов фінансові потоки в повній мірі відображають рух товарів та сировини. Про їхні реальні витрати свідчить собівартість, яка в свою чергу дає базу для формування інформаційних потоків підприємства. Таким чином, система управлінського обліку здатна відстежувати рух матеріально-грошових ресурсів. У випадку, коли перевитрати ресурсів починають перевищувати можливі рівні, система втрачає свою контрольованість. У такому випадку підприємство ще може функціонувати і навіть досягати певних результатів, але ці показники будуть вже носити стохастичний характер, а управлінські рішення будуть неадекватні.

Подібна структурна організація повинна передбачати наявність поєднувального механізму для забезпечення цілісності функціонування. Завдяки ефективній внутрішній організації подібний механізм має бути спрямований на досягнення зовнішніх показників ефективного функціонування, що забезпечить підвищення конкурентоспроможності та інноваційний розвиток.

Даний механізм має мати в своїй структурі аналітичну частину, що забезпечить всебічний аналіз показників та виокремить критерії ефективності функціонування системи, а також організаційну складову з набором функціональних властивостей для виконання поставлених завдань (рис.5).

Рисунок 5 – Методичне забезпечення механізму створення ефективно структури підприємства

Джерело: розробка автора

Оцінка подібного механізму функціонування виробничої системи є провідним при оцінці ефективності. Таке твердження ґрунтується на теоретичному постулаті, підтвердженому практикою: наявність гарного алгоритму функціонування системи підвищує впевненість в одержанні намічених результатів. У принципі потрібні результати можуть бути отримані й без дієвого алгоритму, але ймовірність цього невелика. Дане положення особливо важливо для організаційно-технічних систем й інших, у яких результати операції використовуються в режимі реального часу.

Стрекозов Н.І. довів, що у сукупності результативність, ресурсоемність й оперативність породжують комплексну властивість - ефективність процесу. Це властивість проявляється при функціонуванні системи й залежить як від властивостей самої системи, так і від зовнішнього середовища. Звичайно потрібно мати на увазі, що система реалізує одну або кілька операцій. Для більшості операцій процедура оцінки з рішень носить характер прогнозування [343].

Щодо комплексності показників економічної ефективності, то інтегральний показник в даному випадку повинен бути розрахований на основі двох груп параметрів: результативності, що відображається через відносні показники, і оптимальності, де в якості кількісних характеристик використані граничні величини.

Вибір критерію ефективності - центральний, найбільш відповідальний момент дослідження системи. Процес вибору критерію ефективності, як і процес визначення мети, є значною мірою суб'єктивним та потребує у кожному окремому випадку індивідуального підходу. Найбільшою

складністю відрізняється вибір критерію в операціях, що здійснюються складними ієрархічними (багаторівневими) системами, якими саме є тваринницькі комплекси. Конкретний фізичний зміст показників ефективності визначається характером і цілями операції, а також якістю реалізуючої її системи й зовнішніх впливів.

Хоча конкретні операції досить різноманітні, існує ряд загальних принципових положень, якими необхідно керуватися при формуванні системи критеріїв ефективності рішень [340]. У загальному випадку оцінка складних систем проводиться з метою ідентифікації стану функціонування системи, від ступеня ефективності якої залежить досягнення мети в заданих умовах; для оптимізації діяльності (вибір найкращого алгоритму з декількох, що реалізують закон функціонування системи); у процесі прийняття рішень щодо управління системою.

У якості критеріїв ефективності діяльності сільськогосподарського підприємства можна використовувати наступні: наявність ресурсів, рівень фінансування, продуктивність праці, рівень виробничо-господарської активності та інше.

Розробка сучасного теоретико-методологічного підходу до оцінки рівня якості організації й ефективності господарської діяльності з метою її оптимального регулювання, є надзвичайно актуальним науково-технічним завданням, тому що організація виробництва й керування є інтенсивним і некапіталомістким напрямком розвитку бізнесу [344].

Світова наукова спадщина з питань аналізу виробничої діяльності підприємства досить значна, однак більшість класичних і сучасних робіт, орієнтовані на вузькі аспекти традиційної (загальноприйнятої) методології аналізу, що була розроблена для умов масового індустріального виробництва й не задовольняє сучасному етапу розвитку продуктивних сил і суспільно-економічних відносин [342]. При цьому питання всебічного глибокого вивчення системних взаємозв'язків різного складового складного процесу виготовлення продукції і їхніх впливів на результати господарської діяльності підприємства, облік яких украй необхідний для прийняття зважених управлінських рішень, залишаються маловивченими. На сьогоднішній момент ця область організаційної науки виявилася погано проробленою, особливо відносно нових підходів і технологій оцінки якості виробничих систем, здатних ефективно замінити класичні методи оцінки рівня організації виробництва, що, властиво, і обумовлює відсутність інтересу до даної проблеми з боку прикладної науки й практики. Незважаючи на значну кількість наукових публікацій з питань оцінки стану виробництва на підприємстві, залишається безліч невирішених методологічних проблем. Останнє спричиняє неправильну інтерпретацію вихідних даних і часто приводить до помилкових висновків.

Вивчення різних методик організаційно-економічного аналізу показало відсутність якої-небудь логічно несуперечливої концепції й сформованої на її основі стрункої системи аналітичних показників. У більшій мірі це обумовлено недосконалістю традиційного підходу до аналізу організації

виробництва, методологія якого не бере до уваги системну динаміку протікання цього процесу в просторі й часі. Обмеженість концептуального й математичного апарата традиційного підходу до аналізу характеризується рядом недоліків, основними з яких є: надлишкова кількість показників, висока трудомісткість розрахунків і неможливість однозначно оцінити на їхній основі стан виробничої системи й самого підприємства, а також неприступність методики для розуміння широкого кола користувачів внаслідок складності застосовуваного аналітичного інструментарію.

Основний зміст існуючих методик зводиться до розрахунку показників (коефіцієнтів), а потім порівнянню їх з нормативними значеннями. Однак головне в аналізі - зрозуміти й правильно інтерпретувати результати технічної обробки вихідних даних, що, власне, і являє собою найбільш трудомістку й відповідальну частину аналітичної роботи. На жаль, питання контекстної інтерпретації (правильного логіко-значеннєвого тлумачення) розрахункових даних аналізу мало вивчені. Практично відсутня науково-методологічна підтримка й інструментальне забезпечення даного етапу аналітичних досліджень, що не залишає шансів уникнути так званого «фасадного аналізу» виробничо-економічних показників, позбавляє можливості виявлення й наочного пояснення об'єктивних причин і закономірностей несподіваної зміни тих або інших тенденцій (зіставлення підсумків аналізу).

Вдається цілком очевидним, що не можна обмежувати інструментарій виробничої діагностики розрахунком локальних показників, які є лише наслідками впливу значимих загальносистемних змінних (факторів) виробничого процесу, які безпосередньо впливають на ефективність господарської діяльності організації. Оскільки фінансові коефіцієнти не здатні самі по собі виявити й пояснити причини впливу цих факторів на результати діяльності підприємства, то вони повинні розраховуватися на кінцевій стадії діагностики як кількісні вимірники першопричин. Варто аналізувати не тільки й трохи мікропроцеси, що забезпечують фінансову функцію підприємства, але, переважно, операційні складові бізнесу, пов'язані з основною (виробничою) діяльністю. Саме виробничі фактори, на думку Ільчука М.М. є першопричинами, які безпосередньо впливають на рентабельність господарської діяльності організації [345].

Імовірність одержання реалістичної оцінки стану підприємства зростає при моделюванні потоків ресурсів, пов'язаних з різними операціями підприємства, алгоритм яких зазначено на рис.б.

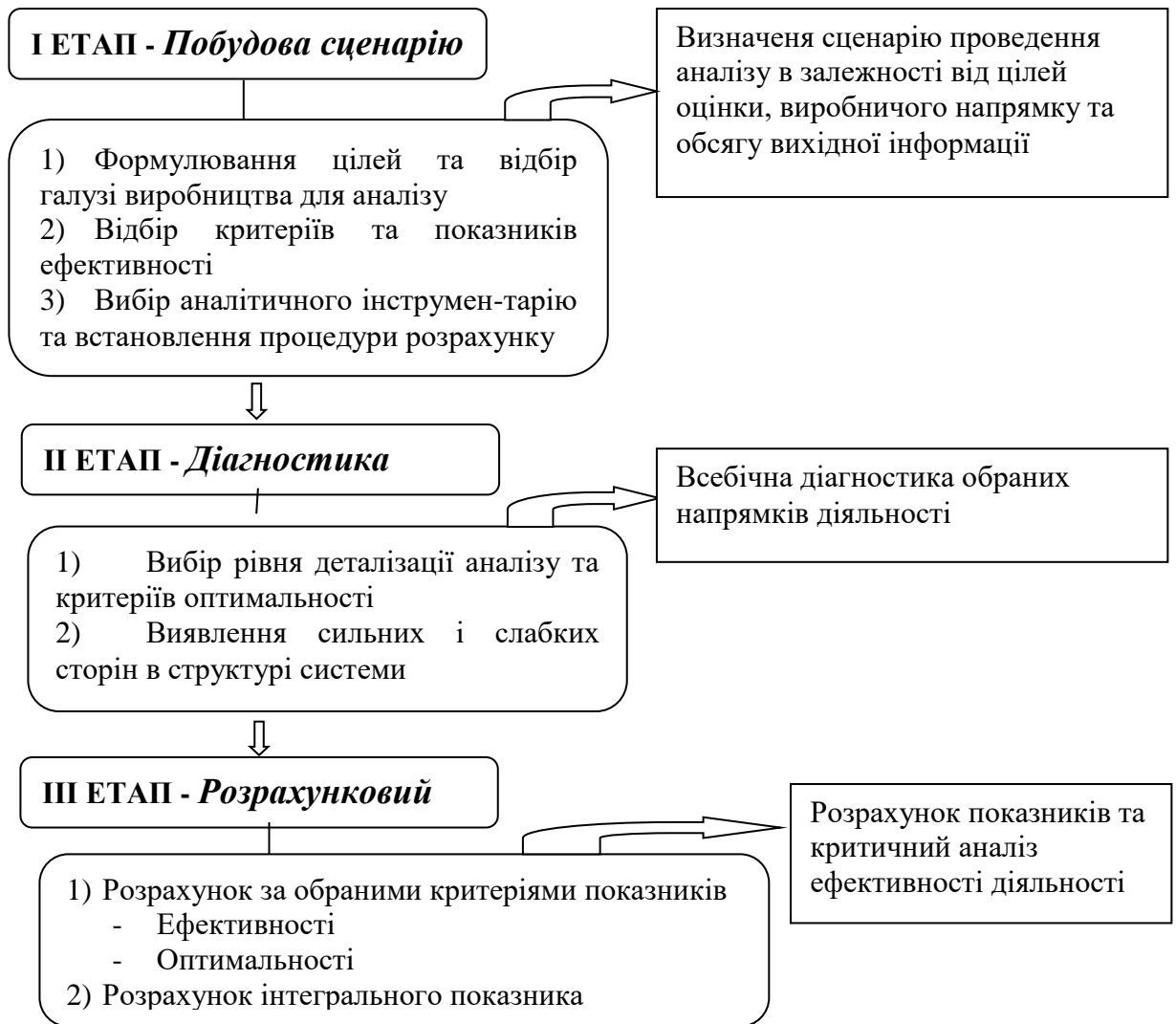
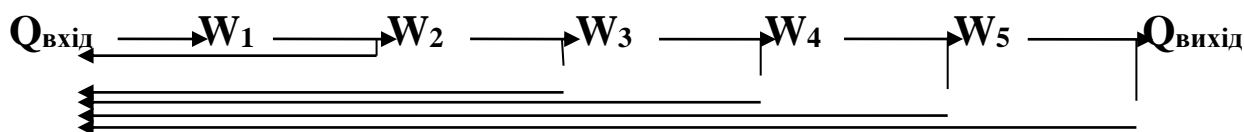
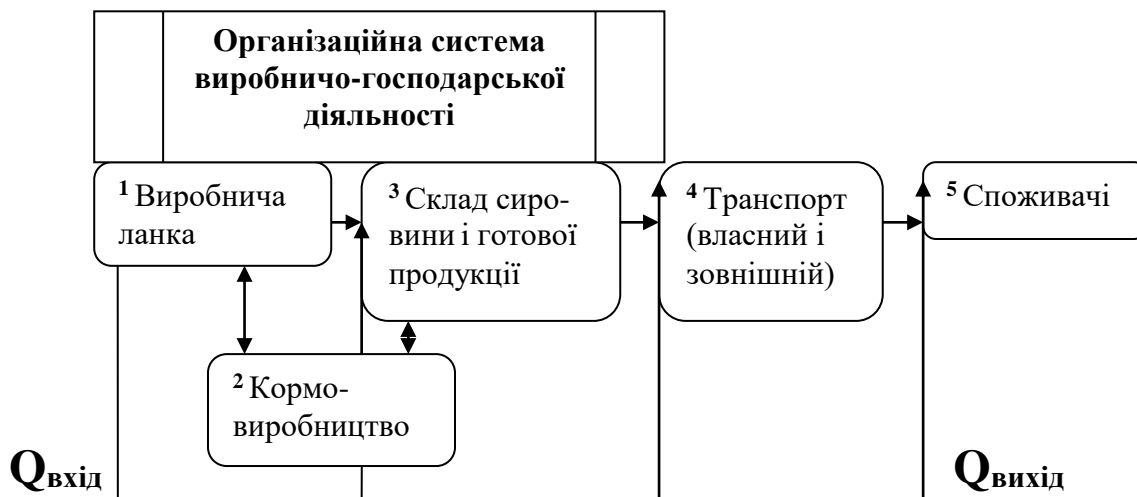

Рисунок 6 – План-сценарій проведення досліджень ефективності діяльності виробничої системи

Джерело: розробка автора

Це стає здійсненним при побудові динамічної моделі бізнес-процесів підприємства, що дозволяє відбити його специфіку, задати необхідний рівень деталізації вихідних даних; а також надає можливість контролю проміжних результатів, обліку галузевих особливостей, внесення необхідних коректив й уточнень у розрахунки в ході імітаційного експерименту.

На підтримку методів математичного моделювання при розробці організаційно-економічного механізму функціонування підприємств продукції скотарства слід застосовувати і логістичний підхід. Необхідність в цьому викликана тим, що в складі ефективно працюючої виробничо-господарської структури має бути розроблено місця зберігання та шляхи постачання продукції кінцевим споживачам (рис.7).

$Q_{\text{вхід}}$ – побудова виробничого плану;

W_1 – блоки організаційної системи виробничо-господарської діяльності;

$Q_{\text{вихід}}$ – аналіз показників побудови плану

Рисунок 7 - Управління товарними потоками виробничо-господарської діяльності

Джерело: розробка автора

Враховуючи те, що кожен з блоків організаційної системи залежить від багатьох внутрішніх та зовнішніх факторів впливу, побудуємо для кожного блоку модель динаміки. Це дозволить виявити залежності в ланці та розрахувати необхідні коефіцієнти. Так, наприклад, частина виробничої ланки – відгодівля молодняка, на думку Калінчика М.В., буде виглядати наступним чином [346]:

$$\frac{V_g}{Q_g - \nu V_g} \cdot \frac{dP_g}{dt} + P_g = \frac{Q_k}{Q_g - \nu V_g} \cdot P_k, \text{ де} \quad (1)$$

V_g - обсяг витрат кормів;

P_g - виробничі витрати;

Q_g - приріст живої ваги;

ν - коефіцієнт інтенсивності виробництва (1/приріст);

Q_k - інтенсивність витрат корму (конверсія корму);

P_k - вартість закупівлі кормів.

Вираз $\frac{V_e}{Q_e - vW_e}$ є сталою величиною в часі t , що характеризує його інерційність, тобто час перебування грошей у виробництві.

P_e - це вихідна величина моделі, що підлягає на виході коригуванню та має виконувати вимогу $P_e \rightarrow \min$ для підвищення ефективності системи.

Подібна вимога характерна для всієї системи, тому $\Delta Q = Q_{\text{вихід}}^{\text{план}} - Q_{\text{вихід}}^{\text{факт}} \rightarrow \min$, де

ΔQ – величина неузгодженості;

$Q_{\text{вихід}}^{\text{план}}$ – план показників виробництва;

$Q_{\text{вихід}}^{\text{факт}}$ – фактично досягнуті показники на виході системи.

Представлені у вигляді процесної моделі ресурсні потоки здатні сформувати семантичний контекст господарської діяльності, тому що власне кажучи являють собою якісні вимірники її ефективності й, відповідно, можуть використатися як інтелектуальний інструментарій аналітичного етапу діагностики. У сукупності з розрахунковими інструментами, останнє дозволяє істотно підвищити точність оцінки поточного стану організації й вірогідність прогнозу щодо його зміни в майбутньому.

Погоджуючись з думкою Мизюн В.А. відзначимо, що мінімізація величини неузгодженості є основою для формування стійкості системи. Також для дослідження і перевірки критеріїв стійкості було застосовано алгебраїчний метод Гурвіца, який графічно можна зобразити за допомогою критеріїв Михайлова [340]. Отже, згідно рівняння Гурвіца, кожен із сформованих частин неузгодженості W мають бути додатніми:

$$W_1 > 0; \dots; W_6 > 0.$$

Уякості критерію Михайлова використовується крива, яка графічно зображує рівняння

$$F(jw) = a(jw)_1 + a(jw)_2 + a(jw)_3 + \dots + n, \text{ де} \quad (2)$$

$$F(jw) = \int_{-\infty}^{+\infty} a(jw)_n, \quad \infty < w < \infty \quad (3)$$

Тобто всі змінні значення системи перебувають в межах від $-\infty$ до $+\infty$, в процесі руху якого формується крива, що має назву годограф Михайлова.

Зазначені поліноми (лінії кривої) формується поступальним кроком 1, що дозволяє ефективно розташувати графік в системі координат.

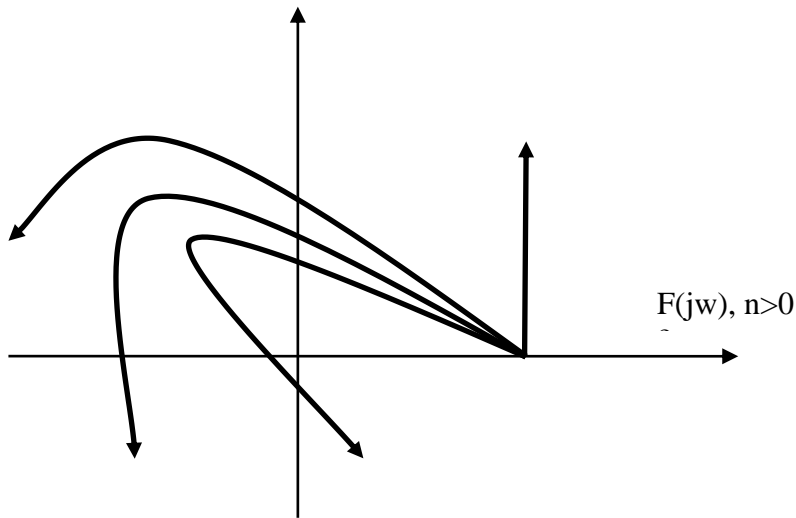
$$\log F(\omega) = |\log |F(\omega)| \cdot \frac{F(\omega)}{|F(\omega)|}, \text{ якщо } |F(\omega)| > 0 \quad (4)$$

Поступальний крок дозволяє зменшити кількість обчислювальних точок при великих значеннях частоти.

$$w(st) = n^{st}, \text{ Im}L(st) = \text{Im}(\text{Log}F(n^{st})), st = 2\sin(w) \quad (5)$$

Система стабільна, якщо годограф Михайлова при зміні Δ від від'ємного до додатного значення, формуючись в правій від 0 частині

координат, проходить проти часової стрілки n квадрантів площини, не зачіпаючи 0. Якщо годограф проходить через початок координат, то система функціонує на межі стабільності. А якщо порушується одна з умов – система втрачає стабільність [347].

При цьому, на стабільність системи впливають різні фактори. Так, на обраний для прикладу виробничий блок впливатимуть фактори ринкової інфраструктури, інтенсивність та обсяг закупівлі сировини, договірні відносини з контрагентами, реакція споживачів на продукцію та інше. Тому, здійснюючи вплив на ці фактори, можна домогтися стійкості системи.

Згідно концепції Поддеріна І.Д. [348] діяльність будь-якої господарської системи являє собою вибір і реалізацію деякого набору зв'язків з безлічі можливих, а також підтримання або розрив вже наявних зв'язків. Безліч реалізованих зв'язків при переході системи з одного стану в інший характеризується поняттям «режим діяльності».

У кожен момент часу господарський об'єкт може знаходитися в одному з двох станів: режимі функціонування (стабільний набір зв'язків) і режимі розвитку (змінюваний набір зв'язків). У свою чергу режим діяльності господарської системи може бути представлений деяким набором економічних показників. З кожним конкретним режимом можна зіставити певні значення показників, з урахуванням вимоги порівнянності і необхідності включення елементів динаміки темпи росту (приросту) показників. Використовуючи ранжування показників за темпами зростання, можна побудувати такий порядок, який здатний виразити вимоги до кращого режиму діяльності і може виступати в ролі еталона. Такий порядок носить назву нормативної системи показників, тобто це сукупність показників, упорядкованих за темпами зростання так, що підтримка цього порядку на тривалому інтервалі часу забезпечує найкращий режим функціонування господарської системи.

Зрозуміло, що економічні критерії для вибору вимог до найкращого режиму діяльності можуть бути різні. Для цілей наукового дослідження, в якості такого критерію виступатиме забезпечення економічної стійкості підприємства, яка створює умови економічної ефективності діяльності

господарюючого суб'єкта, для перемоги в конкурентній боротьбі, з метою отримання запланованої норми прибутку. Вважається, що в основі побудови діагностичних моделей повинні лежати динамічні критерії і як наслідок, задача зводиться до побудови динамічних моделей стійкості функціонування підприємства, яку в подальшому можна буде використовувати в цілях економічної діагностики стійкості підприємства.

Даний підхід надає більше можливостей для обліку різних факторів зовнішнього й внутрішнього середовища підприємства, наприклад таких як: коливання попиту й цін на продукцію, фінансові наслідки управлінських рішень, їхній вплив на потребу в довгострокових позиках, здатність погашати поточну заборгованість і загальну кредитоспроможність. У цілому це створює методологічні передумови переходу від дискретного аналізу до моніторингу виробничо-економічного й фінансового стану підприємства. Новизна рішення цієї складної (комплексної) аналітичного завдання полягає в принципово новій методології й оригінальному способі ідентифікації ключових факторів бизнес-процесу (змінних першого порядку - причин), які визначають значення підсумкових економічних показників і фінансових результатів господарської діяльності підприємства (змінних другого порядку - наслідків). Практична реалізація запропонованого підходу заснована на застосуванні функціонально-графічного розгорнення процесу в часі, здійснюваної за допомогою апарата дискретної математики, які в сукупності надають можливість швидкої (без трудомістких розрахунків) і об'єктивної оцінки ефективності використання капіталу підприємства в процесі його кругообігу, змін у структурі активів/пасивів, співвідношенні доходів і витрат [349].

Для обраного для прикладу виробничого блоку доцільно буде розраховувати наступні показники: коефіцієнт маржинального доходу, прибуток, рентабельність діяльності, коефіцієнт оборотності оборотних коштів, фондоозброєність, трудомісткість (табл.2).

Для досліджуваних сільськогосподарських підприємств Сумської області було проведено ранжування зазначених показників, де 5 – найгірший, 1 – найкращий показник. Результати ранжування показників щодо визначення організаційно-економічної стійкості підприємств зазначено в таблиці 2.

Таблиця 2

Ранжування показників економічної стійкості досліджуваних сільськогосподарських підприємств

Показник	ТОВ «Вітчизна»				ТОВ АФ «Довіра»				СВК АФ «Перше травня»				ПАТ «Радгосп «Шевченківський»				ПП «Довжик»			
	2006	2009	2011	2014	2006	2009	2011	2014	2006	2009	2011	2014	2006	2009	2011	2014	2006	2009	2011	2014
Прибуток	1	1	3	2	2	2	4	3	3	3	2	1	5	4	1	4	4	5	5	5
Рентабельність	1	2	3	1	2	1	4	3	3	3	1	2	4	4	2	5	5	5	5	4
Фондоозброєність	2	2	1	4	3	4	5	1	1	3	4	2	4	5	2	5	5	4	3	3
Фондомісткість	3	2	1	3	2	3	4	1	1	1	3	4	5	4	2	2	4	5	5	5
Коефіцієнт оборотності оборотних коштів	2	3	2	4	1	4	1	2	2	1	4	3	2	2	3	5	5	5	5	4
Коефіцієнт маржинального доходу	1	1	3	2	2	2	5	3	3	4	2	1	4	5	1	5	5	4	4	4
Трудомісткість	3	3	1	4	2	4	2	1	1	2	4	3	4	1	3	2	5	5	5	5
Сума показників серед підприємств по рокам та загальна	13	14	14	20	14	20	25	14	14	17	20	16	28	25	14	28	33	33	32	30
	1	1	1	3	2	3	4	1	3	2	3	2	4	4	2	4	5	5	5	5
	61				73				67				95				128			
Ранжоване місце (1=min)	1				3				2				4				5			

Джерело: розрахунок автора

Отже, оцінюючи діяльність підприємств, візуально можна відзначити, що найбільш стабільним є діяльність ПП «Довжик», незважаючи на те, що в ранжованому ряді займає останні позиції (рис.8).

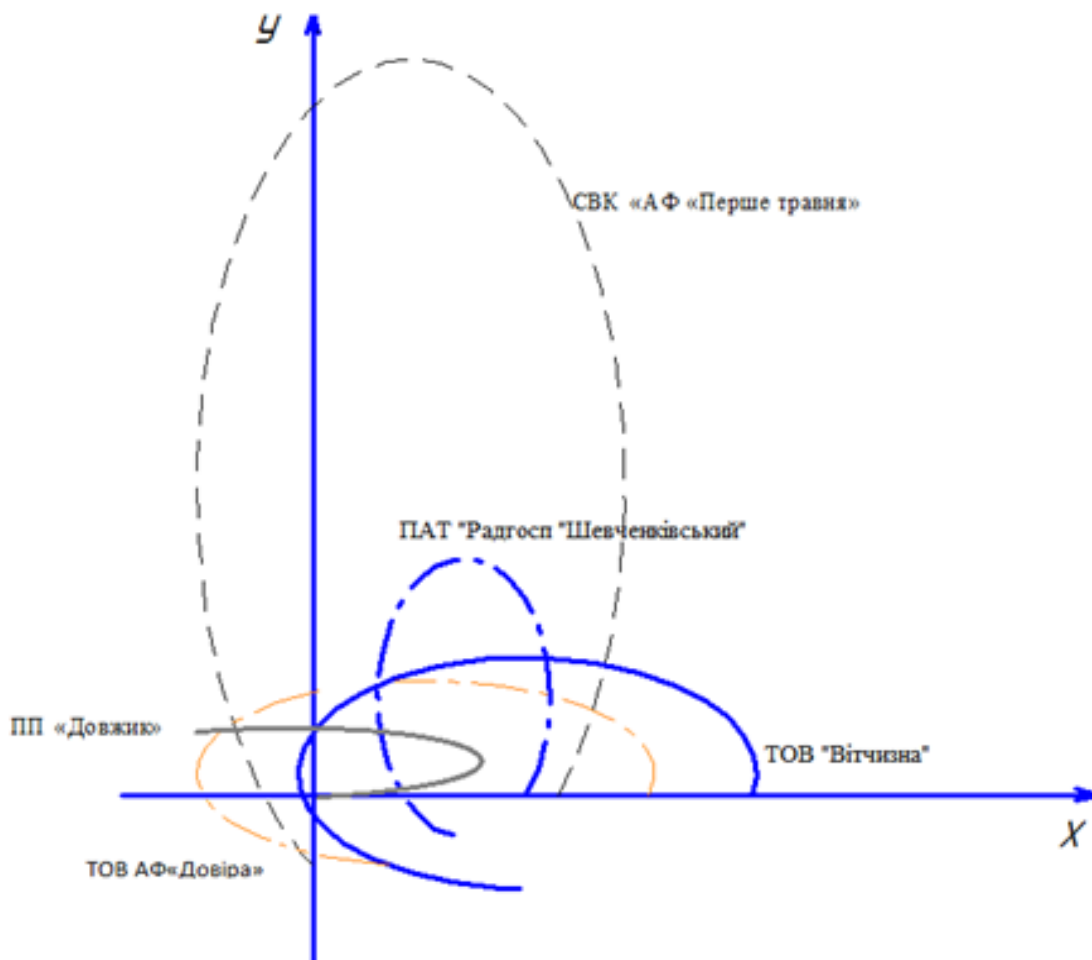

Рисунок 8 – Схематичне представлення економічної стійкості системи за допомогою годографа Михайлова на прикладі досліджуваних сільськогосподарських підприємств

Джерело: розрахунок автора

Отже, зображені поліноми годографа, які відображають зміну стану виробничої системи під впливом часу, чітко засвідчують факт впливу багатьох факторів на здійснення технологічних операцій, сукупність яких являє собою бізнес-процес як деяку частину здійснюваною організацією діяльності, що перетворить на вході у виробничу систему фактори виробництва (ресурси) у кінцеві продукти (товари або послуги), одержувані на виході з її. Якщо якість операційної системи, що характеризується специфічними показниками рівня організації виробництва й керування, досить високе, то в ході ефективного функціонування системи утвориться додатковий продукт. Це забезпечує підприємству придбання ринкової цінності, істотно більшої, ніж фактори, що вводять в операційну систему, виробництва. Як було відзначено вище, якість організації процесу виробництва визначається гармонічним/оптимальним із всіх його елементів і

стадій у просторі й часі. Результатом досягнення цього стану може бути прийнята синхронна/ритмічна робота всіх складових виробничої системи [350] (рис. 9).

З урахуванням вищевикладених положень можна сформулювати основні принципи формування динамічних моделей економічної стійкості сільськогосподарського підприємства, які зводяться до наступних тверджень:

1. З урахуванням комплексності підходу до побудови моделі організаційно-економічної стійкості сільськогосподарських підприємств для отримання повної інформації необхідно враховувати зовнішню та внутрішню складову.

Внутрішній блок повинен включати показники, що характеризують фінансово економічну, виробничо-господарську та організаційно-управлінську стійкість.

До зовнішнього блоку оцінки стійкості мають входити економічні показники, що визначають ступінь взаємодії «підприємство - зовнішнє середовище», а саме: «підприємство – постачальники», «підприємство – покупці» і «підприємство – конкуренти».

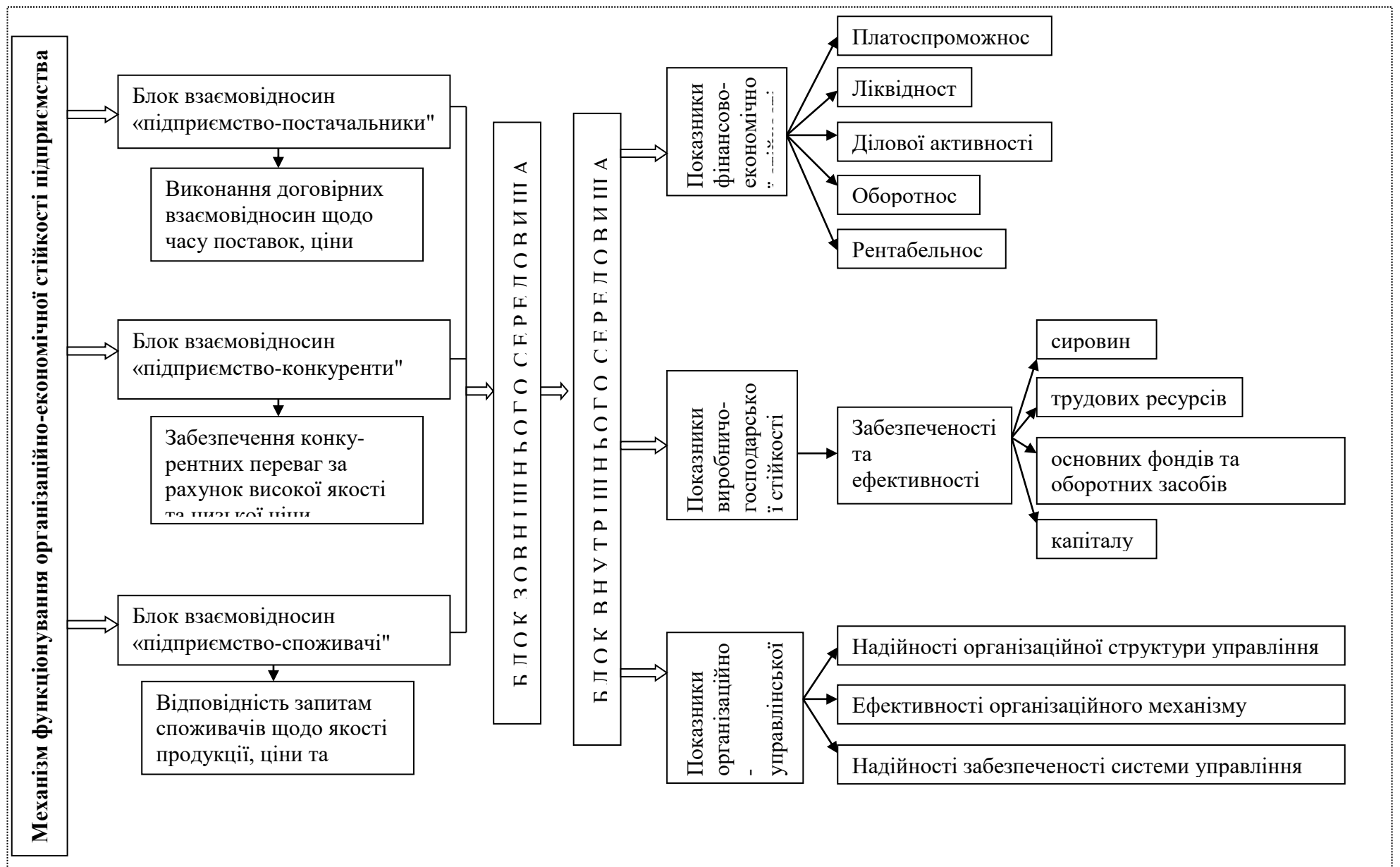

Рисунок 9 – Схема функціонування економічної стійкості сільськогосподарських підприємств

Джерело: розробка автора

2. При побудові подібних динамічних моделей основним критерієм стійкості виступає стабільність функціонування підприємства, що є запорукою ефективної економічної діяльності, отримання прибутку, забезпечення конкурентних переваг перед конкурентами.

Також слід враховувати формування потенціалу підприємства, тобто комплексу можливих результатів, які можуть бути досягнуті при позитивному впливу зовнішнього середовища та ефективному внутрішньому управлінні.

3. При побудові моделі можливо розраховувати як окремі показники, так і застосовувати розрахункові коефіцієнти, що дасть можливість повноцінного порівняння.

4. Кількість показників що включаються в діагностичні моделі теоретично ні чим не обмежується. Разом з тим їх надмірність ускладнює інтерпретацію результату, з іншого боку, при використанні одного або двох параметрів в критерії, навряд чи можна отримати прийнятний результат. При включенні тих чи інших показників в модель, перевага повинна бути віддана тим, які характеризують контрольовані чинники, що впливають на внутрішню і зовнішню стійкість.

Враховуючи принцип комплексності показників економічної ефективності, було зв'язано, що інтегральний показник в даному випадку повинен бути розрахований на основі двох груп параметрів: результативності, що відображається через відносні показники, і оптимальності, де в якості кількісних характеристик використані граничні величини.

Це стає здійсненням при побудові динамічної моделі бізнес-процесів підприємства, що дозволяє відбити його специфіку, задати необхідний рівень деталізації вихідних даних; а також надає можливість контролю проміжних результатів, обліку галузевих особливостей, внесення необхідних коректив й уточнень у розрахунки в ході імітаційного експерименту. Імовірність одержання реалістичної оцінки стану підприємства зростає при моделюванні потоків ресурсів, пов'язаних з різними операціями підприємства.

Розраховані поліноми годографа, які відображають зміну стану виробничої системи під впливом часу, чітко засвідчують факт впливу багатьох факторів на здійснення технологічних операцій, сукупність яких являє собою бізнес-процес як деяку частину здійснюваною організацією діяльності, що перетворює на вході у виробничу систему фактори виробництва (ресурси) у кінцеві продукти (товари або послуги), одержувані на виході з її. Якщо якість операційної системи, що характеризується специфічними показниками рівня організації виробництва й керування, досить високе, то в ході ефективного функціонування системи утвориться додатковий продукт. Це забезпечує підприємству придбання ринкової цінності, істотно більшої, ніж фактори, що вводять в операційну систему, виробництва. Як було відзначено вище, якість організації процесу виробництва визначається гармонічним/оптимальним із всіх його елементів і

стадій у просторі й часі. Критерієм досягнення цього стану може бути прийнята синхронна/ритмічна робота всіх складових виробничої системи.

Розроблений концептуальний підхід до побудови розрахунків показників економічної стійкості ґрунтується на побудові системи синергічної взаємодії організаційних (розподіл підприємства у відповідності до поставлених цілей і задач) та економічних (виокремлення центрів відповідальності, точок контролю та критеріїв ефективності протягом всього технологічного процесу чи виробничого циклу) параметрів функціонування галузі скотарства в сільськогосподарських підприємствах на умовах узгодженості інформаційних, матеріальних та грошових потоків.

Враховуючи принцип комплексності показників економічної ефективності, з'ясовано, що ранжований показник за рахунок полікритеріальності дозволяє не лише розраховувати коефіцієнти, але й правильно інтерпретувати отримані показники. Поліноми годографа Михайлова відображають зміну стану виробничої системи в часі, чітко засвідчують факт впливу багатьох факторів на здійснення технологічних операцій, що перетворить на вході у виробничу систему фактори виробництва (ресурси) у кінцеві продукти (товари або послуги), одержувані на виході з її.

ВИСНОВКИ

Проведені дослідження проблем функціонування та діагностика стану регіональної економічної системи дали можливість сформулювати наступні висновки:

1. Починаючи з кінця минулого століття питання сталого розвитку (sustainable development) стали домінувати в економічній теорії та практиці як на глобальному, так і на національному та регіональному рівні. Бурхливий ріст економіки на основі масового використання природних вичерпних ресурсів у 50-60pp. викликав не лише підвищення добробуту населення, а й породив масу проблем соціально-екологічного спрямування – забруднення навколишнього середовища, урбанізація та скорочення сільського населення і зникнення багатьох сільських поселень, збільшення розриву між доступністю сучасних благ цивілізації в міських агломераціях та невеликих населених пунктах. Обезлюднення сільської території приводить до негативного мультиплікаційного ефекту не лише для сільськогосподарської галузі, а й для національної економіки та суспільного розвитку взагалі. Отже, основою подальшого збалансованого розвитку сільського господарства та сільських територій є стійкий розвиток селоутворюючих підприємств, які створюють робочі місця для жителів села та забезпечують населення України доступними та якісними продуктами харчування.

2. Удосконалення механізмів регіонального розвитку стає одним з найбільш актуальних питань в області підвищення загальної якості управління народним господарством. Регіони України мають істотний потенціал розвитку, який за певних умов може стати додатковим джерелом зростання національної економіки. На сьогоднішній час розробка комплексних програм розвитку регіонів поки не має чіткої і однакової логіки. Певну складність при розробці регіональної стратегії держави представляє недостатнє методичне та інструментальне забезпечення таких робіт. Крім визначення ключових завдань і орієнтирів довгострокового розвитку національної економіки необхідно чітко розуміння того, за рахунок використання яких чинників можна домогтися заявлених цілей. Комплексний прогноз територіального розвитку країни повинен складатися на основі матеріалів, що надходять з органів виконавчої влади на місцях. Але отримувані показники не пов'язані в єдину розрахункову схему і, є недостатньо узгодженими. Для підвищення якості робіт з вироблення стратегії регіонального розвитку необхідно створювати методичний апарат та інструментарій, що дозволяє отримувати узгоджені прогнози соціально-економічного розвитку.

3. Сталий розвиток соціально-економічної системи у вузькому значенні слова розглядається як стійкість кожної з підсистем і системи в цілому, а в широкому сенсі – це динамічне функціонування всієї системи, включаючи усі види стійкості. В результаті дослідження було сформовано структуру регіональної соціально-економічної системи. Виявлено особливості умов її

функціонування, що характеризуються регіонально-економічними та територіальними факторами. Визначивши основні компоненти соціально-економічної системи та умови їх взаємодії на регіональному рівні, можна зробити висновок, що її ефективне функціонування може здійснюватися на основі:

- чіткого визначення особливостей певного регіону - його географічного положення, природно-кліматичних умов, демографічної ситуації, рівня безпеки життя населення, рівня забрудненості атмосфери, наявності природних ресурсів;
- розвитку продуктивних сил і виробничих відносин - типові види економічної діяльності, розвиток інфраструктури, рівень економічного зростання, рівень розвитку підприємницької діяльності;
- забезпечення ефективної правової бази для впровадження концепції сталого розвитку в регіоні.

4. Управління регіональним розвитком як частини регіональної економічної системи повинно уособлювати сформовану систему правових, фінансово-економічних і організаційних положень, що визначають діяльність органів місцевого самоуправління, направлену на досягнення цілей та вирішення завдань політичного, економічного й соціального розвитку регіонів відповідно до основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики держави. Зокрема, заходами стратегічного управління щодо удосконалення соціально-економічного розвитку регіону є: заходи, спрямовані на збільшення надходжень від реалізації аграрної продукції (цінове регулювання, регулювання обсягів пропозиції, державні закупівлі, регулювання зовнішньої торгівлі у сфері аграрних ринків); прямі бюджетні виплати (дотація на одиницю продукції, дотації на гектар або на голову худоби, дотації на основі історичних рівнів, прямі платежі в дохід фермерам, екологічні компенсаторні платежі); заходи, спрямовані на зниження витрат виробництва (субсидування ресурсів, тобто компенсація виробничих витрат, що передбачає часткову компенсацію різних видів виробничих витрат, кредитування); податкове регулювання (система оподаткування суб'єктів підприємництва, спрямована на зменшення для них податкового тягаря); заходи з розвитку соціальної інфраструктури села; заходи екологічного характеру (екологічні податки, ліцензії на забруднення, система пільг для екологічно безпечних виробництв).

5. Державна політика підтримки малого бізнесу - сукупність пріоритетних рішень, що визначають основні напрями й форми правового, економічного та організаційного сприяння розвитку малого підприємництва з урахуванням інтересів держави та суб'єктів господарювання. Формування ефективної державної політики підтримки малого підприємництва є складним процесом, який потребує посиленої уваги й участі органів державної влади та об'єднань підприємців. Державне сприяння у розв'язанні проблеми фінансування малих підприємств має стати засобом стимулювання підприємницької діяльності та утвердження засад ринкового господарювання

в Україні.

6. Економічна діагностика регіонального розвитку є окремим, самостійним предметом регіональної економіки як науки. Основним об'єктом вивчення регіональної економіки є територіальна організація господарства, завдяки яким отримала значне розширення її предметна область. Серед основних її складових є: економіка окремого регіону, економічні міжрегіональні зв'язки, регіональні системи, розміщення продуктивних сил, регіональні аспекти економічного життя, тобто всі області економіки в яких виявляються проблемні ситуації регіонального рівня. Виявлення та аналіз змін у параметрах функціонування регіональної економічної системи показав, що за аналізований період часу, більшість показників мають зміни векторів свого спрямування від максимальних до мінімальних позначок, та навпаки. Кожного разу відбувається зміна напрямку, що свідчить про спонтанність їх руху. Результати аналізу динаміки основних параметрів суспільного виробництва (споживання) свідчать, що їх показники залежать, не стільки від загальних умов економічного розвитку держави, регіональної політики, скільки від тих умов, що складаються на певній території під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників.

7. Система моніторингу консолідує відомості про обсяги виробництва, реалізації, ресурсах, державну підтримку підприємств агропромислового комплексу регіону, дозволяє виявити пріоритетні сфери для реалізації регіональних цільових програм, а також оперативно контролювати їх результативність. Базовою метою регіональної політики в галузі агропромислового комплексу є забезпечення збалансованого соціально-економічного розвитку регіону, створення максимально сприятливих умов для розвитку товаровиробників, що в сукупності становить основу для зростання рівня і якості життя населення та соціально-економічного розвитку держави в цілому.

Розробка та впровадження ситуаційних центрів АПК регіону дозволить:

- сформувані єдиний інформаційний, методологічний та правовий простір моніторингу агропромислового комплексу;
- здійснювати кількісний аналіз конкурентної стійкості галузі;
- проводити якісну оцінку наявності та доступності природних, матеріальних, трудових, інфраструктурних та інших факторів агропромислового виробництва;
- здійснювати якісний аналіз наявності та складу ресурсної бази, необхідної для забезпечення конкурентоспроможності агропромислових підприємств регіону;
- здійснювати аналітичну роботу по соціально-економічному розвитку господарств, використовуючи дані розвитку кожної території і суб'єкта в цілому;

- бачити пріоритетні області для використання програмно-цільового методу й оцінювати результативність регіональних цільових програм галузі;
- відслідковувати поточний стан і проводити модернізацію інфраструктури агропромислового виробництва регіону;
- планувати заходи щодо стимулювання якості державних послуг громадянам і підприємствам;
- розвивати взаємодію держави і громадянського суспільства, а дані моніторингу можуть стати основою створення Інтернет-порталу.

8. В результаті проведення реформи децентралізації влади в Україні основою місцевого самоврядування повинні стати спроможні територіальні громади. Від того, як вони розвиватимуться, яку роль вони будуть відігравати в житті регіонів залежить майбутній розвиток України в цілому. Задля бачення горизонтів реформи необхідно завершити розробку перспективного плану розвитку Сумської області на 2019-2021 роки. Мета проекту – стимулювати громаду визначати нагальні пріоритети. Наявність таких перспективних планів разом із затвердженими громадою проектами і механізмами фінансування у разі підвищить інвестиційні перспективи територій. Підтримка влади в цьому процесі надзвичайно важлива, але жодна влада – централізована чи децентралізована – не замінить функцій органів місцевого самоврядування, тому успіх об'єднаної громади залежить передусім від управлінських якостей тих, кого люди оберуть нею керувати, кого призначать на посади у виконавчі органи рад, а також від того, як громада контролюватиме результати діяльності своїх обранців.

9. Традиційно гарна забезпеченість України трудовими ресурсами все частіше викликає сумніви у роботодавців. Багато з них заявляють про дисбаланси забезпеченості фахівцями певного профілю з потрібними навичками за очікуваного рівня заробітної плати. Окрім скарг на вітчизняну систему освіти це може сигналізувати і про посилення конкуренції на ринку праці з боку виробників. При складанні інвестиційних планів, що передбачають залучення додаткових трудових ресурсів, підприємствам слід враховувати рівень оплати праці на ринках, що є подібними за рівнем вимог до працівників як на місцевому, так і доступних для міграції ринках. Роботодавець може отримати додаткові конкурентні переваги на ринку праці завдяки створенню привабливих умов на його підприємстві, забезпеченню високого рівня оплати праці та негрошових заохочень, сприятливих умов праці, соціального захисту тощо. Нехтування цими факторами не дозволить створити команду професіоналів-одномумців, а іноді навіть може привести до втрати персоналу і зменшення конкурентоспроможності фірми на ринках готової продукції.

10. В умовах невизначеності та мінливості зовнішнього середовища, для успішного і довготривалого функціонування підприємства на ринку, вирішального значення набуває проблема забезпечення стійкого розвитку підприємств. Запропонована модель діагностування безпечного розвитку

сільськогосподарського підприємства, що передбачає проведення оцінки з урахуванням специфіки галузі, перспектив розвитку підприємства та ринкового потенціалу за відібраними кількісними та якісними показниками на основі теорії нечітких множин. Визначення рівня безпечного розвитку на основі запропонованої моделі діагностування дає можливість здійснити детальний аналіз причин даного стану підприємства та змодельовати підвищення рівня його розвитку на перспективу. При оцінці з'являється можливість формування показників для оцінювання для конкретного підприємства. Даний підхід дає можливість значно підвищити рівень об'єктивності та повноти результатів оцінки безпечного розвитку підприємства.

11. Передумовою планування розвитку регіону є наявність регіональної соціально-економічної інформації. Проте надання лише наявних статистичних даних у невідповідній формі не дозволить досягти мети, яка дасть зацікавленим особам можливість проводити аналіз, необхідний для планування розвитку. У той же час виникає потреба в наборі відповідних аналітичних інструментів для полегшення кількісної маніпуляції з даними та допомоги в інтерпретації результатів. Саме для цього і проводиться детальний аналіз економічного потенціалу регіону (громади). За допомогою даного аналізу можуть бути вирішені поточні чи додаткові проблеми в контексті існуючих та майбутніх ресурсів, таким чином сприяючи сталому та прискореному розвитку регіону. Потужним інструментом розвитку регіону є співробітництво територіальних громад, що дає чимало переваг: об'єднання ресурсів, можливість надавати нові послуги чи підвищити якість вже існуючих послуг, зменшення витрат, залучення кваліфікованішого персоналу, покращення умов для залучення інвестицій та ін. Громади об'єднують зусилля, фінанси, кадри і вирішують ті питання, які самотужки ефективно вирішити складно або неможливо з різних причин.

12. Розробка і реалізація регіональної програми відтворення природного ресурсного потенціалу АПВ пов'язана з подоланням принципових труднощів інформаційного, наукового, технічного і організаційного характеру. Основна проблема пов'язана з виявленням і улагодженням суперечливих неспівпадаючих економічних інтересів багатьох юридичних осіб ресурсокористування різних форм власності, різних соціальних груп територіальних організацій та об'єднань, рад різних рівнів. Улагодження інтересів вище вказаних суб'єктів господарювання суттєво впливає на результативність програми. Перераховані труднощі можна подолати за допомогою спеціальної імітаційної системи. Така система складається з банку вихідних даних, набору економіко-екологічних алгоритмів і комп'ютеризованих програм, процедур аналізу варіантів програми й прийняття рішення на підставі результатів комп'ютерної обробки даних. Призначення імітаційної системи – генерування варіантів стратегій ресурсокористування в АПВ та їх всебічна комплексна оцінка з урахуванням потреб ресурсокористування регіону. Використання вище зазначених

підходів до відтворення природного ресурсного потенціалу АПВ дозволяє забезпечити економічну і продовольчу безпеку регіону, сталий розвиток підприємств агропромислового виробництва. Екологізація агропромислового виробництва дозволить сформувати екологічно комфортне середовище для життєдіяльності населення, забезпечити його екологічно чистою сільськогосподарською продукцією.

13. Передача земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад створює для їхніх бюджетів стабільне джерело надходжень; реалізація права оренди земельних ділянок через проведення аукціонів, особливо в електронній формі, дозволяє ефективніше використовувати існуючі земельні ресурси для поповнення місцевих бюджетів; найближчим часом органи місцевого самоврядування зможуть значно розширити площі земель, які будуть перебувати у їх комунальній власності за рахунок земель колективної власності ліквідованих колективних сільськогосподарських підприємств, а також нерозподілених земельних ділянок, невитребуваних часток (паїв); обсяг фінансових надходжень до місцевих бюджетів буде залежати не тільки від площі земельних угідь, які перебувають у комунальній власності громад, та площі земельних ділянок, що є у власності і користуванні юридичних та фізичних осіб на території цих громад, але й від того, наскільки ефективно органи місцевого самоврядування використають свої повноваження, щодо установаження єдиного податку та плати за землю; зміни у земельному законодавстві, а також податкове адміністрування мають спиратися на теоретико-методологічні принципи земельного оподаткування; подальше вдосконалення НГО земель сільськогосподарського призначення має враховувати зміни у дохідності сільськогосподарських товаровиробників та базуватися на оновлених показниках бонітування ґрунтів.

14. Одне з найвагоміших значень для збалансованого розвитку регіону має ринок праці, що може бути представлений ієрархією трьох складових: працівники підприємства, безпосередньо підприємство та сукупність підприємств ринку праці та фактичних та потенційних працівників. Розвиток кадрового потенціалу на підприємствах сприяє посиленню розвитку кожної складової. Зокрема, працівники підприємства, отримує можливість для свого розвитку, збільшення задоволення від праці та підвищення своєї конкурентоспроможності на ринку праці, що можливо знадобиться працівнику в майбутньому при пошуку кращого місця роботи. Підприємство за рахунок інвестицій у розвиток персоналу зміцнює свою конкурентоспроможність. Для самого регіонального ринку праці позитивні наслідки від розвитку персоналу на кожному окремому підприємстві полягають у збільшенні рівня зайнятості та зменшенні рівня безробіття в регіоні, збільшенні добробуту населення регіону та збалансованні процесів міграції між регіонами країни.

15. Економічна ефективність суб'єктів господарювання, незалежно від їх організаційно-правової форми і галузі функціонування, залежить від рівня

забезпеченості, раціонального співвідношення й ефективного використання ресурсного потенціалу підприємств у процесі господарської діяльності. Стан ресурсного потенціалу визначає рівень результативності підприємств та економіки в цілому, тому для забезпечення інтеграційних процесів входження України у світову розвинену економіку необхідно насамперед подбати про задовільний рівень ресурсного забезпечення. Отже, раціональне формування й ефективне використання ресурсного потенціалу є необхідною складовою ефективного функціонування підприємств в умовах динамічних змін. Оптимальні управлінські рішення, що стосуються ресурсного забезпечення діяльності сільськогосподарських підприємств, сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників, рівня фінансової та ринкової стійкості агропідприємств та зміцненню їхніх позицій не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках.

16. Еко-інновації сьогодні виступають вагомим чинником успішного розвитку регіонів на якісно новій основі, забезпечуючи одночасно економічне зростання та зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище. За таких умов органи влади регіонального рівня та органи місцевого самоврядування повинні зосереджувати більше уваги на стимулюванні розвитку еко-інновацій, використовуючи при цьому ті інструменти, що дають можливість безпосередньо задіяти стимулюючі чинники їх розвитку. Сприяння еко-інноваційному розвитку як складова політики у регіоні, повинно зосереджуватись на:

- виваженому формуванню середньострокових пріоритетів інноваційного розвитку регіонів з урахуванням цілей сталого розвитку;
- пріоритезації цілей сталого розвитку (збалансованого використання ресурсів) у Стратегії та програмах соціально-економічного розвитку;
- формуванню сприятливого еко-інноваціям соціо-культурного середовища через проведення тематичних соціо-культурних, освітніх та торгівельних заходів;
- раціональному плануванню використання просторового ресурсу, перегляді містобудівної документації;
- закріпленні фіксованої ставки (частки) бюджету розвитку, що має бути спрямована на проекти у сфері еко-інновацій (ураховуючи те, що цей обов'язок покладено на місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування відповідними законами);
- формуванню регіонального замовлення на навчання фахівців у секторі вищої освіти, післядипломної освіти у міждисциплінарних, а також екологічно спрямованих спеціальностях;
- створенні регіональних центрів інноваційного розвитку, з наданням повного циклу послуг суб'єктам господарювання;
- розвитку мережі природоохоронних територій для стимулювання розвитку туризму;
- розбудові інфраструктури, що є особливо важливим в контексті розвитку сільських територій та диверсифікації господарської діяльності

- в цій місцевості як вимозі забезпечення її сталого розвитку;
- регулюванні ринків (через виважену політику транспортного обслуговування – зі встановленням чітких стандартів та вимог щодо перевізників, урахуваючи екологічні аспекти їхньої діяльності);
  - сприянні еко-інноваціям на об'єктах комунальної власності;
    - сприянні еко-інноваціям через подання пропозицій про створення спеціальних (вільних) економічних зон, створення індустріальних парків, зокрема, у сфері поводження з відходами (переробки, обробки, подальшої утилізації);
    - диференціації ставок земельного податку залежно від видів господарської діяльності (збільшення ставок для традиційних видів господарювання та зниження ставок для органічних сільськогосподарських виробників) та ін.

17. Результативність виконання екологічних програм визначає перспективи соціально-економічного розвитку, що підкреслює доцільність фінансових важелів ефективного використання і покращання якості природних ресурсів. В роботі розроблена схема програмного забезпечення покращання якості природних ресурсів у сільськогосподарському виробництві. В межах економічного блоку здійснення програми необхідно здійснювати економічну оцінку стану якості природних ресурсів у сільськогосподарському виробництві й оцінити вплив якості природних ресурсів на показники регіонального економічного розвитку. Запропоновані концептуальні підходи дають змогу розробити фінансовий механізм формування і використання коштів для покращання якості природних ресурсів у сільськогосподарському виробництві шляхом створення регіонального фонду.

18. Контент сутнісної основи простору лісогосподарювання зводиться до трактування поняття «економічний простір», яке має багатоаспектний характер. Сутність економічного простору лісогосподарювання розкривається через особливості господарської діяльності у сфері використання, відтворення, охорони та збереження лісоресурсного потенціалу, а також функціонування територіального лісоресурсного капіталу. Економічний простір лісогосподарювання локалізується в географічному просторі і може мати певні адміністративні, організаційно-правові чи конкретні природно-географічні межі, а також зони функціонування територіального лісоресурсного капіталу (наприклад, це лісовий кластер, зони транскордонного співробітництва в системі глобального лісового господарства та ін.). Дослідження економічного простору лісогосподарювання виходить за межі змістовної основи економіки лісового господарства, теоретико-методологічної бази регіональної економіки, тому існує проблема формування нового напрямку в реалізації сталого просторового лісо- господарювання, що потребує консолідації досліджень в єдине ціле.

19. Комплексна оцінка економічних збитків від впливу експортно-імпортних операцій на довкілля враховує екологічний фактор при формуванні ефективного організаційно-економічного механізму регулювання експортно-імпортних операцій в регіоні. Найбільш прийнятним показником результативності функціонування еколого-економічної системи, що характеризує вплив обсягу експортно-імпортних операцій на елементи навколишнього природного середовища регіону, є валовий регіональний продукт. Коригування показника зовнішньоторговельного сальдо, при визначенні валового регіонального продукту, враховує економічну оцінку екологічної ємності експортно-імпортних операцій, які здійснюються на даній території. Так, негативний вплив експортно-імпортних операцій на стан навколишнього середовища в Сумській області оцінюється приблизно в 727,87 млн грн. Частково (68,1 млн грн) він компенсується за рахунок екологічних платежів, пред'явлених суб'єктам господарювання за використання природних ресурсів і забруднення навколишнього природного середовища, штрафів, позовів про відшкодування економічного збитку, заподіяного внаслідок порушення чинного природоохоронного законодавства України.

20. Успішний досвід функціонування молочних кооперативів у різних країнах доводить: прибутковий агробізнес в них можливий вже у недалекому майбутньому. В період створення регіональних економічних систем організація достатньої кількості молочних кооперативів в Україні дасть можливість селянам відчувати себе справжніми підприємцями, реалізуючи молоко за справедливою ціною. На перспективу розвиток кооперативів має стимулювати не просто заготівлю молока, але й скорочення логістичного ланцюжка та створення місцевих переробних підприємств в загальній регіональній економічній системі. В цілому ідеологія процесу кооперації полягає у співпраці місцевої влади, науки, бізнесу, релігійних громад. В Україні створена та розвивається система управління ризиками в аграрній сфері, зокрема молочної галузі, за участю держави, яка ставить за мету зниження ризиків, створення додаткових послуг і продуктів. Актуальним є створення державних фондів страхових резервів для підтримки агрострахування через розподіл витрат держави й страхувальників.

21. Враховуючи принцип комплексності показників економічної ефективності, було зв'язовано, що інтегральний показник в даному випадку повинен бути розрахований на основі двох груп параметрів: результативності, що відображається через відносні показники, і оптимальності, де в якості кількісних характеристик використані граничні величини.

Це стає здійсненним при побудові динамічної моделі бізнес-процесів підприємства, що дозволяє відбити його специфіку, задати необхідний рівень деталізації вихідних даних; а також надає можливість контролю проміжних результатів, обліку галузевих особливостей, внесення необхідних коректив й уточнень у розрахунки в ході імітаційного експерименту. Імовірність

одержання реалістичної оцінки стану підприємства зростає при моделюванні потоків ресурсів, пов'язаних з різними операціями підприємства.

Розраховані поліноми годографа, які відображають зміну стану виробничої системи під впливом часу, чітко засвідчують факт впливу багатьох факторів на здійснення технологічних операцій, сукупність яких являє собою бізнес-процес як деяку частину здійснюваною організацією діяльності, що перетворить на вході у виробничу систему фактори виробництва (ресурси) у кінцеві продукти (товари або послуги), одержувані на виході з її. Якщо якість операційної системи, що характеризується специфічними показниками рівня організації виробництва й керування, досить високе, то в ході ефективного функціонування системи утвориться додатковий продукт. Це забезпечує підприємству придбання ринкової цінності, істотно більшої, ніж фактори, що вводять в операційну систему, виробництва. Як було відзначено вище, якість організації процесу виробництва визначається гармонічним/оптимальним із всіх його елементів і стадій у просторі й часі. Критерієм досягнення цього стану може бути прийнята синхронна/ритмічна робота всіх складових виробничої системи.

Розроблений концептуальний підхід до побудови розрахунків показників економічної стійкості ґрунтується на побудові системи синергічної взаємодії організаційних (розподіл підприємства у відповідності до поставлених цілей і задач) та економічних (виокремлення центрів відповідальності, точок контролю та критеріїв ефективності протягом всього технологічного процесу чи виробничого циклу) параметрів функціонування галузі скотарства в сільськогосподарських підприємствах на умовах узгодженості інформаційних, матеріальних та грошових потоків.

Враховуючи принцип комплексності показників економічної ефективності, з'ясовано, що ранжований показник за рахунок полікритеріальності дозволяє не лише розраховувати коефіцієнти, але й правильно інтерпретувати отримані показники. Поліноми годографа Михайлова відображають зміну стану виробничої системи в часі, чітко засвідчують факт впливу багатьох факторів на здійснення технологічних операцій, що перетворить на вході у виробничу систему фактори виробництва (ресурси) у кінцеві продукти (товари або послуги), одержувані на виході з її.

СПИСОК ІНФОРМАЦІЙ ДЖЕРЕЛ

1. Тюнен И.-Г. Изолированное государство. – М.: Экономическая жизнь, 1926. – 340 с. Режим доступа: <https://www.twirpx.com/file/2360386/>
2. Alonso W. Location and Land Use. Towards a General Theory of Land Rent. – Cambridge, Massachusetts, 1964.
3. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / Марк Блауг; пер. З англ. – К.: Основи, 2001. – 670с.
4. Вебер А. О размещении промышленности: чистая теория штандорта / Пер. с нем. – М.: Книга, 1926. – 223 с.
5. Маршалл А. Принципы экономической науки. – М.: Прогресс, 1993. – 594 с
6. Пространственный анализ в экономической географии /Locational Analysis in Human Geography: Пер. с англ. / Питер Хаггет ; Пер. Ю.Г. Липеца и С.Н. Тагера ; Предисл. и ред. В.М. Гохмана и Ю.В. Медведкова. –М.: Прогресс, 1968. – 392с.
7. Льош А. Географическое размещение хозяйства. – М.: Иностранная литература 1959. – 455 с.
8. Колосовский Н.Н. Основы экономического районирования. – М.: Госполитиздат, 1958. – 200 с.
9. Калінчик М. Обговорення «Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій України на 2015-2020 рр.» [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.farmer-ukr.com/?p=1504#more-1504>
10. Концепція загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://ligazakon.ua>.
11. В Украине за два года валовой региональный продукт вырос на 20%. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://www.rbc.ua/rus/news/ukraine-dva-goda-valovoy-regionalnyu-produkt-1522931394.html>
12. Розанова Л. И. Методологические основы анализа регионального развития. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://e-notabene.ru/etc/article_11732.html
13. Бобылев, С.Н. Индикаторы устойчивого развития: региональное измерение [Текст]: учебное пособие. / С.Н. Бобылев // . – М.: Акрополь, ЦЭПР, 2007. – 60 с.
14. Цілі сталого розвитку 2016-2030 – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org.ua/ua/>
15. Растопчина Ю. Л., Ковальова Є. І. Індикатори сталого розвитку як інструмент оцінки розвитку сільського господарства та сільських територій // Молодий вчений. - 2012. - №11. - С. 195-197. - URL <https://moluch.ru/archive/46/5748/>
16. Горяня І.В. Формування методики оцінювання сталості розвитку регіонів / І.В. Горяня // Економічний аналіз. — 2013. — Т. 14, № 1. — С. 59—63.
17. Лишиленко, В. І. Регіональна економіка : підручник для студ. вищ. навч. закл. : затв. МОНУ / В. І. Лишиленко. - Київ : Центр учбової літератури, 2009. - 384 с.
18. Бабець І.Г. Проблеми методології дослідження сталого розвитку регіону в контексті економічної без) пеки / І.Г. Бабець, С.В. Сергієнко // Економічний вісник університету. — 2014. — Вип. 22 (1). — С. 121—127. — Режим доступа: [http://nbuv.gov.ua/jpdf/ecvu_2014_\)22\(1\)_23.pdf](http://nbuv.gov.ua/jpdf/ecvu_2014_)22(1)_23.pdf)
19. Качинський А.Б. Індикатори національної без) пеки: визначення та застосування їх граничних значень / А.Б. Качинський. — К.: НІСД, 2013. — 104 с.
20. Конюхов Ю. М. Механізм реалізації стратегії сталого розвитку соціально-економічного розвитку регіону / Ю. М. Конюхов // АгроСвіт. – 2015. – № 17. – С. 64–68.
21. Мазур, А. Г. Просторові аспекти розвитку регіональних економічних систем / А. Г. Мазур, С. А. Мазур // Зб. наук. пр. Вінн.нац. аграр. ун-ту. Серія: Економічні науки. – 2014. – Вип. 1 (87). – С. 26–32.
22. Джаман М. О. Теорія економіки регіонів [Текст] : навч. посібник / М. О. Джаман. - К. : ЦУЛ, 2014. - 384 с.

23. Анопченко Т. Ю. Структура социально-экономических и экологических составляющих системы комплексного развития территорий / Т. Ю. Анопченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.journal-nio.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1136&Itemid=102
24. Вахович І.М. Фінансові ресурси як чинник забезпечення сталого розвитку регіону / І.М. Вахович // Економічні науки. Серія: Регіональна економіка: зб. наук. пр. - Луцьк. - 2007. – №4 (13). Частина 1. – С. 38-51.
25. Григорук П. М. Складові регіональної соціально-економічної системи в умовах сталого розвитку / П. М. Григорук, Т. Ю. Федорова // Регіональна економіка. Бізнесінформ. - 2014. - № 12. - С.109-113.
26. Джаман М.О. Діагностика регіонального розвитку. Класифікація регіонів за рівнем соціально-економічного розвитку / М.О. Джаман / Теорія економіки регіонів. Навчальний посібник. – К. : Центр учбової літератури. - 2014. - 384 с.
27. Желаева С. Э. Институциональные аспекты устойчивого развития социо-эколого-экономических систем различных типов / С. Э. Желаева, В. Е. Сактоев, Е. Д. Цыренова. – Улан-Удэ : ВСГТУ. - 2005. – 153 с.
28. Иванов В. А. Методологические основы устойчивого развития региональных социо-эколого-экономических систем / В. А. Иванов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://koet.syktsu.ru/vestnik/2011/2011-2/3/3.htm>.
29. Пристайко О. Еколого-економічний потенціал сталого розвитку та його індикативний вимір / О. Пристайко, Є. Хлобистов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economicsof-nature.net/uploads/arhiv/2014/Prystayko.Pdf>.
30. Економічна діагностика параметрів регіонального розвитку / В. Ю. Медвідь, В.В. Храпкіна, // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент». - 2017 - випуск 4 (71). - С.86-90.
31. Щепак В. В. Складові регіональної соціально – економічної системи / В. В. Щепак // Вісник Хмельницького національного університету. - 2010 - №2. - Т. 1. - С.144-148.
32. Щепак В.В. Особливості соціально-економічної системи регіону/ В. В. Щепак // Економіка Криму. – 2010. – №2 (31). – С. 36 – 41.
33. Буряченко А. Є. Формування концепції комплексного регіонального розвитку / А.Є. Буряченко // Формування ринкової економіки. - 2013. - № 29. – С.78-93.
34. Мельник А.Ф. Стратегічне планування в системі інституційного забезпечення соціально-економічного розвитку України / А.Ф Мельник // Вісник економічної науки України. – 2008. – № 1 (13). – С. 74–83.
35. Таран-Лала О. М. Функціонування соціально-економічних систем: теорія та практика: монографія / О. М. Таран-Лала. – Полтава: ПУЕТ, 2016. – 332 с.
36. Територіальний розвиток і регіональна політика в Україні: Виклики та пріоритети України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; наук. редактор В. С. Кравців. – Львів, 2018. – 157 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).
37. Бібік Н.В. Організаційно-економічний механізм управління розвитком регіону (на прикладі Харківської області) / Н.В. Бібік // Науковий вісник Ужгородського університету: серія економіка. – спецвипуск 28 (частина 3). – 2009. – С.86 – 93.
38. Єліневський В.Ю. Механізми управління функціонуванням і розвитком територіальних соціально-економічних систем / В.Ю. Єліневський // Глобальні та національні проблеми економіки. –2014. –№ 2. – С. 1259- 1262.
39. Єліневський В.Ю. Теоретичні засади розвитку соціально-економічного потенціалу регіону/ В.Ю. Єліневський // Вісник Сумського національного аграрного університету. Сер. «Економіка і менеджмент». - № 1(67).- 2016. – С. 140-145.
40. Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: Зб. наук. пр. / Ред.: М.І. Долишній; Луц. держ.

техн. ун-т. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 112 с. – (Природокористування та ресурсозбереження; Вип. 6, № 4.).

41. Стовба Е.В. Применение методов кластерного анализа при разработке стратегии развития сельских территорий (на примере республики Башкортостан) / Е.В. Стовба // *Фундаментальные исследования*. – 2013. – № 1. – С. 233-237.

42. Управление развитием сельских муниципальных образований в аспекте экономического взаимодействия отраслей : монография / под. ред. А.М. Елисеева. – Томск : Изд-во Том. гос. архит.-строит. ун-та, 2011. – 120 с.

43. Аграрний сектор України. Державна підтримка розвитку малого бізнесу в Україні, -2015 р. - URL: <http://agroua.net/economics/documents/category-93/doc-90/> .

44. Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні - URL: <https://законодавство.com/ukrajiny-zakony/zakon-ukrajini-pro-rozvitok-derjavnu-pidtrimku.html>

45. Донських А.С. Державна підтримка - складова ефективної політики розвитку малого бізнесу. *Ефективна економіка*. - 2012. - № 10. - URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1500>

46. Небава М. І., Шайдюк І. Є., Черкасова Ю. І., Дмитрук А. В. Механізми державного регулювання та підтримки малого підприємництва в Україні. *Современные проблемы моделирования социально-экономических систем. Научный информационный журнал «Бизнес информ»*. 4(2). 2010 (382). С. 61–63.

47. Цегелик Г.Г., Квик М.Я. Державна підтримка розвитку малого підприємництва в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2010. Т.2. №1. С. 84-89.

48. Письменна Я.В. Державна політика у сфері розвитку малого бізнесу. Харків. 2012. 87 с.

49. Олійник К.А. Значення малого підприємництва в аграрному секторі економіки України. - URL: http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2011/Economics/12_87093.doc.htm

50. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. - URL: <http://minagro.gov.ua>.

51. Василенко В.Н. Многомерность параметров региона: моногр. [Текст] / В.Н. Василенко. – Дружковка: ООО «Юго-Восток, Лтд.», 2016. – 558 с.

52. Мазур А.Г. Новий регіоналізм та діагностика економічного розвитку регіональних економічних систем [Текст] / А.Г. Мазур // *Збірник наукових праць ВНАУ*. - №1 (56) Том 4. – 2012. – С. 3-10.

53. Медвідь В.Ю. Економічне регулювання регіонального розвитку: теорія, методологія, практика: монографія [Текст] / В.Ю. Медвідь. – НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. - Київ: Вид-во «Діса плюс» (16,3 д.а.), 2015. – 282 с.

54. Медвідь В.Ю. Передумови виникнення асиметрії економічного регулювання регіонального розвитку / В.Ю. Медвідь // *Перспективи розвитку економіки в ринкових умовах: матеріали II Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Мукачеве, 15-16 березня 2013 р.)*. – Мукачеве: Мукачівський державний університет, 2013. – С. 369-371.

55. Василенко В.М. Про деякі результати економічної діагностики розвитку регіонів / В.М. Василенко // «*Економіка України*», 1 (614). – С. 12-25.

56. Медвідь В.Ю. Економічне регулювання просторових відмінностей у соціально-економічному розвитку регіонів / В.Ю. Медвідь, Н.І. Строченко // *Вісник Сумського національного аграрного університету*. – 2015. – Вип. 8 (65). – С. 216-220.

57. Сегеда С.А. Оцінка споживання основних продовольчих продуктів в Україні / С.А. Сегеда // *Збірник наукових праць ВНАУ*. – Серія: Економічні науки. - № 3(69). – 2012. – С. 195-199.

58. Статистичний збірник «Регіони України», 2008: у 2 – х ч. Ч. 1 /Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: ІВЦ Держкомстату України,

76. Статистичний щорічник України за 2007 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Вид-во «Консультант», 2008. – 572 с.
77. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Вид-во «Консультант», 2009. – 567 с.
78. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Вид-во «Консультант», 2010. – 567 с.
79. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Вид-во «Консультант», 2011. – 560 с.
80. Статистичний щорічник України за 2011 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Вид-во «Консультант», 2012. – 560 с.
81. Статистичний щорічник України за 2012 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Вид-во «Консультант», 2013. – 552 с.
82. Статистичний щорічник України за 2013 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Вид-во «Консультант», 2014. – 534 с.
83. Статистичний щорічник України за 2014 рік / Державний комітет статистики України; за ред. І.М. Жук. – К., 2015. – 586 с.
84. Статистичний щорічник України за 2015 рік / Державний комітет статистики України; за ред. І.М. Жук. – К., 2016. – 575 с.
85. Статистичний щорічник України за 2016 рік / Державний комітет статистики України; за ред. І.Є. Вернера – К., 2017. – 611 с.
86. Статистичний щорічник України за 2017 рік / Державний комітет статистики України; за ред. А.О. Вишневська. – К.: Вид-во «Консультант», 2015. – 534 с.
87. Статистичний збірник «Паливно-енергетичні ресурси», 2009; за заг. ред. В.О. Піщейка: Державний комітет статистики України, 2010. – 443 с.
88. Статистичний збірник «Паливно-енергетичні ресурси», 2010; за заг. ред. В.О. Піщейка: Державний комітет статистики України, 2011. – 316 с.
89. Статистичний збірник «Паливно-енергетичні ресурси», 2012; за заг. ред. В.О. Піщейка: Державний комітет статистики України, 2013. – 334 с.
90. Статистичний збірник «Паливно-енергетичні ресурси», 2014; за заг. ред. Фризоренко А.О.: Державний комітет статистики України, 2015. – 325 с.
91. Статистичний збірник «Паливно-енергетичні ресурси», 2017; за заг. ред. Фризоренко А.О.: Державний комітет статистики України, 2018. – 194 с.
92. Статистичний збірник «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України», 2011; за заг. ред. Власенко Н.С.: Державна служба статистики України, 2012. – 54 с.
93. Статистичний збірник «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України», 2013; за заг. ред. Власенко Н.С.: Державна служба статистики України, 2014. – 57 с.
94. Статистичний збірник «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України», 2015; за заг. ред. Прокопенко О.М.: Державна служба статистики України, 2016. – 54 с.
95. Статистичний збірник «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України», 2017; за заг. ред. Прокопенко О.М.: Державна служба статистики України, 2018. – 59 с.
96. В'юненко О.Б. Побудова систем моніторингу, аналізу та оцінки прийняття рішень регіонального рівня для ситуаційних центрів АПК / А.В. Толбатов, В.А. Толбатов, С.В. Агаджанова, О.Б. В'юненко, С.В. Толбатов // Вимірювальна та обчислювальна техніка в технологічних процесах. – Хмельницький, 2015. – №4 – С.194-201.
97. Tolbatov A.V. Improving the information support of management of agricultural enterprises through innovations / О.В. Viunenko, М.М. Ruban, Н.А. Smoliarov, І.Н. Smoliarov, А.В. Tolbatov, V.A. Tolbatov, S.V. Tolbatov // SW Journal Agriculture. – Volume J21509 (9). (November 2015). – P. 8-13. – URL: <http://www.sworld.com.ua/e-journal/j21509.pdf>

98. Толбатов А.В. Виртуальні когнітивні центри як інтелектуальні ІТ системи моніторингу та оцінки роботи регіональних агропромислових комплексів / А.В. Толбатов, В.А. Толбатов, С.В. Агаджанова, О.Б. В'юненко, С.В. Толбатов // Вимірювальна та обчислювальна техніка в технологічних процесах. – Хмельницький, 2015. – №2 – С.112-116.
99. Толбатов А.В. Научное окружение современного человека: Экономика, Менеджмент, Медицина и фармацевтика, Химия, Биология, Сельское хозяйство, География и Геология : монография / [авт.кол. : Львович И.Я., Н.М. Орлов, Преображенский А.П., Толбатов А.В., Чопоров О.Н. и др.]. – Одесса: КУПРИЕНКО СВ, 2018 – 175 с.
100. Толбатов А.В. Научное окружение современного человека: Образование и воспитание, Философия, Культура и искусство, Юриспруденция, История, Архитектура и строительство : монография / [авт.кол. : И. Я. Львович, Ю. П. Олексин, А. П. Преображенский, А. В. Толбатов, О. Н. Чопоров и др.]. – Одесса: КУПРИЕНКО СВ, 2018 – 169 с.
101. Толбатов В. А. Научное окружение современного человека: Техника и технологии : монография / [авт.кол. : И. Я. Львович, А. П. Преображенский, В. А. Толбатов, И. Ф. Червоный, О. Н. Чопоров и др.]. – Одесса: КУПРИЕНКО СВ, 2018 – 181 с.
102. Толбатов В.А., Добророднов О.А., Толбатов А.В., В'юненко О.Б., Толбатов С.В. Оцінка повноти захисту технологічного обладнання від відмов у системі управління / “Вимірювальна та обчислювальна техніка в технологічних процесах”. – Вип.№ 3(52). – Хмельницький, 2015. – С.30-33.
103. Толбатов А.В. Моніторинг інформаційних процесів як складова частина функціонування газотурбінної електростанції / Матеріали V науково-технічної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців: ”Комп’ютерний моніторинг та інформаційні техногії – 2009” (12-15 травня 2009 р.). – Донецьк, ДонНТУ, 2009. – С. 374-376.
104. Толбатов А.В., Толбатов В.А., Толбатов С.В. Техніко-економічне обґрунтування побудови систем управління підвищеної надійності / Вісник Сумського державного університету. Серія: «Технічні науки». – №3. – Суми, 2012 – С. 68-71.
105. Толбатов А.В. Инновационные подходы к развитию сельского хозяйства. Глава 1. Інноваційні підходи інформаційної підтримки діяльності агропромислового комплексу регіону [Текст] / А.В. Толбатов, В.А. Толбатов, А.Б. В'юненко, Г.А. Смоляров, Ю.Г. Смоляров, С.Н. Виганяйло, Я.В. Долгих, М.Н. Рубан // Монографія. – Одесса: КУПРИЕНКО СВ, 2015. – С.7-26.
106. Лавров Є.А., В'юненко О.Б. Методологія комп’ютерної технології упереджуючого управління для АПК регіону // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Глобальні та регіональні проблеми інформатизації в суспільстві та природокористуванні», НУБіП (13-14 червня 2013 р.) - Київ, 2013. – С. 183-184.
107. Лавров Е.А., В'юненко А.Б. Разработка концепции единого информационного пространства региона для мониторинга уровней социально-экономического развития.// Материалы III Всероссийской научной конференции "Информационные технологии в науке, образовании и экономике", 10-14 ноября 2008 г., г. Якутск - Якутск: Институт математики и информатики ЯГУ, 2008. - Часть II. - С. 171-173.
108. В'юненко, О.Б. Проблеми створення моделі системи автоматизованого моніторингу сільського господарства / О.Б. В'юненко // Вісник Сумського НАУ. Серія: Економіка і менеджмент – Суми, 2015.
109. В'юненко О.Б., Толбатов А.В., Агаджанова С.В., Толбатов В.А., Толбатов С.В. Виртуальні когнітивні центри як інтелектуальні ІТ системи моніторингу та оцінки роботи регіональних агропромислових комплексів / “Вимірювальна та обчислювальна техніка в технологічних процесах”. – Вип.№ 2(51). – Хмельницький, 2015. – С.112-116.

110. В'юненко О.Б., Толбатов А.В., Агаджанова С.В., Толбатов В.А., Толбатов С.В. Модель віртуального когнітивні центру як інтелектуальної ІТ системи для систем моніторингу агропромислових комплексів / Вимірювальна та обчислювальна техніка в технологічних процесах: матеріали XIV міжнар. наук.-техн. конференції (5-10 червня 2015 р., м.Одеса) – Хмельницький, 2015 №3. С. 147-148.
111. Толбатов А.В. Инновационная наука, образование, производство и транспорт: Техника и технологии : монография / [авт.кол. : Верховлюк А.М., Иванова Т.Н., Копей Б.В., Толбатов В.А., Толбатов А.В. и др.]. – Одесса: КУПРИЕНКО СВ, 2018 – 223 с. : ил., табл. – (Серия «Инновационная наука, образование, производство и транспорт» ; №1). ISBN 978-617-7414-51-2.
112. Конституція України. - Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
113. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України № 280/97 від 21 травня 1997 р. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>
114. Формування спроможних територіальних громад : практичний посібник / Асоціація міст України. – Режим доступу : http://auc.org.ua/sites/default/files/library/otgbook3new_obgortka_i_blok.pdf
115. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад : постанова Кабінету міністрів України від 8 квіт. 2015 р. № 214 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF>
116. Возний С. О. Механізми взаємодії органів місцевого самоврядування з органами державної виконавчої влади щодо формування дієздатних територіальних громад / С. О. Возний // Теорія та практика державного управління. - №4(55). – 2016. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2016-4/doc/3/06.pdf>
117. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування (станом на 10.01.2019) Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України: [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://decentralization.gov.ua/mainmonitoring#main-info>
118. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації : Закон України від 23 верес. 1997 р. № 539/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/539/97-%D0%B2%D1%80>
119. Про доступ до публічної інформації Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
120. Експертний аналіз бюджетів 665 ОТГ за 9 місяців 2018 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://decentralization.gov.ua/news/10138>
121. Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України №2850-IV від 8 верес. 2005 р. № 2850-IV (редакція від 02.12.2012 р.). - Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2850-15/print>
122. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://me.kmu.gov.ua/>
123. Сумська область «з новими традиціями і великими амбіціями» // Данкор Онлайн. - Режим доступу : <http://www.dancor.sumy.ua/articles/politics/245390>
124. Про Державний бюджет України на 2018 рік: Закон України від 07.12.2017 № 2246-VIII – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19>
125. Балановська Т. І. Ринок праці: реалії та перспективи [Електронний ресурс] / Т. І. Балановська, О. П. Гоголя, Н. І. Драгнева. – Режим доступу : www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/.../17.pdf
126. Економічна діагностика параметрів регіонального розвитку / В. В. Храпкіна, В. Ю. Медвідь // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія :

Економіка і менеджмент. - 2017. - Вип. 4. - С.86-90. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vsna_ekon_2017_4_18

127. Лазоренко К. С. Структурні зрушення економіки Сумщини та їх вплив на розвиток регіонального ринку праці / К. С. Лазоренко. // Регіональна економіка. – 2010. – №4

128. Лісогор Л.С. Конкуренентність ринку праці: механізми реалізації (монографія) / Відпов. ред. Е.М. Лібанова. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАНУ, 2005. – 168 с.

129. Петрова І.Л. Сегментація ринку праці: теорія і практика регулювання / І. Л. Петрова. – К. : Ін-т економіки, управління та господарського права, 1997. – 298 с., - С.144.

130. Ринок праці та зайнятість населення: проблеми теорії та виклики практики : кол. моногр. / Ред.-координатор М. В. Туленков. – К. : ПІК ДСЗУ, 2010. – 363 с.

131. Ринок праці: реалії та перспективи / Н. І. Драгнєва, Т. І. Балановська, О. П. Гогоуля // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. – 2012. – №2. – С. 17–23.

132. Семикіна М.В. Конкуренція і конкурентоспроможність на ринку праці: методологія визначення / М.В. Семикіна // Демографія та соціальна економіка. - 2008. - № 2(10) - С.94-103

133. Чернявська О. В. Регіональні аспекти аналізу та регулювання ринку праці України : монографія : в 2 ч. / О. В. Чернявська. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2011. – 345 с.

134. Статистичний щорічник Сумської області за 2016 рік // Головне управління статистики у Сумській області. – 2017.- 482с.

135. Аналітична інформація Державної служби зайнятості – Режим доступу: www.dcz.gov.ua

136. Аналітична інформація Головного управління статистики у Сумській області – Режим доступу: <http://sumy.ukrstat.gov.ua/?menu=335&level=3>

137. IMF Executive Board Approves 14-month US\$3.9 Billion Stand-By Arrangement for Ukraine, US\$1.4 Billion for Immediate Disbursement: PRESS RELEASE NO. 18/483. – Режим доступу : <https://www.imf.org/en/News/Articles/2018/12/18/pr18483-ukraine-imf-executive-board-approves-14-month-stand-by-arrangement>

138. Андрушків, Б. М. Адаптивна структурно-компонентна модель забезпечення економічної безпеки підприємства [Текст] / Б. М. Андрушків, Л. Я. Малюта, О. Б. Погайдак // Економічний аналіз: зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол.: О. В. Ярошук (голов. ред.) та ін. – Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2016. – Том 25. – № 2. – С. 42-50 Режим доступу: <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/8333/1/7.pdf>

139. Аранчій В.І. Оцінка ймовірності настання банкрутства сільськогосподарських підприємств / В.І. Аранчій, А.С. Лесюк // Облік і фінанси. – 2015. – № 3 (69). – С.62-69

140. Вахлакова В. В. Оцінювання фінансової та ринкової складових економічної безпеки підприємства // Бізнес Інформ. – 2017. – №8. – С. 212–218

141. Голович Н. М. Методика аналізу та оцінки рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств [Електронний ресурс] / Н. М. Голович // Вісник Одеського національного університету. Економіка. - 2013. - Т. 18, Вип. 3(1). - С. 79-83. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_ekon_2013_18_3\(1\)_22](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_ekon_2013_18_3(1)_22)

142. Гнилицька Л. Теоретико-методологічний інструментарій формування системи забезпечення економічної безпеки підприємства / Л. Гнилицька // Бухгалтерський облік і аудит. - 2013. - №9. - С.37-45

143. Денисенко М.П. Зарубіжний досвід регулювання економічної безпеки / М. П. Денисенко, П. Т. Колісниченко // Інвестиції: практика та досвід – 2017. – №6. –

C.15-19

144. Дикань В. Л. Методика експрес-діагностики економічної безпеки підприємства залізничного транспорту / В. Л. Дикань, І. В. Воловельська // Ефективна економіка. – 2016. – №3. – Режим доступу: <http://www.m.nauka.com.ua/?op=1&j=efektyvna-ekonomika&s=ua&z=4821>
145. Діденко Є. Особливості управління стратегією безпечного розвитку підприємства [Текст] / Є. О. Діденко // Київський національний університет технологій та дизайну. Вісник КНУТД. – 2015. – № 2(85). – С. 15-21
146. Єрмаков О.В. Концептуальні засади формування економічної стійкості сільськогосподарських підприємств [Електронний ресурс] / О. Ю. Єрмаков, В. С. Дяченко // Ефективна економіка. – 2016. – №6. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5021>
147. Єфімова Г.В. Планування безпечного розвитку підприємства на основі результатів діагностики рівня його економічної безпеки / Г. В. Єфімова, С. М. Марущак // Економіка: реалії часу. – 2013. – № 3. – С. 43-49
148. Зубко Т.Л. Методика визначення економічної безпеки підприємства / Т.Л. Зубко // Економіка. Менеджмент. Бізнес. – 2016. – №2 (16). – С. 69–76.
149. Ильяшенко С.Н. Составляющие экономической безопасности предприятия и подходы к их оценке / С.Н. Ильяшенко // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – №3. – С. 13-19
150. Іванова Н.С. Модель оцінки економічної безпеки агропромислових підприємств. – Економічний часопис-XXI, 2011 – <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/47812/08-Ivanova.pdf?sequence=1>
151. Караєва Н.В. Методичні основи визначення рівня ЕБУ на основі теорії нечітких множин / Н.В. Караєва // ЕБД і науково-технологічні аспекти її забезпечення: пр. II-го наук.-практ. семінару з міжнародною участю, 21-22 жовт. 2010 р. –Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2010. – С. 124–135.
152. Козаченко Г. В. Оцінювання економічної безпеки підприємства: аналіз основних підходів / Г. В. Козаченко, Ю. С. Погорелов. — В кн.: Менеджмент безпеки держави, регіону, підприємства: проблеми і виклики сьогодення : [монографія]; за заг. ред. З. Б. Живко, І. Г. Бабець. — Львів: Ліга-Прес, 2015. — С. 238–251. <http://reposit.pntu.edu.ua/handle/PolNTU/1301>
153. Козаченко Г. В. Природа кризи в діяльності підприємства / Козаченко Г. В., Надьон Г. О // Проблеми економіки. – 2017. – №3. – С. 175–181.
154. Колесник В.М. Оцінка економічної безпеки аграрних підприємств / Колесник В.М. Бабелюк І.В. // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2016. – Вип.9. – С.228-231 <http://global-national.in.ua/archive/9-2016/48.pdf>
155. Копьонкіна В. Д. Сутність економічної стійкості підприємства / В. Д. Копьонкіна // Інвестиції: практика та досвід. – 2016. – № 11. – С.59-61
156. Куделя Л.В. Формування механізму управління економічною безпекою сільськогосподарських підприємств: дис. ... канд. ек. наук: спец. 08.00.04 / Л.В. Куделя. – Харків, 2016. – 217 с.
157. Кулаженко В.В. Система моніторингу економічної безпеки як чинник формування його конкурентоспроможності / В.В. Кулаженко // Ефективна економіка. – 2016. – №8 – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5127>
158. Марущак С. М. Методика оцінки рівня економічної безпеки підприємства на основі теорії нечітких множин / С. М. Марущак // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – Хмельницький: ХНУ. – 2011. – № 5, Т. 1. – С. 16-21.
159. Мішина С.В. Система експрес-моніторингу фінансової безпеки підприємства / С. В. Мішина, О. Ю. Мішин // Актуальні проблеми економіки.- 2015. – №1(163). – С.162-172
160. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство /

Геєць В. М., Кизим М. О., Клебанова Т. С., Черняк О. І. та ін.; за ред. Гейця В. М.: Монографія. – Х.: ВД "ІНЖЕК", 2006. – 240 с.

161. Недосекин А. О. Применение теории нечетких множеств к задачам управления финансами. // Аудит и финансовый анализ.- 2000 - № 2 [Електронний ресурс] – Режим доступу:<http://www.cfin.ru/press/afa/2000-2/08-1.shtml>

162. Pilipenko N. M. Economic security as a dynamic characteristic of an enterprise [Електронний ресурс] / Pilipenko N. M., Pilipenko V. V. // Economy and society – 2017 - №10 – С.338-342. Режим доступу: www.economyandsociety.in.ua

163. Пилипенко Н.М. Альтернативне оцінювання безпечного розвитку сільськогосподарського підприємства / Н. М. Пилипенко, А. І. Кліпун // Стан та розвиток підприємництва в умовах ринкової економіки: проблеми та перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 19-20 січня 2018 р.). – Дніпро: НО «Перспектива», 2018. – С.88 –91.

164. Пилипенко Н. М. Концепція економічно-безпечного розвитку підприємства в сучасних умовах господарювання / Н. М. Пилипенко, А. І. Кліпун [монографія] / Детермінанти соціально-економічного розвитку підприємств: монографія. Вип. 4 / за наук. ред. Строченко Н.І., Пилипенка В.В, Ковальової О.М. – Суми, "Сумський національний аграрний університет", 2017. – 350 с. – С.99-112

165. Пилипенко Н. М. Особливості оцінки економічної безпеки сільськогосподарських підприємств / Н.М. Пилипенко, А. І. Кліпун // International Scientific Journal — 2018. — №1. — С.44-49. Режим доступу: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/15156667597291.pdf>

166. Пилипенко Н. М. Розвиток методичних підходів до оцінки економічної безпеки підприємства / Н. М. Пилипенко // Ефективна економіка.– 2017. – №12.– Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5953>.

167. Пилипенко Н. М. Економічна безпека як чинник стійкого розвитку підприємства / Н. М. Пилипенко // «Професійний менеджмент в сучасних умовах розвитку ринку»: Матеріали доповідей V науково-практичної конференції з міжнародною участю (1 листопада 2016 р.): Збірник. – Х. : Монограф. – 2016. – 358с.–С.95-96

168. Пилипенко Н. М. Конкурентоспроможність як невід’ємна складова забезпечення економічної безпеки підприємства. / Н. М. Пилипенко // Матеріали міжнародної наукової інтернет-конференції «Стан та перспективи розвитку обліково-аналітичного забезпечення управління підприємницькою діяльністю в умовах євроінтеграційних процесів» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.reu.chteiknteu.cv.ua/?p=1283>

169. Пилипенко Н. М. Теоретико-методологічні підходи до визначення понять: «безпека», «загрози», «економічна безпека підприємства» / Н. М. Пилипенко // Вісник СНАУ. – 2016. - №12(70). - С.15- 19

170. Рябенко Г. М. Загрози та шляхи зміцнення економічної безпеки аграрних підприємств України / Рябенко Г. М., Сарафін О. В. // Глобальні та національні проблеми економіки. - 2016. - Випуск 13. - С.360-363

171. Сак Т. В. Діагностування рівня економічної безпеки підприємства в умовах обмеженості інформації // Глобальні та національні проблеми економіки, 2015. – Випуск 3. – С. 404 – 408.

172. Скриньковський Р. М. Економічна безпека підприємства: сутність, класифікація та система діагностики / Р. М. Скриньковський / Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. – №3. – С. 414-418

173. Талавирия О. М. Теоретико-методологічні підходи економічного аналізу розвитку підприємства // Науковий вісник Ужгородського університету. - 2015. - Серія "Економіка". Випуск 1 (45). Т.2. - С.278-280

174. Ткачук В. І. Економічна безпека та стійкість сільськогосподарських підприємств : монографія / В. І. Ткачук, О. А. Прокопчук, М. І. Яремова. – Житомир :

«Видавництво «Волинь», 2013. – 276 с.

175. Тулуб О. М. Механізм протидії зовнішнім загрозам економічній безпеці суб'єктів господарювання / О. М. Тулуб, В. Е. Василенко // Інвестиції: практика та досвід. - 2016. - № 17. - С.64-68

176. Устойчивое развитие предприятия, региона, общества: инновационные подходы к обеспечению: монография / под общ. ред. д-ра экон. наук, профессора О. В. Прокопенко. – Польша: «Drukarnia i Studio Graficzne Omnidium», 2014. – 474 с.

177. Фролова Л. В. Методичні підходи до оцінювання економічної безпеки підприємства / Л. В. Фролова, О. В. Роженко // Актуальні проблеми економіки. – 2016. – №3(177). – С.199-209.

178. Хлевицька Т. Б. Структура економічної безпеки підприємства: інституціональний підхід / Т. Б. Хлевицька // Актуальні питання економіки та управління у сучасних соціально-економічних умовах: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 14–15 жовтня 2013 р. – Дніпропетровськ : «Герда», 2013. – 313 с

179. Череп А. В. Аналіз показників економічної безпеки підприємств агропромислової галузі / А. В. Череп, Н. С. Иванова // Інвестиції: практика та досвід. - 2011. - № 17. - С. 24-27. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2011_17_8.

180. Шабінський О. В. Управління економічною безпекою аграрних підприємств: теорія, методологія, практика: дис. ... докт. ек. наук: СПЕЦ. 08.00.04 / О.В. Шабінський. – Харків, 2015. – 385 с.

181. Шемаєва Л. Г. Економічна безпека підприємств у стратегічній взаємодії з суб'єктами зовнішнього середовища: автореф. дис. д-ра. экон. наук / Л. Г. Шемаєва. – Ун-т економіки та права «КРОК». – К., 2010 – 39с.

182. Янковець Т. М. Взаємозв'язок потенціалу, економічної безпеки та розвитку економічних систем / Т. М. Янковець // Актуальні проблеми економіки. – 2015. – №9. – С. 66-73.

183. Артеменко В. Основи вимірювання регіонального розвитку з використанням концепції якості життя / В. Артеменко // Регіональна економіка. - 2003. - № 2. – С. 133-142.

184. Євдокименко В. Стратегія соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальної одиниці: концептуальний підхід в сучасних умовах / В. Євдокименко // Регіональна економіка. - 2004. – № 2. - С. 104-117.

185. Котляр А. Б. Сутність фінансових ризиків підприємства та методичні підходи до їх оцінки у процесі прийняття фінансово-інвестиційних рішень / А. Б. Котляр, О. М. Грубляк // Кримський економічний вісник. – 2013. – № 1. – С. 63–65.

186. Лук'яненко О. І. Аналіз методів оцінки стійкості регіонального розвитку / О. І. Лук'яненко // Кримський економічний вісник. – 2013. – № 1. – С. 103–105.

187. Свеженцев О. О. Методичні підходи до кількісної оцінки інвестиційного ризику / О. О. Свеженцев // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». –2012. – № 6. – С. 89 – 94.

188. Imansyah H., 2000, The Development of a Horizontal Hybrid Method for Constructing Input-Output Tables: A Fundamental Economic Structure Approach to Indonesia, Unpublished Doctoral Dissertation, The University of Queensland, Australia.

189. Innovation-driven Growth in Regions: The Role of Smart Specialisation. OECD/OCDE, 2013.

190. Le Gallo, J., 2004, “Space-Time Analysis of GDP Disparities Among European Regions: A Markov Chains Approach”, International Regional Science Review, 27(2):138-173.

191. Thakur S.K., 2010, “Identification of Regional Fundamental Economic Structure (FES): An Input-Output and Field of Influence Approach”, in A. U. Santos-Paulino and G. Guanghua Wan (eds.), The Rise of China and India: Impacts, Prospects and Implications, Palgrave-Macmillan, forthcoming.

192. Rey, S., 2001, "Spatial Empirics for Economic Growth and Convergence", *Geographical Analysis*, 33(3):195-214.
193. Дані Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
194. Дані Управління статистики Сумської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sumy.ukrstat.gov.ua/>
195. Закон України «Про інвестиційну діяльність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1560-12>.
196. Борисова, В. А. Регулювання процесу економічного відтворення природно-ресурсного потенціалу АПВ // В. А. Борисова // В кн. Розвиток національних фінансово-економічних систем в умовах глобалізації: Збірник матеріалів Міжнародної наук.-практ. інтернет-конф. пам'яті професора М. Г. Михайлова (22 листопада 2018 р.; м. Суми) / Відпов. за вип. О. Пасько. Суми: СНАУ, 2018. – С. 204-207.
197. Борисова, В. А. Страховий захист якості земельних ресурсів // В. А. Борисова // В кн. Сучасний рух науки: тези доп. II міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 28-29 червня 2018 р. – Дніпро, 2018. – С. 39-44.
198. Дудчик, О. Ю. Аналіз капітального інвестування агропромислового комплексу України // О. Ю. Дудчик // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. – № 4. – С. 826–829.
199. Економічна оцінка природного багатства України : [монографія] / за заг. ред. акад. НАН України, д.е.н., проф. С. І. Пирожкова; акад. НААН України, д.е.н., проф. М. А. Хвеси́ка. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2015. – 396 с.
200. Лупенко, Ю. О. Розвиток аграрного сектору економіки України: прогнози та перспективи / Ю. О. Лупенко // Науковий вісник Мукачівського державного університету, Серія «Економіка». – 2015. – Вип. 2 (4). Частина 2. – С. 30–34.
201. Шарыбар, С. В. Формирование рациональной социально-эколого-экономической инвестиционной политики сельскохозяйственной организации // С. В. Шарыбар // Актуальні проблеми економіки. – 2014. – № 10 (160). – С. 270–275.
202. Куценко, В. І. Соціоекологічні пріоритети сталого розвитку сільських територій: [монографія] / В. І. Куценко, Я. В. Остафійчук, М. В. Ільїна та ін. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2016. – 351 с.
203. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 218 с.
204. Лупенко, Ю. О. Стратегічні напрями інвестиційного забезпечення розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / Ю. О. Лупенко, М. Я. Дем'яненко, М. І. Кісіль та ін. / за ред. Ю. О. Лупенка та М. І. Кісіля. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 66 с.
205. Саблук, П. Т. Концептуальні засади розробки і реалізації інвестиційних програм в аграрно-промисловому виробництві / П. Т. Саблук, М. Ю. Коденська. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 46 с.
206. Borisova, V. Investment Management of Agro-Ecological Farms / V. Borisova, I. Samoshkina // BIO Web of Conferences. – Volume 10, 01003 (2018). – [Електронний ресурс]: https://www.bioconferences.org/articles/bioconf/abs/2018/01/bioconf_wipie2018_01003/bioconf_wipie2018_01003.html (indexed in Web of Science)
207. Балацкий Е. Инвариантность фискальных точек Лаффера / Балацкий Е. // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 6. – С. 62–71.
208. Буздалов И. Природная рента как категория рыночной экономики / И. Буздалов // Вопросы экономики. – 2004. - №3. – С.24-35.
209. Головне управління Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру у Сумській області: офіційний сайт [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://sumska.land.gov.ua/v-rezultati-provedennia-zemelnykh-auksioniv-u-mynulomu->

rotsi-do-biudzhetiv-sumshchyny-nadiishlo-ponad-15-milioniv-hryven/.

210. Горб-Ромашкевич Ф. Поземельный кадастр в теории и практике первой половины XIX столетия / Горб-Ромашкевич Ф. – Варшава: Типография Варшавского уч. округа, 1892. – Ч. I. - II + 281 с.

211. Державна служби України з питань геодезії, картографії та кадастру: офіційний сайт [Електронний ресурс]. - Режим доступу: [land.gov.ua/wp-content/.../02/NGO SG 01 01 2018.xls](http://land.gov.ua/wp-content/.../02/NGO_SG_01_01_2018.xls).

212. Держгеокадастр підбив підсумки 2018 року у сфері земельних відносин [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://land.gov.ua/derzhheokadastr-pidbyv-pidsumky-2018-roku-u-sferi-zemelnykh-vidnosyn/>.

213. Деякі питання реалізації пілотного проекту із запровадження електронних земельних торгів і забезпечення зберігання та захисту даних під час їх проведення: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.06.2017 № 688 (Редакція станом на 03.07.2018). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2017-%D0%BF>.

214. Емельянов А. М. Экономика сельского хозяйства : учебник / Емельянов А. М. – М. : Экономика, 1982. – 560 с.

215. Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III (Редакція станом на 01.01.2019). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.

216. Иохин В. Я. Экономическая теория : учебник / В.Я. Иохин– М. : Юристъ, 2000. – 861 с.

217. Історія економічних учень : підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Тарасенко. – К. : КНЕУ, 2001. – 564 с.

218. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / Кенэ Ф. – М. : Издательство социально-экономической литературы («Соцэкгиз»), 1960. – 551 с.

219. Лебедев В. О поземельном налоге / Лебедев В. – СПб. : Типография и литография Карла Куна, 1868. – IV + 153 с.

220. Макконнелл Кэмпбелл Р. Экономикс: Принципы, проблемы и политика : в 2 т. : пер. с англ. 11-го изд. / Кэмпбелл Р. Макконнелл, Стенли Л. Брю – М. : Республика, 1992. – Т. 2. – 400 с.

221. Мартин А.Г. Оновлення методичних засад нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zsu.org.ua/andrij-martin/9220-onovlennya-metodichnikh-zasad-normativnoji-groshovoji-otsinki-zemel-silskogospodarskogo-priznachennya>.

222. Міністерство аграрної політики та продовольства України: офіційний сайт [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://minagro.gov.ua/organic_ministry?nid=26760.

223. Моніторинг земельних відносин в Україні: 2016-2017. Статистичний щорічник [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://land.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/monitoring.pdf>.

224. Національний банк України: офіційний сайт [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.bank.gov.ua/control/uk/index>.

225. Петти В. Трактат о налогах и сборах. Verbum sapienti – слово мудрым. Разное о налогах / В. Петти– М. : Ось – 89, 1997. – 112 с.

226. Питання передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 січня 2018 р. № 60-р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pitannya-peredachi-1>.

227. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI (Редакція станом на 01.01.2019). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

228. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення

питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні: Закон України 10.07.2018 № 2498-VIII. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-19>.

229. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи: Закон України від 28.12.2014 р. № 71-VIII [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/71-19>.

230. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році: Закон України від 24.12.2015 № 909-VIII [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/909-19/page>.

231. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році: Закон України від 20.12.2016 № 1791-VIII [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1791-19>.

232. Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2016 № 831 (Редакція станом на 27.02.2018). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2016-%D0%BF>.

233. Про Методику грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.03.1995 р. № 213 // Законодавство України про земельні ділянки. Аграрне законодавство України. – 1997. – Вип. 2, № 6. – С.40-46.

234. Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв): Закон України 05.06.2003 № 899-IV (Редакція від 01.01.2019). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/899-15>.

235. Про фіксований сільськогосподарський податок: Закон України від 17.12.1998 № 320-XIV [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-14>.

236. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / Сміт А. ; пер. О. Васильєва, М. Межевікіної, А. Малівського ; наук. ред. Є. Литвин. – К. : Port-Royal, 2001. – 593 с.

237. Стігліц Джозеф Е. Економіка державного сектора : пер. з англ. / Джозеф Е. Стігліц – К. : Основи, 1998. – 854 с.

238. Третяк А.М. Нова методика нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення: позитивні та негативні сторони / А.М. Третяк, В.М. Третяк, О.Ф. Ковалишин, Н.І. Кришеник // Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. – 2017. - №1. – С.35-42.

239. Як вирахувати вартість 1 га землі за новою нормативною грошовою оцінкою? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://agropolit.com/spetsproekty/227-yak-virahuvati-vartist-1-ga-zemli-za-novoju-normativnoju-groshovoyu-otsinkoyu>.

240. Ведерніков М.Д. Підвищення ефективності використання персоналу підприємства / М.Д. Ведерніков, В.А. Клімас // Приазовський економічний вісник – 2018. – Випуск 5(10). - С.139-144 - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : rev.kpu.zp.ua

241. Дрозач М. І. Розвиток професійного навчання кадрів на виробництві в контексті зарубіжного досвіду / М. І. Дрозач // Наука та інновації. – 2008. – № 3. – Т 4. – С. 88

242. Ковальова О.М. Сутність кадрового потенціалу та напрями підвищення ефективності його використання / О.М. Ковальова, Д.О. Скрипка // Приазовський економічний вісник – 2018. – Випуск 5(10). - С.218-223 - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : rev.kpu.zp.ua

243. Краснокутська Н.С. Потенціал підприємства: формування та оцінка: Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 352 с.
244. Морозов О.Ф. Система управління розвитком персоналу підприємства / О.Ф. Морозов, О.В. Гончар // Ефективна економіка. – 2017. - №1. - [Ел.ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5372>
245. Управління ресурсами підприємства: Навч. посіб./ Під ред. к.е.н. Ю.М. Воробйова і д.е.н. Б.І. Холода. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 288 с.
246. Шевченко Л.С. Ринок праці в аспекті сучасної парадигми регіонального економічного розвитку / Л.С. Шевченко – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11830/19-Shewchenko.pdf>
247. Загородній А.Г., Вознюк Г.Л., Смовженко Т.С. Фінансовий словник. - 4-е вид., випр. та доп. - К.: Т-во „Знання”, КОО ; Л.: Вид-во Львів. банк. ін-ту НБУ. 2011. - 566 с
248. Экономический потенциал развитого социализма / Под ред. Мочалова Б.М., М. : 1982 г. – 175 с.
249. Словарь иностранных слов с приложениями / Под ред. В. Бутромеева. – М. : «Престиж книга»; «РИПОЛ Классик», 2006. – 544 с.
250. Балабанов И.Т. Риск - менеджмент. - М. :Финансы и статистика, 1996. - 192 с.
251. Игнатенко Н.Г. Природно-ресурсный потенциал территории. Географический анализ и синтез. / Н.Г. Игнатенко, В.П. Руденко. - Львов.: Вища школа, 1986.- 164с.
252. Лычкин Ю. Потенциал строительного комплекса / Ю. Лычкин // Экономист. – 1997. - №6.
253. Лاپин Е.В. Оценка экономического потенциала предприятия : Монография. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2004. – 360 с.
254. Задоя А.А. Народно-хозяйственный потенциал и интенсивное производство. – Киев, 1986 г. – 265 с.
255. Самоукин А.И. Потенциал нематериального производства. – М. Знание, 2001 г. – 175 с.
256. Россоха В.В. Методологія та її роль в сучасних економічних дослідженнях / В.В. Россоха // Агроінком. - 2009. - № 1- 4. - С. 50 - 55.
257. Старовойтов М.К. Практический инструментарий организации управления промышленным предприятием / М.К. Старовойтов, П.А. Фомин - М.: Высшая школа, 2002. - 245 с.
258. Бюджетний Кодекс України: Закон України від 8 липня 2010 № 2456-VI.
259. Деякі питання державного фонду регіонального розвитку: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 березня 2015 р. № 196. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/196-2015-%D0%BF>.
260. Ілляшенко, С. М. Аналіз ринкових можливостей і потенціалу інноваційного розвитку організації на базі екологічних інновацій [Текст] / С. М. Ілляшенко // Менеджмент і маркетинг інновацій. – 2012. – № 3. – С. 229–241.
261. Коблянська І.І. Інновації як основа стратегії регіонального розвитку в умовах переходу до «зеленої» економіки / І.І. Коблянська // Механізм регулювання економіки. – 2015. - № 4. – С. 17-28.
262. Місцеві бюджети: експерти підбили перші підсумки 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://decentralization.gov.ua/news/8053> (станом на 15 жовтня 2018 р.).
263. Питання конкурсного відбору інноваційних та інвестиційних проектів для їх фінансування за рахунок коштів Державної інноваційної фінансово-кредитної установи: Наказ Державного агентства України з інвестицій та розвитку від 23 жовтня 2010 р. № 122. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1229-10>.

264. Податковий Кодекс України: Закон України від 2. 12. 2010 року № 2755-VI.
265. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020: Постанова Кабінету Міністрів України від 6.08.2014 року № 385.
266. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 № 586-XIV.
267. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII.
268. Про Стратегію сталого розвитку "Україна - 2020": Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015.
269. Прокопенко, О. В. Концепції екологізації інноваційної діяльності : випереджуючий розвиток суспільної мотивації їх реалізації порівняно з мотивацією підприємств [Текст] / О. В. Прокопенко // Энергосбережение. Энергетика. Энергоаудит. – 2010. – №2. – С. 37-53.
270. Andersen, M. M. (2008). Eco-innovation – towards a taxonomy and a theory, 25th Celebration DRUID Conference Entrepreneurship and Innovation, June 17-20.
271. Andersen, M. M., & Andersson, I. (2006). Eco-innovation indicators. Copenhagen: European Environment Agency.
272. Chen, J., Cheng J., & Dai, Sh. (2017). Regional eco-innovation in China: An analysis of eco-innovation levels and influencing factors, *Journal of Cleaner Production*, 153, 1-14. doi: 10.1016/j.jclepro.2017.03.141
273. de Jesusa, A., & Mendonça, S. (2018). Lost in Transition? Drivers and Barriers in the Eco-innovation Road to the Circular Economy, *Ecological Economics*, 145, 75–89. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ecolecon.2017.08.001>,
274. Díaz-García, C., González-Moreno, Á., & Sáez-Martínez, F. J. (2015). Eco-innovation: insights from a literature review, *Innovation: Management, Policy & Practice*, 17:1, 6-23, <http://dx.doi.org/10.1080/14479338.2015.1011060>
275. Europe in transition: Paving the way to a green economy through eco-innovation. (2013). Brussels: Eco-Innovation Observatory.
276. Ghisetti, C., & Quatraro F. (2017). Green Technologies and Environmental Productivity: A Cross-sectoral Analysis of Direct and Indirect Effects in Italian Regions, *Ecological Economics*, 132, 1–13. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ecolecon.2016.10.003>
277. Hojnik, Jana. (2017). In Pursuit of Eco-innovation: Drivers and Consequences of Eco-innovation at Firm Level. Koper: Založba, Univerze na Primorskem, University of Primorska Press. DOI: <https://doi.org/10.26493/978-961-7023-53-4>
278. Horbach, J. (2013). Do eco-innovations need specific regional characteristics? An econometric analysis for Germany, *Beiträge zur Jahrestagung des Vereins für Socialpolitik 2013: Wettbewerbspolitik und Regulierung in einer globalen Wirtschaftsordnung - Session: Environment, Regions, and Innovation No. B04-V3*, ZBW - Deutsche Zentralbibliothek für Wirtschaftswissenschaften, Kiel und Hamburg: Leibniz-Informationszentrum Wirtschaft.
279. Horbach, J. (2017). Determinants of eco-innovation: Theoretical approaches and recent empirical analyses, KID Summerschool, Nice.
280. Kemp, R. & Pearson, P. (2007). Measuring eco-innovation : Final report MEI project about measuring eco-innovation, DG Research of the European Commission (Call FP6-2005-SSP-5A), UM-MERIT, <https://search.oecd.org/env/consumption-innovation/43960830.pdf>
281. Kirat, T. & Lung, Y. (1999). Innovation and proximity: territories as loci of collective learning processes, *Eur Urban Reg Stud*, 6(1), 27–38.
282. Liu, Shang-Yu, Yen, Chen-Ying, Tsai, Kuang-Nan, & Lo, Wei-Shuo. (2017). A Conceptual Framework for Agri-Food Tourism as an Eco-Innovation Strategy in Small Farms, *Sustainability*, 9(10), 1683, <https://doi.org/10.3390/su9101683>
283. Lundin, N. & Serger Schwaag, S. (2018). Agenda 2030 and A Transformative Innovation Policy – Conceptualizing and experimenting with transformative changes towards sustainability, Work in process WP 2018-01. Lund University.
284. Machiba, T. (2009). Sustainable manufacturing and eco-innovation: framework,

practices and measurement – synthesis report. OECD.

285. Mavi, R. K. & Standing, C. (2017). Eco-innovation analysis with DEA: an application to OECD countries, *IADIS International Journal on Computer Science & Information Systems*, 12(2), 133-147.

286. OECD. (2013). *Green Innovation in Tourism Services*, OECD Tourism Papers. OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/5k4bxkt1cjd2-en>

287. Park, Mi Sun, Bleischwitz, R., Han Ki Joo, Jang Eun Kyung, & Joo Ji Hyung. (2017). Eco-Innovation Indices as Tools for Measuring Eco-Innovation, *Sustainability*, 9 (12), 1-28, doi:10.3390/su9122206

288. Pereira, Á., & Vence, X. (2012). Key business factors for eco-innovation: an overview of recent firm-level empirical studies, *Cuadernos de Gestión*, 12, 73-103, DOI: 10.5295/cdg.110308ap

289. Reid, A., & Miedzinski M. (2008). *Eco-Innovation. Final Report for Sectoral Innovation Watch*. Technopolis group. Innova.

290. Rennings, K. (2000). Redefining innovation – eco-innovation research and the contribution from ecological economics, *Ecological Economics*, 32(2), 319-332, DOI: 10.1016/S0921-8009(99)00112-3

291. Sarkar, A.N. (2013). Promoting eco-innovations to leverage sustainable development of eco-industry and green growth, *European Journal of Sustainable Development*, 2(1), 171-224.

292. Strochenko, N., Koblianska, I., Markova, O. 2017. Structural Transformations in Agriculture as Necessary Condition for Sustainable Rural Development in Ukraine. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, Volume VIII, Spring, 1(23): 237 – 249. DOI: 10.14505/jarle.v8.1(23).27. Available from: <http://journals.aserspublishing.eu/jarle/index>

293. Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики на період до 2020 року» від 21.12.2010 № 2818-VI.

294. Іванюта С. П. Екологічна безпека регіонів України // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 3 (28). – с. 157-164/

295. A. Sahrbacher, J. Hristov, M. Brady, A combined approach to assess the impacts of Ecological Focus Areas on regional structural development and agricultural land use, *Review of Agricultural, Food and Environmental Studies*, 98 (3), 111-144 (2017)

296. Бистряков І. К. Метасистемні особливості формування гео економічного простору розвитку // Гео економічні сценарії розвитку і Україна: монографія / М. З. Згуровський, Ю. М. Пахомов, А. С. Філіпенко та ін.- К. : ВЦ «Академія», 2010. - С.48-65.

297. Урунов А. А. Единое и общее экономическое пространство / А. А. Урунов. – М. : ИД «СИНЕРГИЯ», 2014. – 388 с

298. Мельник Л. Г. Экономика и информация: экономика информации и информация в экономике. Энциклопедический словарь. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2005. – 384 с.

299. Василенко В. Н. Об основных конструктивных элементах экономического пространства / В. Н. Василенко // Экономика та право. - 2009. - №2. - С.5-10.

300. Шмонин Д. А. Методологические предпосылки оценки социальной напряженности в сфере социально-трудовых отношений / Д. А. Шмонин // Социология. - 1999.- №3. - С.4-7.

301. Бияков О. А. Теория экономического пространства : методологический и региональный аспекты / О. А. Бияков. – Томск : Изд-во Том.ун-та, 2004. - 152 с.

302. Пепа Т. В. Регіональні проблеми трансформації економічного простору України: теорія, методологія, практика: дис...доктора екон.наук: 08.10.01 / Пепа Тарас Вадимович. - К., 2006. - 446 с.

303. Бавико О. Є. Архітектоніка сучасного регіонального економічного простору / О. Є. Бавико // Економіка та держава. - 2012. - №7. - С.18.

304. Давиденко В. В. Удосконалення експортно-імпортової діяльності підприємства в умовах кризи / В. В. Давиденко, О. А. Зубарева // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>.
305. Головний будівельний портал України. Режим доступу: <http://budport.com.ua/news/7551-eksport-stroitelnyh-uslug-v-ukraine-prevyshaet-import-v-neskolko-raz>
306. Джерело: marketing.rbc.ua
307. Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» // Урядовий кур'єр. – 2004. - №74. – С.13.
308. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» / Верховна Рада України. – Офіційн. вид. – К. : Парлам. вид-во, 1991. – №29 (Бібліотека офіційних видань).
309. Коротун Є.В. Огляд наслідків змін технічного та митного регулювання Угоди про Асоціацію Україна – ЄС у сфері торгівлі будівельними матеріалами / Б.С. Серебренніков, Є.В. Коротун // Збірник наукових праць молодих вчених «Актуальні проблеми економіки та управління»/ 2016.
310. Строительный обзор. Режим доступу: <http://stroyobzor.ua/news/eksport-stroitelnyh-uslug-v-ukraine-prevyshaet-import-gosstat.html>
311. Т. Колчанова, директор з розвитку Українського центру сталого будівництва (УЦСС). Delo.UA: РК-Україна, www.pro-consulting.ua
312. Ю. Ткаченко, генеральний директор компанії «ВЕЛЮКС Україна» (<http://profidom.com.ua/>) Джерело: proUA.info
313. Грищенко В.Ф. Учет влияния экологического фактора на объемы внешнеторговых операций / В.Ф. Грищенко // Вестник Сумского государственного университета. Серия Экономика. – 2008. – №2. – С. 111–121.
314. Бабаев В.Ю. Державне регулювання розвитку обслуговуючої кооперації в аграрній сфері: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. екон. наук: спец. 25.00.02 - “Механізми державного управління” / В.Ю. Бабаев. - Харків, 2007.- 19 с.
315. Гаєцька-Колотило Я.З. Поняття сільськогосподарської кооперації, її значення в умовах становлення ринкової економіки : [Електронний ресурс] / Студрада - коаліція юристів. - Режим доступу : <http://studrada.com.ua>.
316. Дубина М. П. Значення сільськогосподарської кооперації в аграрному секторі економіки: [Електронний ресурс] / Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/.../204_Dub.pdf.
317. Зіновчук В. В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / В. В. Зіновчук. - [2. вид., доп. і перероб.] - К. : Логос, 1996. - 224 с.
318. Історія кооперативного руху / [Бабенко С. Г. та ін.], Львівська комерційна академія. - Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1995. -412 с.
319. Пантелеймоненко А. О. Становлення і розвиток кооперативних організацій аграрного сектору України (друга половина ХІХ - початок ХХІ ст.): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня докт. екон. наук: спец. 08.00.01 - “Економіка теорія та історія економічної думки” / А. О. Пантелеймоненко. - К., 2009. - 54 с.
320. Про кооперацію: Закон України за станом на 04.07.2013 р. / Верховна Рада України. - Офіц. вид. - К.: Парлам. вид-во, 2013. - 413 с.
321. Сільське господарство України 2017: Статистичний збірник. - К. : Державна служба статистики України, 2018. - 402 с.
322. Закон України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» від 9 лютого 2012р. - [Електр. ресурс] – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua>
323. Інформація про стан і розвиток страхового ринку України - [Електр. ресурс] – Режим доступу: <http://www.nfp.gov.ua/content>

324. Відроджене скотарство: нац. проект. – К.: Мінагрополітики України, Укр. акад. аграр. наук, ДІА, 2011. – 44 с.
325. Гетья А. Основні складові проекту “Відроджене скотарство” / Гетья А., Бащенко М., Рубан С., Костенко О. // Тваринництво України. – 2011. – № 10. – С. 2–7.
326. Дзіцюк В. В. Сучасний стан і перспективи м'ясного скотарства Україні [Електронний ресурс] / В. В. Дзіцюк. – Режим доступу: <http://agroua.net/animals/catalog/ag-1/a-3/info/aig-7>.
327. Єрмаков О. Ю. Методологія економічного дослідження організаційних форм виробництва / О. Ю. Єрмаков // Економіка АПК. – 2003. – № 1. – С. 31–37
328. Діброва А. Д. Ефективність державної підтримки виробників продукції тваринництва в Україні / А. Д. Діброва // Економіка АПК. – 2010. – № 9. – С. 54–60.
329. Месель-Веселяк В. Я. Розвиток форм господарювання в аграрному секторі України (результати, проблеми) / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2006. – № 12. – С. 34 – 41.
330. Нікітченко С.О. Державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників в умовах економічної кризи / С. О. Нікітченко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. - 2009. — Вип. 142. Ч. 2. - С. 78—81.
331. Формування та функціонування ринку агропромислової продукції (практичний посібник) / [За ред. П.Т. Саблука]. – К.: ІАЕ, 2000. – 556с.
332. Місюк М.В. Ринок продукції скотарства: монографія / М. В. Місюк. - К.: ННЦ ІАЕ, 2012.- 330с.
333. Мадісон В. Проблеми українського скотарства: погляд зсередини і ззовні / В. Мадісон // Пропозиція. – 2007. – № 4. – С. 134–136.
334. Трещов М.М. Розвиток інфраструктури аграрного ринку в регуляторному середовищі держави як один з основних шляхів підвищення конкурентоспроможності аграрних підприємств / М.М. Трещов - Економічний простір. 2009.- №2. – С. 80
335. Копитець Н. Г. Функціонування системи збуту продукції скотарства: теоретико-практичний аспект: монографія / Н. Г. Копитець. – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 210 с.
336. Державне регулювання: структурно-функціональний метод [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.academia.org.ua>
337. Діброва А. Д. Ефективність державної підтримки виробників продукції тваринництва в Україні / А. Д. Діброва // Економіка АПК. – 2010. – № 9. – С. 54–60.
338. Збарський В. Державна підтримка сільського господарства / В. Збарський, В. Горьовий // Бухгалтерія в сільському господарстві: всеукр. щоміс. наук.-практ. журнал. — 2010. — № 6. — С. 27—31.
339. Крупський В.С. Можливості державної фінансової підтримки сільського господарства в Україні під час економічної кризи / В.С. Крупський // Науковий вісник НЛТУ України. - 2009. - Вип. 19.11. - С. 184–188.
340. Мизюн В. Управление производственными системами и процессами /В. Мизюн. – СІЦ РАН, 2007. – 72 с.
341. Анфілатов В.С. Системный анализ в управлении / [В.С. Анфілатов, А. А. Емельянов, А.А. Кукушкин та ін.]. — М.: Финансы и статистика, 2002. – 300 с.
342. Антонов А.Н. Основы современной организации производства / А.Н. Антонов, Л.С. Морозова. — М.: Дело и слово, 2004. – 112 с.
343. Стрекозов Н. И. Экономические основы устойчивой производственной системы в мясном скотоводстве / Н. И. Стрекозов, Г. П. Легошин, А. Н. Арилов // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2009. – № 8. – С. 17–20.

344. Малиновський А.С. Системне відродження сільських територій в регіоні радіаційного забруднення: монографія / А.С. Малиновський. – К.: ННЦ ІАЕ. – 2007. – 604 с.
345. Ільчук М.М. Ефективне функціонування аграрних підприємств на ринку молока / М.М. Ільчук, І.С. Гурська. - Бережани, 2012. – 253 с.
346. Калінчик М. В. Варіанти організації оптимальних за розмірами спеціалізованих сільськогосподарських підприємств з виробництва продукції молочного скотарства / М. В. Калінчик // Агросвіт. - 2009. - № 20. - С. 23-28.
347. Панчук Т.В. Модельні варіанти умов виробництва у тваринництві / Т.В. Панчук // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 12. – С. 66–71.
348. Поддерин И. Д. Научные и практические аспекты повышения эффективности современного предприятия: планирование, прогнозирование, управление: монография / И. Д. Поддерин. – Днепропетровск: ДГ ФЭИ, 2002. – 338 с.
349. Микони С.В. Многокритериальный выбор на конечном множестве альтернатив / С.В. Микони. — СПб.: Лань, 2009. — 272 с.
350. Микитюк В. М. Форми організації виробництва та оптимізація виробничої структури скотарських підприємств [Електронний ресурс] / В. М. Микитюк, В. Є. Данкевич // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького. - 2012. - Т. 14, № 1(1). - С. 458-465